

ICSSCA-VIII

February 27-28, 2019

KABUL - AFGHANISTAN

INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES, CHINA TO ADRIATIC - III

Kabul University
Ministry of Higher Education
Islamic Republic of Afghanistan

PROCEEDINGS BOOK

ISBN 978-605-7875-12-9

Edited by
Firoz FAOZI
Hamayoun GHAFOURZAY

PROCEEDINGS BOOK

Kabul University
Ministry of Higher Education
Islamic Republic of Afghanistan

8TH INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES, CHINA TO ADRIATIC February 26-28, 2019

Kabul, Afghanistan

Editors

Firoz FAOZI

Hamayoun GHAFORZAY

Institute Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY

TR: +90 342 606 06 75 USA: +1 347 257 98 63

E mail: info@iksad.com

www.iksad.org.tr

All rights of this book belong to IKSAD Publishing House

Authors are responsible both ethically and juridically

Iksad Publications - 2019©

Issued: 05.03.2019

ISBN 978-605-7875-12-9

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

8th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES, CHINA TO
ADRIATIC

DATE AND PLACE

February 26-28, 2019 – Afghanistan-Kabul

ORGANIZATION

Institute of Economic Development and Social Researches
Kabul State University

HONORARY CHAIR

PROF. HAMIDULLAH FARUKI

(Kabul University Rector)

AHMED JAVED Wafa

(Central Bank of Afghanistan)

HEAD OF CONGRESS

Prof. Dr. Mustafa TALAS

INTERNATIONAL PARTICIPANTS

Sayed Mobin HASHIMI - *Afghanistan*

AHMETOVA Zh. ed.- *Kazakhstan*

Toğrul HALİLOV - *Azerbaijan*

Hassan SALEM – *Egypt*

Ahmad Sharif FAKHER - *Jordan*

February 27-28, 2019
Kabul - Afghanistan

SCHEDULE

February 27, 2019

10:00 : Opening ceremony

13:00 : City tour

16:00 : Panel: Tarihi süreçte Türkiye – Afganistan ilişkileri

February 28, 2019

Sessions

Meeting room-1

09:00 – 13:00

Head of Session: Firoz FAOZI

Mehmet Emin KALGI	SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING PEOPLE'S JOINING THE HIZB UT-TAHRIR RELIGIOUS GROUP (THE SIVEREK CASE)
Sayed Mobin HASHIMI	AFGANİSTAN'DA AYRIMCILIK VE SONUÇLARI
Mustafa Sarper ALAP	DISTANCE EDUCATION WITH URDU STUDY IN TURKEY
Orhan YILMAZ	AT VE TÜRK
Mohammad Akbar FARHANG	THE RELATIONSHIP BETWEEN COMPANIES INDICATORS AND THEIR WORKING CAPITAL MANAGEMENTBASED ON THREE SECTORS (RETAILS, TECHNOLOGY AND PRODUCTION SECTORS) LISTED ON ISTANBUL STOCK EXCHANGE COMPANIES
S. Mustafa ÖNEN	TÜRKİYE'DE KADINA KARŞI ŞİDDET İLE MÜCADELE: YASAL DÜZENLEMELER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME
Sedat CERECİ	ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK VE MEDYA
Naif YAŞAR	KUR'AN'DAKİ BAZI KULLANIMLAR DİL BİLGİSİ HATALARI MI YOKSA BELAGAT İNCELİKLERİ Mİ? – II EBU UBEYDE (Ö. 209/824) ÖRNEĞİ
AHMETOVA Zh. DAUYLBAEVA S. IMANBAEVA S.	POLITICAL AND SOCIAL VIEWS TOWARDS THE EMIGRATION OF MUSTAFA SHOKAY
Gökhan BAK Osman Vedüd EŞİDİR	YEREL BASINDA HABER KATEGORİLERİNİN ANALİZİ: ZONGULDAK ÖRNEĞİ
Gökhan BAK Osman Vedüd EŞİDİR	YEREL BİR GAZETENİN BİR AYLIK EĞİTİM HABERLERİNİN ANALİZİ: ŞAFAK GAZETESİ ÖRNEĞİ
KOZHAKEVA.L.T ZHLYKYSHYBAYEVA K.K. ISAEVA A.I.	FAMILY RITES AND CUSTOMS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA
Ganire HÜSEYNOVA	AZERİ BESTECİLERİN OPERA VE BALE YARATICILIĞINDA ARP ÇALGISININ KULLANIMI
Toğrul HALİLOV	TUNC ÇAĞI SERAMİKLERİN İŞİĞİNDE NAHÇIVANIN ARAS NEHRİ YERLEŞİMLERİ

Lunch 13:00-14:00

Meeting room-1

14:00 – 18:00

Head of session: Ahmad Sharif FAKHER

<i>Rauf KERİMOV</i>	<i>GELENEKSEL ÇİN MÜZİK KÜLTÜRÜNDE Sİ-ZHY ANLAYIŞI</i>
<i>KOZHAKKEVA.L.T ZHYLKYSHYBAYEVA K.K. ISAEVA A.I.</i>	<i>HALÉL ARGYNBAEV - A KNOWN KAZAKHSTAN ETHNOLOG</i>
<i>Samirə TAĞIYEVA</i>	<i>KƏMİYYƏT ANLAYIŞI VƏ ONUN İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ÖYRƏDİLMƏSİ</i>
<i>İbrahim BAYRAMOV</i>	<i>MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İZLƏRİ</i>
<i>Orhan YILMAZ</i>	<i>TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE KÖPEK</i>
<i>Hassan SALEM</i>	<i>CHEMICAL TREATMENT IN ANCIENT EGYPT</i>
<i>Almaz BƏDƏLOVA</i>	<i>İRƏVAN XANLIĞININ GÖYÇƏ MAHALININ TOPONİMLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>
<i>Sayed Mobin HASHIMI</i>	<i>AFGANİSTAN'DA AYRIMCILIK VE SONUÇLARI</i>
<i>AHMETOVA Zh. DAUYLBAEVA S. IMANBAEVA S.</i>	<i>SPIRITUAL CULTURE AND TRADITIONAL VALUES OF THE TURKIC SOCIETY IN THE EARLY MIDDLE AGES</i>
<i>Taleh HALİLOV</i>	<i>NAHÇİVAN'DA EĞİTİMİN GELİŞMESİNDE KAZA OKULLARININ ÖĞRETMENLERİNİN VE ÖĞRENCİLERİNİN ROLÜ</i>
<i>Naif YAŞAR</i>	<i>KUR'AN'DAKİ BAZI KULLANIMLAR DİL BİLGİSİ HATALARI MI YOKSA BELAGAT İNCELİKLERİ Mİ? – İ FERRÂ (Ö. 207/822) VE AHFEŞ (Ö. 215/830) ÖRNEĞİ</i>
<i>Faridullah TALASH Mustafa TALAS</i>	<i>AFGHANİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİ</i>
<i>Samiullah NAEEMI</i>	<i>THE ANALYSIS OF BRAND VALUE CONSTITUENT FACTORS RELATED TO OCARINA BRAND IN AFGHANISTAN</i>
<i>Hamayoun GHAFURZAY</i>	<i>A REVIEW ON THE ROLE OF DATA ANALYTICS IN MARKETING: FROM TRADITIONAL ANALYTICS TO DATA ECONOMY</i>
<i>Hamayoun GHAFURZAY Nurettin PARILTI</i>	<i>IMPACT OF CUSTOMER INSPIRATION ON CUSTOMER ENGAGEMENT AND CUSTOMER PURCHASE INTENTION: A CASE STUDY OF BANKING SECTOR IN AFGHANISTAN AND TURKEY</i>
<i>Akbar FARHANG</i>	<i>WORKING CAPITAL MANAGEMENT COMPARATIVE ANALYSIS IN TERM OF SECTORIAL GROUP</i>
<i>Sedat CERECİ</i>	<i>VIOLENCE of RELIGION and RELIGION of VIOLENCE: VIOLENCE of MEDIA</i>
<i>Salih ÖZTÜRK Cavidan GÜDER</i>	<i>EXCHANGE RATE MACROECONOMIC DECISIVE IN TURKEY: AN ANALYSIS OF CAUSALITY</i>
<i>S. Mustafa ÖNEN</i>	<i>TÜRKİYE'DE İNSAN TİCARETİ İLE MÜCADELE: YASAL DÜZENLEMELER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME</i>
<i>Necati DEMİR</i>	<i>TÜRKİYE CUMHURİYETİ-AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ</i>
<i>Necati DEMİR</i>	<i>TÜRKÇE ESERLERDE AFGAN VE AFGANİSTAN</i>
<i>Ahmad Sharif FAKHER</i>	<i>WAR GAMES IN MIDDLE EAST</i>

PHOTOS

*All pictures taken at the event has been published in **IKSAD CONGRESS SOCIETY Facebook Group**// to get the pictures, please, visit the group and become a member...*

CONTENT

CONGRESS ID	i
PROGRAM	ii
PHOTO GALLERY	iii
CONTENT	iv
PROCEEDINGS (abstracts & full papers)	
	No
Mehmet Emin KALGI	
SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING PEOPLE'S JOINING THE HIZB UT-TAHRIR RELIGIOUS GROUP (THE SIVEREK CASE)	1
Sayed Mobin HASHIMI	
DISCRIMINATION IN AFGHANISTAN AND ITS IMPLICATIONS	3
Mustafa Sarper ALAP	
DISTANCE EDUCATION WITH URDU STUDY IN TURKEY	16
Orhan YILMAZ	
AT VE TÜRK	26
Orhan YILMAZ	
TÜRK KÜLTÜRÜNDE KÖPEK	27
Mohammad Akbar FARHANG	
THE RELATIONSHIP BETWEEN COMPANIES INDICATORS AND THEIR WORKING CAPITAL MANAGEMENT BASED ON THREE SECTORS (RETAILS, TECHNOLOGY AND PRODUCTION SECTORS) LISTED ON ISTANBUL STOCK EXCHANGE COMPANIES	28
Mohammad Akbar FARHANG	
WORKING CAPITAL MANAGEMENT COMPARATIVE ANALYSIS IN TERM OF SECTORIAL GROUP	29
S. Mustafa ÖNEN	
COMBATING HUMAN TRAFFICKING IN TURKEY: A REVIEW ON LEGAL REGULATIONS	30
S. Mustafa ÖNEN	
COMBATING VIOLENCE AGAINST WOMEN IN TURKEY: A REVIEW ON LEGAL REGULATIONS	39
Sedat CERECİ	
ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK VE MEDYA	48
Sedat CERECİ	
VIOLENCE OF RELIGION AND RELIGION OF VIOLENCE: VIOLENCE OF MEDIA	49
Gökhan BAK & Osman Vedüd EŞİDIR	
YEREL BASINDA HABER KATEGORİLERİNİN ANALİZİ: ZONGULDAK ÖRNEĞİ	51
Gökhan BAK & Osman Vedüd EŞİDIR	
YEREL BİR GAZETENİN BİR AYLIK EĞİTİM HABERLERİNİN ANALİZİ: ŞAFAK GAZETESİ ÖRNEĞİ	52
Ganire HÜSEYNOVA	
AZERİ BESTECİLERİN OPERA VE BALE YARATICILIĞINDA ARP ÇALGISININ KULLANIMI	53
Toğrul HALİLOV	
TUNC ÇAĞI SERAMİKLERİN İŞİĞİNDA NAHÇIVANIN ARAS NEHRİ YERLEŞİMLERİ	54
Rauf KERİMOV	
GELENEKSEL ÇİN MÜZİK KÜLTÜRÜNDE SI-ZHY ANLAYIŞI	55
Tağiyeva Samirə Cəmil-Cahid	56

KƏMİYYƏT ANLAYIŞI VƏ ONUN İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ÖYRƏDİLMƏSİ	
İbrahim BAYRAMOV	
MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İZLƏRİ	58
Almaz BƏDƏLOVA	
İRƏVAN XANLIĞININ GÖYÇƏ MAHALININ TOPONİMLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	69
Taleh HALİLOV	
THE ROLE OF SCHOOLS AND TEACHERS OF ACCIDENTS IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION STUDENTS IN NAKHCHIVAN	77
SAMIULLAH NAEEMI	
THE ANALYSIS OF BRAND VALUE CONSTITUENT FACTORS RELATED TO OCARINA BRAND IN AFGHANISTAN	87
Hamayoun GHAFURZAY & Nurettin PARILTI	
A REVIEW ON THE ROLE OF DATA ANALYTICS IN MARKETING: FROM TRADITIONAL ANALYTICS TO DATA ECONOMY	88
Hamayoun GHAFURZAY & Nurettin PARILTI	
IMPACT OF CUSTOMER INSPIRATION ON CUSTOMER ENGAGEMENT AND CUSTOMER PURCHASE INTENTION: A CASE STUDY OF BANKING SECTOR IN AFGHANISTAN AND TURKEY	89
Ахметова Ж.К & Дауылбаева С.Б & Иманбаева С.Ж	
МУСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ЭМИГРАЦИЯЛЫҚ ЖОЛЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК КӨЗҚАРАСЫ	90
Ахметова Ж.К & Дауылбаева С.Б & Иманбаева С.Ж	
ЕРТЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ҚОҒАМЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ МЕН НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ	97
Қожакеева Л.Т. & Жылқышыбаева Қ.Қ. & Исаева Ә.И.	
ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП, САЛТ-САНАЛАРЫ	105
Қожакеева Л.Т. & Жылқышыбаева Қ.Қ. & Исаева Ә.И.	
ХАЛЕЛ АРГЫНБАЕВ – ВИДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ ЭТНОЛОГ	111
Necati DEMİR	
TÜRKİYE CUMHURİYETİ-AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ	120
Necati DEMİR	
TÜRKÇE ESERLERDE AFGAN VE AFGANİSTAN	121
Faridullah TALASH & Mustafa TALAS	
AFGHANISTAN-CHINA RELATIONS	122
Hassan SALEM	
CHEMICAL TREATMENT IN ANCIENT EGYPT	124
Ahmad Sharif FAKHER	
WAR GAMES IN MIDDLE EAST	125
Naif YAŞAR	
Kur'an'daki Bazı Kullanımlar Dil Bilgisi Hataları Mı Yoksa Belagat İncelikleri Mi? - I	127
Naif YAŞAR	
Kur'an'daki Bazı Kullanımlar Dil Bilgisi Hataları Mı Yoksa Belagat İncelikleri Mi? - II	128
Salih ÖZTÜRK & Cavidan GÜDER	
TÜRKİYE'DE DÖVİZ KURUNUN MAKROEKONOMİK BELİRLEYİCİLERİ: BİR NEDENSELLİK ANALİZİ	130

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING PEOPLE'S JOINING
THE HIZB UT-TAHRIR RELIGIOUS GROUP (THE SIVEREK CASE)**

Mehmet Emin KALGI

Cukurova University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, PhD Student at the Psychology of Religion Programme

Abstract

This paper aims to introduce the religious world view of the "Hizb ut-Tahrir" religious group, and to delineate the socio-psychological factors that motivate people to join this group. The sample group for the study comprises people residing in Siverek central town, Şanlıurfa. All of the participants are men. The data has been gathered by the survey method.

The members of the group state their purpose of joining Hizb ut-Tahrir as the re-establishment of the Islamic Caliphate and making Islam dominant all over the world. In such respect, the most important element that holds the group together is the discourse for the Caliphate. They also say that they are against groups such as FETO, Salafi, Daesh (IS), Al-Nusra and Al-Qaeda, and that they are ideologically different from these.

They consider democratic values such as the republic, elections, and voting as blasphemy. They argue that these values are unrelated with Islam and therefore the only Islamic form of government is the Caliphate, because, for them, democracy is a notion imposed by the West on us. They say, this notion keeps us away from happiness in both the lived life and the afterlife. According to them, the salvation of the Muslims is possible only through the restoration of the Caliphate. Besides, they state that they oppose the jihadist struggle, and that the true struggle must be ideological. In their opinion, jihadist struggle can only be led after the Caliphate is re-established, by the state ruled by the Caliph himself. They further hold that, following the re-establishment of the Caliphate, the first duty of the Caliph shall be unifying the Muslims and declaring jihad on the countries which do not join this union, and his second duty shall be conquering the lands of the non-Muslim and imposing *jizya* (poll tax) on them. In short, from their viewpoint, the ultimate duty of the Caliph shall be spreading Islam everywhere in the world and making everyone become Muslim.

Kabul, Afghanistan, 2019

The short-term aim of the study is to analyse the “Hizb ut-Tahrir” congregation socio-psychologically. Its long-term aim, on the other hand, is to depict how the religious groups and congregations within the Turkish society contribute to individual and social development.

Keywords: congregation, Hizb ut-Tahrir, caliphate, religious group.

DISCRIMINATION IN AFGHANISTAN AND ITS IMPLICATIONS

Dr. Sayed Mobin HASHIMI
Parwan University

سید مبین هاشمی¹

چکیده

تبعیض در لغت عبارت از تفوق طلبی یک نژاد بر نژاد دیگر یا جدا کردن برخی افراد و گروه از برخی افراد و گروه دیگر بوده و در اصطلاح تفاوت گذاری میان مردم بر اساس جنس، رنگ، زبان، طبقه و... را گویند. تبعیض به فعالیت هایی اطلاق می شود که حق اعضای یک گروه را برای استفاده از فرصت هایی که در برابر دیگران گشوده است، سلب کند.

این مقاله در جستجوی یافتن پاسخ به پرسش های از قبیل: چیستی تبعیض، انواع و پیامد های آن در افغانستان بوده و در اخیر راه حلی برای حل این معضله پیشکش می کند. در نتیجه تحقیق چنین وانمود گردیده که تبعیض محروم ساختن یک گروه و جنس از حقوق اش و اعمال فشار بالای آنها بوده و انواع گوناگون از قبیل تبعیض قومی، زبانی و جنسی داشته که در افغانستان اکثراً تبعیض قومی و زبانی به گونه ملموس صورت گرفته و تبعیض جنسی به شکل پنهانی آن انجام یافته و هنوز هم تحقق می باید. اعمال تبعیض ها در کشور سبب دولت ستیزی، ایجاد فاصله میان مردم، عقب ماندگی و فرار مغز ها گردیده است.

واژه های کلیدی: تبعیض، افغانستان و پیامد ها.

مقدمه

تبعیض از واژه (بغض) گرفته شده که به معنی جدا کردن بعضی از بعضی، پاره پاره کردن و ترجیح بعضی کسان بر بعضی دیگر بدون مجوز قانونی و مشروع می باشد. تبعیض در لغت عبارت از تفوق طلبی یک نژاد بر نژاد دیگر یا جدا کردن برخی افراد و گروه از برخی افراد و گروه دیگر و در اصطلاح تفاوت گذاری میان مردم بر اساس جنس، رنگ، زبان، طبقه و... را تبعیض گویند.

¹پوهنمل دکتور، استاد دپارتمنت جامعه شناسی پوهنتون پروان

تبعیض به فعالیت هایی اطلاق می شود که حق اعضای یک گروه را برای استفاده از فرصت هایی که در برابر دیگران گشوده است، سلب کند. مثلاً یک شغل به دلیل اینکه یک فرد از نگاه نژاد سرخ پوست و یا سیاه پوست است برایش داده نشود؛ اما در مقابل برای فرد سفید پوست داده شود (گیدنز، ۱۳۹۲: ۲۸۱) که در همچو یک حالت می توان از تبعیض نژادی حرف زد. نظر به تعریف سازمان ملل تبعیض عبارت از رفتاری است که اساس آن رجحان هایی بوده که بر مقولات اجتماعی بنا شده و هیچ ربطی به ظرفیت های فردی، شایستگی و رفتار های واقعی ندارد.

از سوی دیگر تبعیض یکی از جمله مفاهیمی است که ارتباط نزدیک با مفهوم تعصب دارد، با این تفاوت که تعصب یک نگرش یا گرایش است و تبعیض یک رفتار. زیرا تبعیض رفتار و سلوک نابرابر با افراد یا گروه هایی است که اساس تمایز قایل شده میان آنها بر صفاتی چون: شایستگی و توانایی استوار نبوده؛ بلکه بر ویژگی های انتسابی مانند رنگ پوست، وزن، مذهب، قومیت، جنس، طبقه اجتماعی و.. است. نظر به یک تعریف دیگر تبعیض را می توان به شکل ذیل تعریف نمود: تبعیض عبارت از رفتاری بوده که هدفش انکار فرصت های مساوی برای گروه های اقلیت جامعه است تا آنها نتوانند به ارزش های موجود در جامعه (تحصیلات، سلامتی، ثروت، و غیره) به طور مساوی دست یابند. این مفهوم معمولاً برای توصیف عملکرد اکثریت مسلط یک جامعه، در ارتباط با اقلیت ضعیف به کار برده می شود. از این رو، تبعیض رفتاری غیر اخلاقی و غیر دموکراتیک نیز به شمار می رود (عضد انلو، ۱۳۸۴: ۱۶۹). همچنان می توان گفت تبعیض سیمای آشکار تعصب منفی بوده و حرکتی است نابرابر در مقابل مردمی که ذاتاً با هم برابر اند (گیدنز، ۱۳۸۴: ۱۶۹).

تاریخچه تبعیض

تبعیض و مانع شدن سر راه افراد و گروه ها تاریخچه طولانی داشته و از زمانه های دور به دینسو موجود بوده است. علی الرغم این تاریخچه کهن مسئله تبعیض به شمول دین اسلام در تمام ادیان مورد نکوهش قرار گرفته و منع گردیده است. چون در بسیاری ادیان باور به این است نژاد ها از هم تفاوتی نداشته و انسان ها همه از یک پدر و مادر آفریده شده اند. همچنان اعلامیه جهانی حقوق بشر در فقره ۲ ماده ۲۵ و فقره ۳ ماده ۱۶ خویش از این مورد یاد کرده و در قسمت حق یاد گیری و دیگر حقوق هیچ تبعیضی قایل نشده است. همچنان در ماده ۳۴ میثاق بین المللی، حقوق مدنی و سیاسی آمده است که هر کودک بدون هیچ نوع تبعیض نژادی، رنگی، جنسی، زبانی و مذهبی حق دارد از تدابیر حمایتی که به اقتضای وضع متغیر بودنش در خانواده و جامعه به عمل آید، برخوردار گردد. ماده ۷ اعلامیه حقوق بشر گفته است همه افراد در برابر قانون یکسان بوده و حق دارند بدون تبعیض و به

طور مساوی از حمایت قانون برخوردار باشند. در جای دیگر اعلامیه حقوق بشر آمده است که همه انسان ها آزاد بوده و تبعیض نژادی، رنگی و زبانی در بین آنها ممنوع است (علی، ۱۳۸۵: ۲۵).

علی الرغم این همه موارد ذکر شده در اعلامیه ها و منع قرار گرفتن این مورد در بسیاری ممالک و جغرافیا، در کشور ما از سال های دور به دینسو این مورد به شکل مخفی و غیر مستقیم آن موجود بوده که نمونه بارز آن را می توان در تعیینات کارمندان دولتی مشاهده کرد. چون اکثر کارمندان بلند پایه ادارات دولتی یا از یک منطقه و جغرافیه هستند ویا از یک قوم خاص. از سوی دیگر در ادارات بلند پایه دولتی مسئله انتخاب به بستگان بزرگان و خویشان مقامات اهمیت داده شده که آنها نیز در سطوح پایین تر به اعمال تبعیضی می پردازند (امینی، ۱۳۹۱: ۷۹).

عوامل تشکیل دهنده تبعیض

بدون شک که تبعیض به شکل خودسرانه ویا بدون محرک پیدا نشده بعضی عوامل تحریک کننده موجود بوده که سبب به میان آمدن تبعیض می گردد که مهم ترین این عوامل از این قرار اند:

تمایز بین افراد و گروه ها: تمایز و تفکیک بین انسان ها و تفاوت گذاری میان آنها سبب به میان آمدن تبعیض در جامعه می گردد. مثلاً وقتی یک فرد بلند پایه میان یک هزاره و ترکمن تفکیک قایل می شود این کار به مرور زمان سبب ایجاد رخنه در بین انسان ها شده و این امر به مرور زمان منجر به تبعیض های گوناگون می گردد؛

محرومیت: محروم سازی افراد و اشخاص از حقوق اولیه و آزادی شان یکی دیگر از عوامل تشکیل دهنده تبعیض به شمار می رود. این به دین معنی است وقتی که یک کتله بزرگ ویا کوچک جامعه از یکی از امتیازات مادی و معنوی فردی و گروهی اش محروم می گردد این کار به مرور زمان سبب عقده گشایی گردیده و تبعیض را به بار می آورد. نویسنده کتاب (انسان ها چرا شورش می کنند) را نیز باور به این است انسان ها وقتی قد علم ویا قیام می کنند که در جامعه یا زیادی خواهی موجود باشد ویا اقلیت ها محروم شمرده شوند؛

امتیاز دهی: امتیاز دادن به فرد، گروه و قوم مشخص نیز از جمله عوامل شکل دهنده تبعیض به شمار می رود. وقتی که شخص اول دولت ویا یک اداره همه ویا اکثر امتیازات را به نزدیکان و اقارب خود داده دیگران را محروم سازد همچو یک حالت نیز سبب تبعیض می گردد. به باور اسپننا (۱۳۶۴: ۸۷) امتیاز نژادی به گونه برتری روانی، اجتماعی و فرهنگی تبلور کرده که این برتری بینی نشانی از مشروعیت حاکم نژاد خالص و بلند بر نژاد های پست می باشد؛

توسعه کپیتالیسم: توسعه سیستم سرمایه داری و انکشاف کپیتالیسم استعماری، ملیت خواهی و فرهنگ طبقات حاکم در جوامع سرمایه داری را با هزینه های نژادی در آمیخته و این مورد به صورت ابزار برای توجیه غارت ها و جنایات طبقات حاکم کشور های سرمایه داری استعماری در آمده است که این مورد نیز در بعضی حالت تبعیض گروهی را به میان می آورد.

انواع تبعیض

آنچه که تا کنون گفته شد چپستی و عوامل تبعیض بود اکنون در مورد انواع و اقسام تبعیض حرف می زنیم. چنانکه بسیاری می دانند ویا روز مره در زندگی اجتماعی خود مشاهده می کنند در جامعه ما تبعیض های گوناگون موجود بوده که مهم ترین و مشهور ترین آنها عبارتند از:

1. تبعیض جنسی نهادی شده: در بعضی جوامع به خصوص در جوامع سنتی مسئله تبعیض جنسی بسیار حاد بوده و یکی از ریشه های نابرابری جنسیتی را نیز می توان در تبعیض جنسی نهادی شده جستجو کرد. تبعیض جنسی نهادی شده به الگو های اجتماعی تثبیت شده ای گفته می شود که ثمره گیری عمدی آن محدودیت فرصت های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی برای زنان است. نابرابر جنسی خود مولد اعمال و سیاست هایی است که در ظاهر ارتباطی با تفاوت های جنسی ندارد. مثلاً مدت زمان کار روزانه (۸ ساعت در روز) برای این تعیین نشده که زنان را در خانه نگهداشته و برای زنانی که دارای فرزندان کوچک هستند مشکل پیش آید و آنها نتوانند کار تمام وقت داشته و یا حرفه مورد علاقه خود را دنبال کنند. همچنان حقوق بازنشستگی. یقیناً برنامه ریزی دولت ها برای تثبیت حقوق بازنشستگی، به این دلیل نبوده که علیه زنان تبعیضی قائل شوند، اما زنانی که به دلیل داشتن فرزندان کوچک و رسیدگی به آنها مجبور به گرفتن رخصتی های طولانی مدت و مداوم هستند، نمی توانند به حد کافی از این مزایا بهره مند شوند. سیاست های بیمه های سلامتی که فقط کارمندان و کارگران تمام وقت را پوشش می دهد به دلیل تبعیض علیه زنان طرح ریزی نشده است، اما ثمره غیر عمدی آن است که کارمندان و کارگران نیمه وقت که بیشتر آنها را زنان تشکیل می دهند، از مزایای بیمه های سلامتی بهره مند نشوند(عضدانلو، ۱۳۸۴: ۱۷۰).

2. تبعیض فردی: جامعه شناسان میان تبعیض های فردی و تبعیض های نهادی شده تمایز قائل می شوند. تبعیض های فردی به اعمال علنی و آشکاری اطلاق می گردد که افراد، به دلیل

بی ارزش شمردن اعضای گروه اقلیت عملی را علیه جان و مال و یا فرصت های اجتماعی آنها انجام می دهند(همان: ۱۷۱).

3. **تبعیض نژادی:** انتصاب و به کار گماری قوم و خویش، دست پروردگان و دوستان در پست های مهم یا دادن امتیازات دیگری به آنها برای بالا بردن آبروی خانواده را تبعیض نژادی گویند (بخشی، ۱۳۹۰: ۴۵۲). عموم را باور به این است نژاد پرستی و یا تبعیض نژادی رفتار هایی است که مربوط افراد یا گروه های خاص می شود. اما بسیاری باور دارند که نژاد پرستی چیزی است بیش از اندیشه هایی که گروه کوچکی از افراد متعصب و لجوج واجد آن اند. نژاد پرستی در بطن ساختار و عملکرد جامعه ریشه می دواند و بعضاً چنین می شود که نهاد های مثلاً پولیس، بخش صحت و آموزش و پرورش سیاست هایی را در پیش می گیرند که به نفع بعضی گروه ها و علیه بعضی ها می گردد (گیدنز، ۱۳۹۱: ۴۰۵).

4. **تبعیض گرایی متعصب:** این مفهوم در مورد افرادی به کار برده می شود که اعتقادی به فرصت های برابر برای همگان نداشته و حتی اعتراف می کنند که در مورد حق و یا وظیفه افراد باید تبعیض قائل شد. اعمال آنها از این باور نشأت گرفته است که هر مرد سفید پوستی (حتی احمق ترین آنها) برتر از همه کسانی است که نزد آنها منفور به شمار می آیند. اعضای همچو گروه ها بر این باورند که حق دارند مردمی را که ارزش ها و شیوه زندگی آنها را قبول ندارند از میان بردارند. رابرت مرتون، برای روشن تر شدن این مفاهیم، میان تعصب (نگرش) و تبعیض (رفتار) تمیز قائل شده است. او همچنین میان افراد غیر متعصب (کسانی که چنین اعتقادی ندارند) تمیز قائل می شود. به عقیده مرتون، باور مردم درباره فرصت های برابر، ارتباط چندانی با رفتار و کردار آنها ندارد. برای روشن تر شدن این مطلب، مرتون انسان ها را به چهار دسته تقسیم می کند: نا متعصبین تبعیض ناگذار، تبعیض گران نا متعصب، متعصبین تبعیض ناگذار و تبعیض گران متعصب. به عقیده ای مرتون، اکثر جرائم کینه ورز را اعضای این گروه اخیر مرتکب می شوند(عضدانلو، ۱۳۸۴: ۱۷۲).

5. **تبعیض گرایی نامتعصب:** انجام دهنده این گونه اعمال را افراد معتقد به فرصت های برابر برای همگان اند؛ اما به دلیل منافع شخصی و یا عدم درک نتایج اعمال تبعیض آمیزداری رفتار تبعیض گرایانه هستند. مثلاً شخص نامتعصبی را در نظر بگیرید که خانه خود را فقط به این دلیل می فروشد و از محله خود نقل مکان می کند که خانواده سیاه پوستی در محله وی خانه ای خریده و به آن جا نقل کرده است. او نگران این مسئله است که با نقل مکان خانواده سیاه پوست به محله او، قیمت خانه های آن محله تنزل می یابد(همان: ۱۷۲).

6. **تبعیض مستقیم:** تبعیض مستقیم به حالتی گفته می شود که فرد به شکل آشکار مورد تبعیض قرار می گیرد. مثلاً بعضاً فرد شاید به خاطر نژاد و قوم اش از بعضی حقوق محروم شود چنانکه در گذشته ها در افغانستان همچو کار ها صورت گرفته و انسان ها به خاطر تعلقات قومی و زبانی شان از بعضی حقوق و امتیازات محروم شده اند.

7. **تبعیض غیر مستقیم:** این نوع تبعیض به حالتی گفته می شود که به شکل غیر مستقیم شرایطی وضع گردیده و مانع راه یافتن بعضی ها به مقام و جایگاهی می شود. مثلاً اگر گفته شود به خاطر استخدام شدن در فلان ارگان دولتی باید زبان روسی را بلد باشید؛ در اینجا در مقابل کسانی که زبان روسی بلند نیستند یک نوع تبعیض غیر مستقیم صورت گرفته است.

8. **تبعیض مثبت:** این مفهوم به معنی تبعیض به نفع کسانی که مورد تبعیض قرار می گیرند به کار می رود. گرچه قانون حقوق مدنی شهروندان آمریکایی که در سال ۱۹۶۰ به تصویب رسید تبعیض نژادی را از نظر قانونی منع کرد، اما این قانون نتوانست جدایی و نابرابری نژادی را از بین ببرد. بیشتر سفید پوستان آمریکایی این تصور را داشتند که با تصویب این قانون مشکل نژاد پرستی در آمریکا حل شده است، اما شورش های که در سال ۱۹۶۵ در لاس انجلس علیه نابرابری های نژادی رخ داد و ۳۴ کشته برجای گذاشت باعث آن شد که این مسئله مجدداً مسئله روز جامعه آمریکا شود. این شورش به دیگر شهر های بزرگ آمریکا سرایت کرد و در سال ۱۹۶۶ و ۱۹۶۷، شورش های متعددی، در همین راستا، در شهر های مختلف آمریکا به وقوع پیوست که منجر به ترور مارتین لوتر کینگ نیز گردید (همان: ۱۷۳). نمونه خوب تبعیض مثبت دادن بعضی حقوق امتیازی برای خانم ها در افغانستان می باشد. مثلاً نظر به قانون انتخابات کشور حد اقل ۲۵ فیصد کرسی پارلمان به خانم ها تخصیص داده شده است؛ در امتحانات برای خانم ها نمره امتیازی داده می شود به عبارت دیگر چند نمره کمک می شود و... این همه بیانگر انواع تبعیض های مثبت اند که این را می توان یک نوع عدالت جبرانی نامید. تبعیض مثبت به گروهی کرده می شود که زمانی مورد تبعیض های منفی و یا محرومیت ها قرار گرفته باشد مثل اکثر زنان در کشور ما.

9. **تبعیض نهادینه شده:** این نوع تبعیض برخلاف تبعیض های فردی که علنی و آشکار است، از طریق راه های تثبیت شده و مرسوم جامعه صورت می گیرد. این تبعیض ها قوانین، سیاست ها و اعمال روزمره بلامنازع است که سد راه اعضای گروه اقلیت جامعه شده و آنها را در موقعیت فرو دست محروم و آسیب پذیر قرار می دهد. این گونه تبعیض ها از طریق اعمال متعارف و منظم نهاد های اجتماعی صورت می گیرد (همان: ۱۷۴).

پدیده تبعیض در همه جوامع بشری به شکلی از اشکال موجود بوده و مشاهده می شود ولی میزان آن نظر به شرایط و جامعه فرق می کند. مثلاً در جامعه سنتی و گروه های نخستین مسئله قوم مداری بیشتر بوده و عصبیت در همچو جوامع بیشتر و قوی تر بوده است. به تاسی آن هر قوم و گروهی که در آن عصبیت نیرومندتر باشد قوم مداری شدت بیشتری دارد. اما به مرور زمان و با گسترش جامعه و دگرگونی روابط اجتماعی و تغییر جامعه از گونه نخستین به گونه دومین آن که این نوع جامعه بر اساس منطق استوار است، تبعیض کاهش می یابد. تبعیض دارای کارکرد های فراوان بوده که دو نوع مهم آن قرار ذیل است:

۱- کارکرد های مثبت تبعیض

از جمله ویژگی های مثبت تبعیض، تقویت همبستگی اجتماعی، تزریق احساس وفاداری به قوم و گروه اجتماعی، گسترش روح ملی و میهن پرستی بوده که این نوع کارکرد تبعیض در پاره ای مواقع به ویژه در زمان جنگ از اهمیت زیادی برخوردار بوده است. زیرا لازم است این باور در جامعه وجود داشته باشد که ارزش های اجتماعی، باور داشت ها و سنت های ملی و میهنی بهتر از آن دشمن اند و این امر مهم است که مردم نسبت به نظام حکومتی و ارزشهای اجتماعی دشمن نگرش بدبینانه و انزجار آمیز و منفی داشته باشند، به همین جهت شدت تبعیض درجه بالایی از ملی گرایی و میهن پرستی را در پی خواهد داشت و همچنان زمینه اجتماعی را برای حفظ وحدت ملی فراهم کرد (نیک خلق، ۱۳۹۱: ۱۳۷).

۲- کارکرد های منفی تبعیض

در باره کارکرد های مثبت تبعیض مثبت تبعیض در بالا اشاراتی صورت گرفت اکنون به شکل خلاص در مورد کارکرد های منفی تبعیض اشاره صورت می گیرد. یکی از جمله کارکرد های منفی تبعیض این است از نوآوری هایی که برای جامعه سودمند است جلوگیری می کند. زیرا در این حالت ارزش ها و اندیشه های بیگانه نادرست تلقی گردیده و جامعه از پذیرش آنها خود داری می کند. به همین جهت تبعیض در مرحله افراطی آن به طرد اندیشه های نو و ویژگی های فرهنگ های دیگر انجامیده و از تبادل و غنای فرهنگی جلوگیری می کند (همان: ۱۳۷). از سوی دیگر در مورد کارکرد منفی تبعیض باید گفت این نوع تبعیض سبب نزاع در بین مردم، عقب ماندگی کشور و از هم پاشیدگی همبستگی اجتماعی می گردد. در بسیاری جوامع به خصوص در افغانستان اثرات کارکرد

منفی تبعیض آسیب های زیادی را به بار آورده است. مثلاً در افغانستان اکثراً همین تبعیض های قومی، زبانی، منطقه‌ای و جنسی سبب بسیاری ویرانی ها گردیده است.

ظهور و رشد منازعات قومی یکی دیگر از جمله کارکرد های منفی تبعیض بوده به خصوص در افغانستان و این منازعات قومی ده ها نوع مشکلات دیگر را به بار آورده است. کارفیرون در کابل در معضل تعهد معتبر در مطالعه منازعات قومی استدلال می کند، جنگ های قومی هنگامی رخ می دهد که دو گروه نمی توانند طرف سوم را پیدا کنند که توافق بین آنان را تضمین کند. او در دو مطالعه مرتبطی که انجام داده است، به بررسی ارتباط میان مشکلات تعهدی و جنگ قومی پرداخته پس از آن، از طریق کاربرد ابزار «نظریه باز» به تجربه و تحلیل روابط بین گروه های قومی می پردازد. مدل او شامل گروه های اقلیت و اکثریت می شود. در تحقیقات او هر دو به عنوان بازیگران واحد بررسی شده اند که با تکلیف مذاکره مجدد روابط خود در موقعیت جدید در حالی که اقتدار مافوق از میان رفته است، به میان می آید. در همچو یک حالت گروه اکثریت نمی تواند در مورد رفتار عادلانه با گروه اقلیت تعهد معتبر بدهد. با این فرض، گروه اقلیت جدایی را تنها راه تأمین منافع خود خواهد یافت (کوردل، ۱۳۹۳: ۵۶). همین است که امروز در افغانستان گروهی از انسان ها که در رأس شان عبدالطیف پدram قرار دارد مسئله جدایی طلبی و فدرالیزی سازی را مطرح کرده خواهان تقسیم شدن افغانستان هستند.

پیامد های تبعیض

دیگر ستیزی: چنانکه در بالا یاد آور شدیم تبعیض واکنشی است در مقابل ظهور و گسترش افکار و اعمال عدالت خواهانه و از نگاه روانی و اجتماعی عبارت از بیگانگی با خود بوده که از طریق نهاد های حقوقی به گونه (ما) و (دیگران) نمایان می شود. مثلاً وقتی که ما می گوئیم این به دین معنی است که (ما) دین، مذهب، زبان و ... مشترک داریم و آن (دیگران) بیرون از این حوزه اند. این (ما) خود را صاحب منطقه و کشور و دیگران را اقلیت پنداشته آنها را اقلیت خطاب می کنیم و به گفته بلمر (۱۳۸۱: ۲۶۹) آنها نیز با این حالت ما تمکین می کنند. در افغانستان نیز این مورد بعضاً به شکل آشکار آن نمایان می گردد. زیرا بعضاً گروهی از انسان ها افغانستان را مالکیت قوم و تبار خود دانسته دیگران را مهاجرین می پندارند که این مهاجر پنداری آنها در اصل دیگر ستیزی به شمار می رود. به گفته ابوریحان البیرونی تبعیض چشم ها را کور و گوش ها را کر می سازد.

دولت ستیزی و دولت گریزی: دولت یک پدیده سیاسی بوده و ممثل اراده سیاسی ساکنین یک کشور است از این رو پیروی از آن یک اصل شمرده می شود. اما بعضاً تبعیض های انجام شده توسط دولت بالای ملیت های مختلف و یا تبعیض های منطقی سبب شکاف های اجتماعی گردیده که در نتیجه آن گروهی از انسان ها دولت ستیز و دولت گریز می شوند. مثلاً یکی از جمله عوامل پیوستن جوانان به گروه های مخالف و یا عدم مراعات شدن قانون کشور و اوامر دولت از طرف گروهی از انسان ها همانا تبعیض بوده و است. وقتی که یک انسان مورد تبعیض قرار می گیرد او دیگر خود را شهروند آن دولت و کشور شمار نکرده علیه آن جبهه می گیرد.

عقب ماندگی: چنانکه همه می دانید افغانستان از جمله عقب مانده ترین کشور ها به شمار می رود که علت عقب ماندگی آن فکتور های مختلف و یکی از آنها همانا انجام تبعیض ها می باشد. زیرا در صورت اعمال تبعیض در یک جامعه انسان هایی که مورد تبعیض قرار گرفته اند خود را مالک آن جامعه و کشور فکر نکرده و در قسمت پیشرفت و انکشاف جامعه و کشور یا کار نمی کنند و یا تعلل کاری می کنند. کسانی که روادار تبعیض اند آنها اکثراً فرصتی برای کار و خدمت پیدا نمی کنند چون آنها در پی برنامه ریزی علیه دیگران می باشد. از سوی دیگر تا وقتی که تمام اقشار یک جامعه در پیشرفت آن سهم نگیرند جامعه پیشرفت نمی کند.

ایجاد فاصله بین مردم: چنانکه همه می دانید انسان های مسکون یک سرزمین به معنی ملت سیاسی آن به شمار رفته و آنها باید در اطراف ارزش های ملی گرد هم آیند. اما مسئله تبعیض این ملت را پارچه پارچه می سازد. از سوی دیگر هدف کشور های استعمارگر نیز چنین است. آنها می خواهند با راه اندازی مسئله تبعیض در بین انسان ها مردم را از یکدیگر دور ساخته به اهداف خود برسند که همین اصطلاح مشهور (تفرقه بینداز و حکومت کن) نیز مثال بارز آن است. وقتی که تبعیض صورت گیرد محبت، دوستی و احساس همبستگی موجود بین انسان ها از بین رفته در بین آنها فاصله ایجاد می شود که این خود زیان بار بوده و به نقص دولت و ملت است.

ظلم: یکی از جمله پیامد های منفی تبعیض در افغانستان، ظلم می باشد؛ نه تنها در کشور ما بلکه در دیگر کشور ها نیز وضعیت چنین است. زیرا نازی ها در آلمان و افریقای جنوبی با راه اندازی تبعیض ها مرتکب جنایت های بشری گردیده اند. در کشور ما نیز تبعیض بعضاً سبب ظلم گردیده به خصوص در وقت حکمرانی امیر عبدالرحمن و طالبان. از اینکه این دو گروه اکثراً سیاست قوم محورانه را پیش می بردند بالای دیگر اقوام کشور ظلم های گوناگون را انجام داده اند که در کتاب های تاریخ مثال ها و واقعات با جزئیات شان درج است.

فرار مغزها: هر چند فرار مغزها عوامل مختلفی از قبیل: جنگ، میزان بیکاری، ناهنجاری های اجتماعی و غیره دارد اما اعمال تبعیض به خصوص تبعیضی که از طرف دولت صورت می گیرد یکی از جمله عوامل فرار مغزها از کشور به شمار می رود. زیرا وقتی که بالای یک گروه تبعیض صورت گرفت و یا برایش فرصت کاری داده نشد آن گروه به خاطر امرار حیات و نجات زندگی اش فرار را بر قرار ترجیح داده کشور خود را ترک می کنند. مثلاً اکثر انسان های با سواد و چیز فهم کشور ما در زمان جنگ های داخلی و سیطره طالبان که در آن زمان مورد تبعیض قرار می گرفتند کشور را ترک کرده به کشور های بیرونی پناه برده اند؛ درحالیکه هر کدام آنها می توانستند برای مردم این سرزمین شخص مفید تمام شوند.

آلوده سازختن نخبگان: واژه نخبه را اولین بار **به معنی استفاده کرده است. به معنی کسانی که مبارزه می کنند و در جامعه مطرح اند به کار برده است.** بعضی پژوهش ها نشان داده است که مسئله تبعیض به خصوص نژاد پرستی در قدم اول مولود تفکر نخبگان سیاسی و فرهنگی جامعه بوده است. زیرا این گروه ها به رسانه های گروهی دسترسی داشته و می توانند از نهاد های سیاسی و اجتماعی به سود گسترش چنین گرایش بهره ببرند؛ همچنان آنها در پناه استدلالات تاریخی، فرهنگی و سیاسی این گفتمان را عوام پسند کرده و به آنها جهت سیاسی بدهند (سپنتا، ۱۳۸۴: ۱۳). از سوی دیگر می دانیم انسان های استفاده جو و مغرض در طول تاریخ با مطرح نمودن مسایل تبعیض قومی، زبانی و مذهبی جهان را دچار آشوب و نابسامانی کرده اند.

راهکار های فرونشانی تبعیض

یک جامعه وقتی می تواند در راه سازندگی و اصلاحات گام بردارد که حق گرا و مصلحت اندیش بوده به جاده عدالت گام برداشته و عدالت را در باره خود و قوم و خویش اش نیز اجرا کند تا مصلحت اسلام و مسلمین و منافع اجتماعی را بیش از منافع خود و قوم خود بداند و به حق قضاوت کند هر چند به ضرر او و قوم او باشد. پیامبر اعظم اسلام (ص) در این مورد فرموده اند: «اتقی الناس من قال الحق فیما له و علیه»؛ پرهیزگارتترین مردم فردی است که حق را بگوید هر چند به ضررش باشد (رحمانی یزدی، ۱۳۸۸: ۳۱۶).

امام کاظم فرموده است: پیروی از حق سبب عزت، پیشرفت و رستگاری دنیا و آخرت می گردد و تأکید می کنند که حق بگوئید و براساس حق رفتار کنید هر چند درظ اهر به ضرر شما است ولی در واقع به سود شما می باشد و از باطل دوری کنید هر چند در ظاهر سودمند باشد ولی در واقع به

ضرر شما می باشد (همان: ۳۱۶). حمایت از اقلیت ها، خودمختاری فرهنگی محلی و حقوق مشارکت عمومی می تواند راهکار هایی برای فرونشانی منطقی تنش تبعیض شود (کوردل، ۱۳۹۳: ۱۴۹).

مراحل فرونشانی تنش تبعیض: مذاکره، اجرا و عملیات

فرونشانی تنش تبعیض فرآیندی بوده که دارای سه مرحله ذیل: مذاکره، اقدام و اجرا می باشد. در این چارچوب، مرحله مذاکره بیشترین اهمیت را در شکل دادن به طرح نهادی توافق دارد و در نتیجه، ماهیت فریند سیاسی دو مرحله دیگر را تعیین می کند. علاوه بر این، امروزه بیشترین توافقات برای فرونشانی، همزمان طرح های باز سازی فرا منازعه نیز بوده که شامل مقولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به همراه طراحی قانون اساسی می شود. اجرا عبارت است از فرآیند شکل دادن به نهاد ها و فرآیند های مورد توافق در مذاکرات و از آنجایی که این فرآیند معمولاً طولانی می شود است (همان: ۱۵۲). پس به خاطر نیل به این هدف لازم است در گام نخست برای شهروندان کشور از اهمیت احساس همبستگی یاد شود و به تعقیب آن ضرورت حس همدیگر پذیری تزریق گردد. همچنان از عواقب بد تبعیض قومی، زبانی و جنسی یاد شود.

نتیجه

تبعیض یک پدیده جدید نبوده بلکه همزمان با آغاز زندگی انسان ها در روی زمین پیدا شده که عواقب این پدیده برای انسان ها درد ها و رنج های بی شماری را به بار آورده است. چون در نتیجه اعمال تبعیض بین انسان ها فاصله ایجاد شده، جدایی قومی، زبانی و جنسی مطرح گردیده و نسل کشی ها صورت گرفته است. هر چند تبعیض در ابتدا بعد بیولوژیکی داشت اما به مرور زمان بعد اجتماعی و سیاسی به خود گرفته است. انواع تبعیض ها زیاد بوده که مهم ترین آنها عبارتند از تبعیض قومی، زبانی، جنسی، نهادینه شده، تعصب آمیز و غیره می باشد.

تبعیض نژادی اکثراً در بین مردم اروپایی مروج بوده و مردم امریکا بیشتر تبعیض رنگی را مطرح کرده حتی به حدی که با سیاه پوستان به حیث شهروند درجه دوم معامله کرده اند. در افغانستان تبعیض از زمان امیر عبدالرحمان به شکل آشکار آن شروع شده و در زمان طالبان مسئله تبعیض نژادی به اوج آن رسیده است. امروزی چیزی که جریان دارد تبعیض نژادی پنهانی می باشد. تبعیض های قومی، زبانی و منطوقی کشور را با بحران رو به رو ساخته سال های سال سبب جنگ و نابسامانی ها گردیده و مانع پیشرفت و انکشاف جامعه گردیده است.

هرچند سازمان های بین المللی دولتی و غیر دولتی مقرراتی را پیرامون از بین بردن تبعیض ها وضع کرده و در این مورد فعالیت هایی انجام داده است اما هیچ یکی از این فعالیت ها تبعیض را کاملاً از بین نبرده است. در کشور ما نیز قانون اساسی تبعیض را منع کرده، حکومت مبارزه علیه تبعیض های گوناگون را اصل قرار داده در این مورد شعار می دهد، احزاب سیاسی تبعیض و رفتار های تبعیض گونه را محکوم می کنند، نهاد ها و گروه های جامعه مدنی هر از گاهی حرکت های مدنی علیه تبعیض ها راه اندازی می کنند و شعار های نکوهش گونه تبعیض را در دیوار ها نقش می کشند اما هیچ یک از فعالیت های ذکر شده تبعیض موجود در کشور را از بین نبرده حتی به باور اکثریت در این اواخر تبعیض رشد کرده و حتی دامنگیر انسان های چیز فهم و با سواد نیز گردیده است.

منابع

- بخشی، علی آقا (۱۳۸۳)، فرهنگ و علوم سیاسی، تهران: انتشارات چاپار.
- بلمر، مارتین (۱۳۸۱)، مطالعات قومی و نژادی در قرن بیستم، مترجمین: پرویز دلیرپور و سید محمد کمال سروریان، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- رحمان یزدری، علی جان (۱۳۸۸)، افغانستان و مشکلات اجتماعی، چاپ اول، تهران: انتشارات مشهور.
- سپنتا، رنگین دادفر (۱۳۸۴)، نژادپرستی و گفتمان هویت ملی در گستره جامعه مدنی و حقوق بشر، شماره ششم، چهار راهی صدارت، کابل.
- عارفی، محمد اکرم (۱۳۹۳)، توسعه سیاسی در افغانستان موانع و چالش ها، افغانستان: ناشر مرکز مطالعات استراتژیک وزارت امور خارجه.
- عضد انلو، حمید (۱۳۸۱)، آشنایی با مفاهیم اساسی جامعه شناسی، چاپ سوم، تهران: انتشارات نشرنی.
- کوردل، کارل و ولف، استفان (۱۳۹۳). مناظرات قومی، ترجمه دکتر عبدالله رمضان زاده، ت تهران: نشر فرهنگ شناسی با همکاران نشر میزان.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۲). جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، چاپ بیست و هشتم، تهران: نشر نشرنی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۳)، جامعه شناسی عمومی، چاپ نهم، ترجمه: حسن چاوشیان، تهران: نشر نی
- مشرقی، دیدار علی (۱۳۹۴)، بحران هویت ملی در افغانستان، چاپ دوم، افغانستان: انتشارات امیری.

*8th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL
SCIENCES, CHINA TO ADRIATIC*

Kabul, Afghanistan, 2019

محمدی، جمعه خان (۱۳۹۳)، مبانى جامعه شناسى، ، افغانستان: انتشارات اميرى.

و ثوقى، منصور (۱۳۹۱)، مبانى جامعه شناسى، چاپ بيست و دوم، تهران: انتشارات بهينه.

ÖZET

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte yabancı dil öğretiminde yenilikler yaşanmaktadır. Günümüzden yirmi yıl öncesinde yeni yeni yaygınlaşmaya başlayan internette fazla bir yenilik görülmemektedir. Yabancı dil öğretiminde yazılı materyallerde de belirli bir kaynak eksikliği vardı.

Günümüzde ise bilgiye çok çabuk bir şekilde erişilebilmektedir. Urdu dili, Pakistan'ın milli dilidir. Bu dil Pakistan dışında Hindistan, Bangladeş, Sri Lanka ve Nepal'de konuşulmaktadır. Türkiye'de Urdu dili ve edebiyatı alanında üç üniversitede eğitim verilmektedir. Bunlar Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve Konya Selçuk Üniversitesi'dir.

Bu üniversitelerden İstanbul Üniversitesi Urdu dili ve Edebiyatı bölümünde lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimleri verilmektedir. Aynı zamanda İstanbul Üniversitesi'nde uzaktan eğitim dersleri de verilmektedir.

Uzaktan eğitim dersleri için belirli materyaller ve teknik donanımın olması gerekmektedir. Urdu dili ve edebiyatı derslerinin uzaktan eğitim kapsamına alınması için özellikle Urdu dili ve edebiyatı konulu görsel ve yazılı materyallerin tam olması gerekmektedir. Bunun yanında dersleri verecek olan öğretim görevlilerinin de Urducaya hâkim olmaları gerekir.

Uzaktan eğitim için gramer, konuşma, yazma, okuma ve dinleme dersleri verilmelidir. Uzaktan eğitim derslerinde ilk olarak Urduca'nın, Arap harfleri ile yazılmasından dolayı Arapça yazı dersleri ile başlangıç yapılmalıdır. Daha sonra kısa sözcükler öğrenilerek cümle kurma dersleri verilmelidir. Zamanla birlikte öğrenciler, uzaktan eğitim vasıtasıyla daha uzun sözcükler kurabilme olanağına kavuşabileceklerdir.

Konuşma dersleri içinde öğretim görevlilerinin yanı sıra doktora öğrencilerinin de uzaktan eğitim içerisinde yer alan konuşma dersinde olmaları ve katkıda bulunmaları eğitim için büyük fayda sağlamaktadır.

Uzaktan Urduca eğitiminde Urduca'nın gramer yapısının yanı sıra Pakistan'ın tarihi ile ilgili dersler de çeşitli şekillerde anlatılmalıdır. Çünkü hem Urduca'nın doğuşu açısından hem de Müslüman Hindistanlıların Hindistan'da bağımsız bir ülke kurma çalışmalarını bilmek açısından bu ülkenin tarihini bilmek gerekmektedir.

Dost ülke Pakistan'ın dili olan Urduca, Türkçe ile benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler de hem sözcük yapısı hem de gramatik kurallar içerisinde yer almaktadır.

Derslerine katılmayan veya derste gördüğü konuyu anlayamayan öğrencinin, uzaktan eğitim vasıtasıyla derslerine daha da kolay uyum sağlayabilecektir.

Anahtar: Uzaktan, Eğitim, Türkçe, Urduca

Abstract

With the development of technology, there are innovations in foreign language teaching. Twenty years ago, there was no new innovation on the internet, which had begun to become new. There was a lack of resources in written materials in foreign language teaching.

Nowadays, information can be accessed very quickly. Urdu is the national language of Pakistan. This language is spoken in Pakistan, India, Bangladesh, Sri Lanka and Nepal. In the Urdu language and literature are taught in three universities in Turkey. These are Ankara University, Istanbul University and Konya Selcuk University.

Bachelor's, Master's and Doctoral programs are offered at the University of Istanbul, Urdu language and literature. Distance learning courses are also offered at Istanbul University.

There must be specific materials and technical equipment for distance education courses. Urdu language and literature courses to be included in the distance education, especially in Urdu language and literature on the visual and written materials must be full. In addition, the lecturers who will give the lessons should also be in control of Urdu.

Grammar, speaking, writing, reading and listening should be taught for distance education. In the distance education courses, it is necessary to start with Arabic writing lessons because of the writing of Urdu with Arabic letters. Then short sentences should be learned and sentence building lessons should be given. Over time, students will be able to establish longer words through distance learning.

In addition to lecturers and lecturers, the fact that doctoral students are in speech lessons and contribute to distance education provides great benefits for the education.

Urdu's grammatical structure as well as lectures on the history of Pakistan should be explained in various ways. Because it is necessary to know the history of this country in terms of both the birth of Urdu and the knowledge of Muslim Indians to establish an independent country in India.

Urdu, which is the language of the friendly country Pakistan, has similarities with Turkish. These similarities are included in both word structure and grammatical rules.

Students who do not attend the courses or do not understand the subject, will be able to adapt their lessons easily through distance education.

Key: Distance, Education, Turkish, Urdu

TÜRKİYE’DE UZAKTAN EĞİTİM VASITASIYLA URDUCA ÖĞRETİMİ

Uzaktan eğitim teknolojinin gelişmesiyle birlikte günümüzde sıklıkta kullanılmakta olan eğitim şeklidir. Uzaktan eğitim, faydalı bir öğretim yöntemi olmakla birlikte ekonomik bir eğitimidir. Çünkü bir eğitime uzaklardan gelmek zorunda olanlar internet vasıtasıyla oturdukları yerden dersleri takip edebilirler. Bunun yanında dersleri farklı nedenlerden dolayı izleyemeyen öğrenciler, kaydedilmiş olan dersi uygun bir zamanda izleyebilmektedirler.

Uzaktan eğitim İlk olarak Wisconsin Üniversitesi’nin 1892 Yılı Kataloğunda geçmiş olan “uzaktan eğitim” terimi (Distance Education), yine ilk kez aynı üniversitenin yöneticisi William Lighty tarafından 1906 yılında yazılan bir yazıda kullanılmıştır. Daha sonra bu terim (Fernunterricht), Alman eğitimci Otto Peters tarafından 1960 ve 1970’lerde Almanya’da tanıtılmış ve Fransa’da uzaktan eğitim kurumlarına isim (Teleenseignement) olarak uygulanmıştır. Uzaktan eğitim terimi, tümüyle anlamdaş olmayan değişik terimler içerir. Uzaktan eğitim kapsamındaki bu terimlerden bazıları, mektupla eğitim, evde çalışma, dış çalışma, uzaktan öğretim ve uzaktan öğretme, uzaktan öğrenim ya da uzakta öğrenmedir. (Kaya: 9)

Türkiye’de Uzaktan Eğitim

Ülkemizde 1923 yılından 1960’lı yıllara kadar uzaktan eğitim önce kavramsal olarak tartışılmıştır. (Bozkurt: 86)

Türkiye’deki uzaktan eğitim uygulamasını, 1956 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü başlatmıştır. Bu uygulamada, bankalarda çalışanlar mektupla öğrenim görmüşlerdir. Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde uzaktan eğitim uygulamaları ilk kez 7.11.1960 tarihinde “Mektupla Öğretim” adı altında ve deneme öğretimi olarak başlamıştır. Bu denemeden sonra 26.2.1966 tarihinde Mektupla Öğretim ve Teknik Yayınlar Genel Müdürlüğü kurulmuştur. (Kaya: 30)

1970’li yıllardan sonra farklı girişimlerle orta eğitim düzeyinde uzaktan eğitim çalışmaları yapılmış, bir takım tecrübeler edinilmiş ve sınırlı da olsa ilerleme kaydedilmiştir. 1980 sonrası bu uygulamalar Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi’nin de kurulmasıyla yükseköğretime taşınmıştır. 1980 ve 1990’lı yıllarda uzaktan eğitim ilk, orta ve yükseköğretim düzeyinde olgunlaşmış ve büyük öğrenci kitlelerini bünyesinde barındıran bir sistem haline gelmiştir. Bu yıllarda kazanılan başarılar ile uzaktan eğitim büyük ilgi ve kabul görmüştür. 1990’lı yılların sonundan 2000’li yılların başından itibaren bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) alanında yaşanan gelişmelerle uzaktan eğitim ile sunulan eğitim fırsatları artmış ve uzaktan eğitim milyonları bulan öğrenci sayısı ile ülkemizde eğitimde ana akımın bir parçası olmuştur.(Bozkurt: 86)

Milli Eğitim Bakanlığının radyo ile yabancı dil öğretimi, televizyon okulu programları ile başlattığı uzaktan eğitim yoluyla yabancı dil öğretimi uygulamalarının günümüzdeki örnekleri

Kabul, Afghanistan, 2019

arasında Milli Eğitim Bakanlığı Açıköğretim Lisesi ile Açık İlköğretim Okulu, Anadolu Üniversitesi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fono ve Limasollu Naci Yayınları sayılabilir. (Adıyaman: 94)

FONO Açıköğretim Kurumu Yabancı Dil Eğitimi

FONO yabancı dil eğitimi 1953 yılının sonlarına doğru Aksaray'da bir apartman dairesinde başladı. O yıllarda İngiliz Filolojisi bölümünde öğrenci olan Şükrü Meriç, dünyada 'Correspondence Education' ismiyle başlayan yazışarak/mektupla uzaktan eğitim sistemini Türkiye'ye ilk getiren kişi oldu. (Bozkurt: 94)

Mektupla yabancı dil öğretimi şeklinde başlayan sistem, iki dilli öykü kitapları, sözlükler, mektupla gönderilip düzeltildikten sonra tekrar gönderilen ödevlerden oluşmaktaydı. Bu alanda öncülerden olan Kurum, artık internet üzerinden etkileşimli hizmet vermektedir. (Adıyaman: 95-96)

1968'de FONO, Avrupa Açıköğretim Birliği'ne üye oldu ve bu birliğin Türkiye'de gerçekleştirilen üç konferansına ev sahipliği yaptı. Bu bağlamda uzaktan eğitim çalışmalarının uluslararası işbirliğine açılması ve akademik çalışmalar yapılması bağlamında da bu etkinlik önemli bir gelişme olarak kabul edilebilir. (Bozkurt: 94)

Limasollu Naci Öğretim Yayınları Aracılığıyla Yabancı Dil Öğretimi

FONO gibi mektupla yabancı dil öğretmeye başlamış olan, bugün hizmetini internet üzerinden etkileşimli olarak sürdüren Limasollu Naci Öğretim Yayınları, uzaktan eğitim yoluyla yabancı dil öğreten en eski kurumlardandır. (Adıyaman: 96)

Türkiye'de Farklı Dillerde Eğitim

Yabancı dil öğrenimi, günümüzde sıkça tercih edilmekte olan bir eğitimidir. Yabancı dil eğitimi, başta İngilizce olmak üzere diğer tüm dillerde de yapılmaktadır. Doğu dillerinin eğitimleri de Batı dillerinin yanında oldukça ilgi görmektedir. Günümüzde gözde Doğu dilleri arasında yer alan Urduca, Arapça, Farsça, Rusça, Çince ve Japonca dil eğitimleri de yapılmaktadır.

Türkiye'de yüz yüze dil eğitimleri birçok üniversitede yapılmaktadır. Yabancı dil eğitiminin en fazla yer aldığı üniversite Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'dir.

Çeşitli Doğu dillerinde eğitimler Ankara Üniversitesi'nin yanı sıra Kırıkkale Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Konya Selçuk Üniversitesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Ardahan Üniversitesi ve Düzce Üniversitesi'nde yapılmaktadır.

Doğu dilleri ve bu dillerin eğitiminin verildiği Türkiye'deki üniversiteler şunlardır.

DOĞU DİLLERİ	ÜNİVERSİTE
Urduca	Ankara, Selçuk, İstanbul Üniversitesi
Arapça	Ankara, Selçuk, Kırıkkale (Mütercimlik), Erzurum, Gazi (Öğretmenlik), İstanbul Üniversitesi.
Farsça	Ankara, Selçuk, Kırıkkale (Mütercimlik), Erzurum, İstanbul Üniversitesi
Çince	Ankara, İstanbul, Selçuk, Ankara Sosyal Bilimler,
Japonca	Ankara, İstanbul, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi (Öğretmenlik),
Rusça	Ankara, İstanbul, Selçuk, Atatürk, Gazi Üniversitesi
Gürcüce	Düzce Üniversitesi, Ardahan Üniversitesi

Doğu dilleri içerisinde yer alan Urduca, Arapça ve Farsça dilleri aynı dil grubu içerisinde yer almaktadır. Urduca ve Farsça, Arap alfabesi kullanan dillerdir. Ancak gramer yapıları bakımından her üç dil birbirlerinden farklıdır.

Doğu dillerinin uzaktan eğitimi yapılırken öncelikli olarak harflerin eğitimiyle başlanır. Çünkü harfler tam olarak öğretilmeden diğer konulara başlamak çok zor olur.

Uzaktan eğitimde harfler tam manası ile öğretildikten sonra ve öğrencilerden de olumlu bir dönüt alındıktan sonra harflerle oluşturulan kısa sözcükler ile dilin temeli pekiştirilmelidir.

Urdu Dili

Urdu dili Pakistan'ın resmi dilidir. Urdu Dili ismini Gazneliler döneminde almıştır. Urdu ismi bu ismi almadan önce çeşitli isimler almıştır. Bu isimler, "Hindustani", "Rehti" ve "Zeban-ı Urdu-e Mualla"dır.

Urdu dili eğitimi Türkiye'de 4 üniversitede yapılmaktadır. Bu üniversiteler Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve Konya Selçuk Üniversitesi'dir.

Türkiye'de Urdu dili ve edebiyatı faal olarak adını verdiğimiz üniversitelerde sürmektedir. Ankara Üniversitesi'nde eleman yetersizliğinden dolayı sadece lisans eğitimi verilmektedir. İstanbul Üniversitesi'nde lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimleri verilmektedir. Konya Selçuk Üniversitesi'nde ise lisans ve yüksek lisans eğitimleri verilmektedir.

Kabul, Afghanistan, 2019

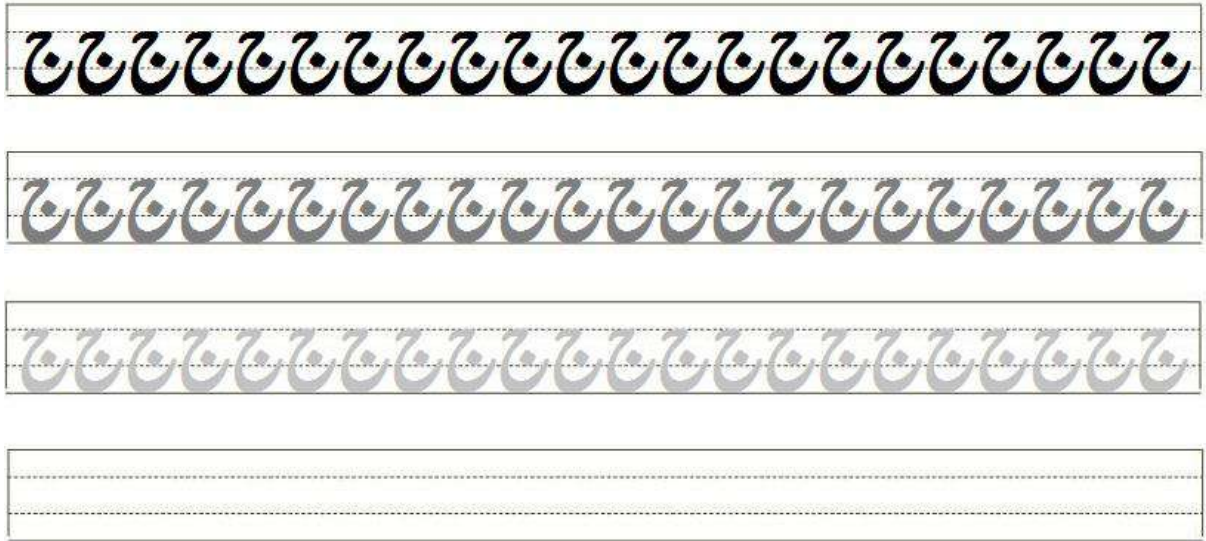
Urdu dili ve edebiyatı bölümlerinde doktora faaliyetleri sınırlı olduğu için yetişmiş öğretim elemanı sayısı çok azdır, bunun yanında Urdu alanından mezun olan başarılı öğrenciler farklı alanlarda yüksek lisans ve doktora eğitimi yapmaktadır.

2017 Şubat ayında Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından Urduca; Korece ve Farsça ile birlikte Milli Eğitim Bakanlığı müfredatında yabancı diller arasına katılmışlardır. Öğretim programlarında Urduca, Farsça ve Korece yer almaktadır. M.E.B. Talim ve Terbiye Kurulu, Korece ve Farsçayı Öğretmenlik alan dersleri kapsamına almıştır, ancak Urdu dili henüz bu alana dahil olmamıştır.

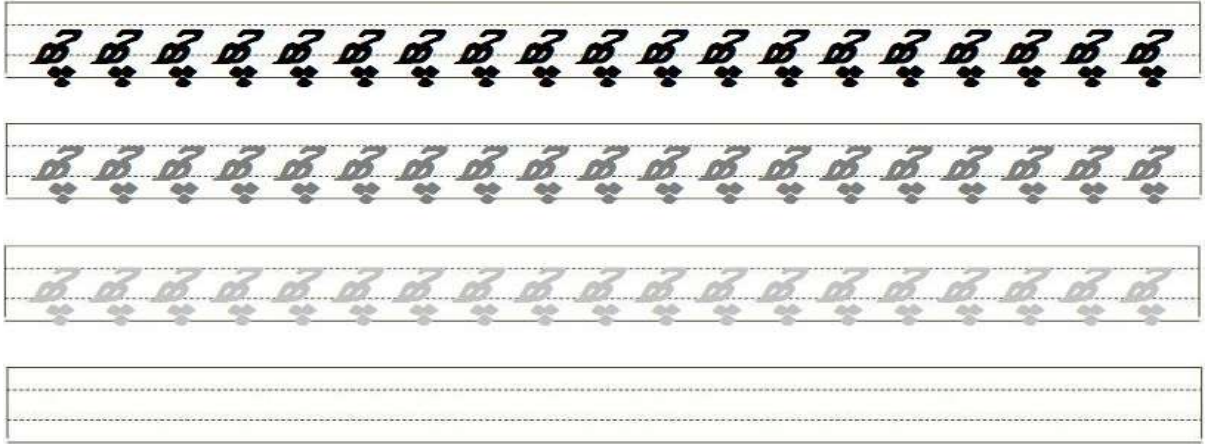
Geçtiğimiz yıl bazı üniversiteler Urdu dili mezunları için formasyon programları açmışlar ve bu programlardan Urduca mezunları da formasyon alıp öğretmen olabilme fırsatına sahip olmuşlardır. Urduca öğretmenliği için alt yapı oluşturulmuştur.

Uzaktan Eğitim “Urdu Dili Eğitimi”

Urduca uzaktan eğitimi ilk olarak 2015 yılında Küresel Dil Eğitim Kurumu tarafından yapılmıştır. Urduca Öğretmeni M. Sarper Alap, Urduca temel eğitimini vermiştir. Urduca eğitiminde temel olarak Urdu alfabesi öğretilir. Bkz. Resim -1-, -Resim -2-.

Resim -1-

Resim -2-

Daha sonraki çalışmalarda harflerin başta, ortada ve sonda yazılışları hakkında görsel çalışmalar yapılır. Bkz. Resim -3-.

Sonda	Ortada	Başta
		

Resim -3-

Urduca harflerin eğitiminden sonra üç, dört, beş, altı sözcükten oluşan sözcüklerin yazı ve dil eğitim çalışmaları yapılır. Daha sonra grup halinde sözcüklerin eğitimi yapılır. İlk olarak meyveleri ,sebzeleri, ev eşyalarını anlatan resimli Urduca ve Türkçe çalışmalar yapılır. Bkz. Resim -4-.

Resim -4-

Boş resimlerin gösterilmesinden sonra Urduca yazılışları gelir. Bkz. Resim -5-.

Resim -5-

Son olarak ise Urduca harflerin Türkçe yazılışları getirilir. Bkz. Resim -6-

Resim -6-.

Sözcüklerin birçok örneklerle anlatılmasından sonra karşılıklı konuşma çalışmalarına geçilir. Bu çalışmada da renklerle birlikte yapılacak olan çalışmalar konunun öğretilmesi açısından verimli olan bir çalışmadır.

احمد: سلام علیکم

Kabul, Afghanistan, 2019

Ahmet: Merhaba

محمد: علیکم السلام

Mehmet: Merhaba

احمد: آپ کا نام کیا ہے؟

Ahmet: İsminiz nedir?

محمد: میرا نام احمد ہے.

Mehmet: Benim ismim Mehmet'tir.

Urduca eğitiminde aynı zamanda sözcük eğitimlerinin yanında sayıların eğitimi de yapılmaktadır. Sayıların öğrenilmesinin akabinde saatler ve günlük faaliyetlerin de eğitimi yapılır. Bkz. Şekil -1-

Urduca Sayı	Urduca Telaffuzu	Türkçe Karşılığı
صفر	Sıfır	Sıfır
ایک	Eyk	Bir
دو	Do	İki
تین	Tin	Üç
چار	Çar	Dört
پانچ	Panç	Beş

Şekil -1-

Sayıların öğrenilmesiyle birlikte saatlerin eğitimi de yapılır. Bkz. Şekil -2-

01.00	ایک بجا ہے	Eik bacâ he.	Saat 1'dir.
-------	------------	--------------	-------------

02.00	دو بجے ہیں	Dô bacey hein	Saat 2'dir.
-------	------------	---------------	-------------

Şekil -2-

Sayılar ve saatlerin öğrenilmesiyle birlikte günlük faaliyetler de anlatılır. Bkz. Şekil -3-

07.00		جاگنا	Câgnâ	Uyanmak
07.05		باتھ، چہرہ دھونا	Hâth, Çehre Dhônâ	El, yüz Yıkamak
07.30		ناشتہ کرنا	Nâşta Karnâ	Kahvaltı Yapmak

Şekil -3-

Sonuç

Uzaktan eğitim ile yapılan eğitimler, yüz yüze yapılan eğitimlere göre avantaj sağlamaktadır. Uzaktan yabancı dil öğretimlerinde nadir olan dillerden birisi olan Urdu dil, formasyonlu Urduca öğretmenler tarafından almış oldukları Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı dersi vasıtasıyla daha verimli bir şekilde aktarılabilir.

Kaynakça

Adıyaman, Z., “Uzaktan Eğitim Yoluyla Yabancı Dil Öğretimi”, The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET October 2002 ISSN: 1303-6521 volume 1 Issue 1 Article 11

Bozkurt, A., “Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını”, Açık Öğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi (AUAd), 2017, Cilt: 3 Sayı: 2 Sayfa : 85 – 124

Kaya, Z. “Uzaktan Eğitim” Pegem Yayınları, Anlara, Mayıs 2002

AT VE TÜRK

Doç. Dr. Orhan YILMAZ

Ardahan Üniversitesi, Posof Meslek Yüksekokulu, Posof, Ardahan, Türkiye

İletişim: zileliorhan@gmail.com

Özet

Bu bildiri at türünün Türk Kültürü'ndeki yerini incelemek amacıyla hazırlanmıştır. At, Türklere en yakın hayvandır. Türkler şanlı tarihleri boyunca ata binmiş, savaşmış; etini yemiş, sütünden kımız yapmış ve içmiş; kuyruk kılından yaptığı kopuzu çalmış, kemiğini ok ucu olarak kullanmış ve derisini işlemiştir. Eski Türkler “Kuş kanadı, Türk atı ile” ilkesine inanmıştır. Dede Korkut Destanlarında “Yaya erin umudu olmaz” inancı sık sık vurgulanmıştır. Türklerin at sevgisi “At, avrat, silah” deyiminde yer bulmuştur. Türkler için at, bir kuşun kanadı kadar önemli bir unsuru; avrat, devletin temelini oluşturan aile kavramını, silah ise devletin askeri gücünü temsil etmektedir. “Türklerin Tarihi” adlı kitabın yazarı Fransız Jean Paul Roux “Türkler isteselerdi bütün dünyayı fethedebilirlerdi. Ancak onlar atlarını besleyebilecek otlakların bulunmadığı ülkelere gitmediler” demiştir. Dünyanın en eski ve köklü medeniyetlerinden olan Çin Medeniyeti, at ile Türkler sayesinde tanışmıştır. Macar bilgini Ligeti, Çinlilerin ata binmeyi ancak M.Ö. 300 yıllarında Asya Hunlarından öğrendiğini nakletmektedir. O tarihe kadar uzun ve entari biçiminde elbise giyen Çinlilerin, ata binebilmek için Türklerin giydiği pantolonu tercih etmeye başladıklarını bildirmektedir. Ayrıca Çinliler atlı okçu birliklerini de Türklerden görmüş ve uygulamışlardır. Büyük Hun Hakanı Oğuz Han, ordusunun atlarını dünyanın dört yönüne göre dört renge ayırmıştır. Kuzey ordusu atları yağız, güney ordusu atları kula, batı ordusu atları kır ve doğu ordusu atları baklakırı renktedir. Ulu Hakan Mete Hanın ordusunda ise 400.000 süvarisi bulunmaktadır. Çin kaynaklarına göre, Göktürk çağında Türklere ait 11 değişik at ırkı bulunmaktaydı. Türkler Çinlilere at verip, karşılığında top ipek almaktaydılar. At için yazılan kaside veya mersiyelere rahşiye adı verilir. At için rahşiye yazan tek millet Türklerdir. 922 yılında Abbasi elçilik heyetinde görev yapan İbn-Fazlan, aralarında 10.000 binek atı ve 100.000 koyuna sahip olan Türkler ile tanıştığını aktarır. Yine Fahr-i Müdebber, 13. yüzyılda yazdığı bir şiirinde dünya milletlerini tarif ederken Türkler binicidir, diğerleri yükür demiştir.

Anahtar Kelimeler: *Equus caballus*, Türk Kültürü, evcil hayvan, folklor

TÜRK KÜLTÜRÜ'NDE KÖPEK

Doç. Dr. Orhan YILMAZ

Ardahan Üniversitesi, Posof Meslek Yüksekokulu, Posof, Ardahan, Türkiye

İletişim: zileliorhan@gmail.com

Özet

Bu bildiri köpek türünün Türk Kültürü'ndeki yerini incelemek için hazırlanmıştır. Köpek, attan sonra Türk insanına en yakın hayvanlardan biridir. Bu özelliğiyle, köpeğin Türk folklorunda, özellikle onomastik yapılarında, önemli ve değişmez bir öge olarak yeri bulunmaktadır. Eski paganizm devirlerinde, Proto Bulgarlardan bir kısmının, köpeği aynen Tibet toplumunda olduğu gibi bir ilah seviyesine yükselttikleri ve köpeği kurban ettiklerine dair önemli tarihsel deliller bulunmaktadır. Köpeğin Türk toplumunda kutsal bir hayvan sayıldığını gösteren deliller vardır. Bunun canlı örneklerini halen Özbek toplumunda görmekteyiz. Özbekler yeni doğan bir bebeğe, "it köylek" adı verilen bir giysi giydirmektedirler. Bebeğin kırk çıkana kadar, kaza ve belalardan bu elbise ile çıkacağına inanırlar. Köpek kelimesi, Türk kültüründe zaman zaman isim olarak kullanılmıştır. 13. yüzyılın ünlü devlet adamlarından, Anadolu Selçuklu Devleti veziri Sadeddin Köpek bunlardan biridir. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman devrinde, Halep Türkmenlerine, başlıklarına izafeten "Köpek" adı takılmıştır. Bunlara bağlı oymaklardan birine de, "Köpekli Avşar" denmiştir. Ayrıca Kayseri Tomarza'ya bağlı Turanlı Köyü'nün eski ismi "Köpekli"dir. Köpek/it kelimesi tabir olarak kullanılmıştır. İt kelimesi ; "it ayak", "it elli", "it başlı", "it almaz", "it burun", "it yelmez" gibi, bileşimler halinde çeşitli yer, şahıs ve topluluğa isim olarak verilmiştir. Yine köpeğin "Bahçede lev lev, Kapıda hav hav (Leylek ve köpek)" bilmeceinde olduğu gibi bilmeceelerde kullanıldığı görülmektedir. Köpek batıl inanışlarda da kendine yer bulmuştur. İç Anadolu'da köpek uluduğu zaman, yakınlarda bir evden cenaze çıkacağına inanılır. "Evine köpek gunnasın" bedduasında olduğu gibi köpek Türk Kültüründe beddualarda da yer alır. Köpek zaman zaman hiciv konularına da malzeme olmuştur. Şair Nefi, aynı devirde yaşamış Tahir isminde birisiyle anlaşmamaktadır. Bu kişi hakkında meşhur "İtikadımca kelb tâhirdir" sözünü söyler. Deyim olarak köpek, çok ağır ve onur kırıcı bir hakaret olarak kullanılır. Köpeklerle ilgili "Çektiğini it çekmemek (Tokat)" deyimini ile örnek verilebileceği gibi birçok deyimimiz vardır.

Anahtar Kelimeler: *Canis familiarise*, it, evcil hayvan, folklor

THE RELATIONSHIP BETWEEN COMPANIES INDICATORS AND THEIR WORKING CAPITAL MANAGEMENT BASED ON THREE SECTORS (RETAILS, TECHNOLOGY AND PRODUCTION SECTORS) LISTED ON ISTANBUL STOCK EXCHANGE COMPANIES

Dr. Mohammad Akbar FARHANG

Abstract

The study undertaken to analyze the relationship between companies indicators and their working capital management based on three sectors for a sample of 29 ISE listed companies (production, retails and technology sectors) during 2008-2016. The mean values from descriptive analysis on retail sector indicates current ratio and acid test ratio 1,348 and 0,9715 respectively, normally in a country like Turkey current ratio need to be higher than 2 and acid test ratio is required to be higher than 1. The cash conversion cycle duration is specified (-99,3509) days which indicates that firms almost 100 days delay their account payable period and utilizing free cost of capital. Based on ANOVA analysis on retail sector the over all regression model is statistically significant and the adjusted R^2 value is identified ($R^2 = \% 56,3$) which indicate that 56,3% of operating cycle variability is explained by independent variable of the model. By looking the (P) value of independent variable individually, the variables like; ROA, operating profit and company size their (P) values are ($P=0,000$), ($P=0,017$) and ($P=0,058$) respectively are statistically significant, the other independent variables like; total debt ratio, net profit margin and share price are not statistically significant. The regression analysis from production sector indicates that, ROE and operating profit ratio are significant, the other variables like; share price, company size, total debt ratio and net profit margin are not statistically significant.

The descriptive analysis table on technology sector represents that, the companies account receivable period (180 days) is longer than account payable period (136 days), which is a negative point and could be costly for businesses, and the CCC period is identified 173 days which is a long duration. The result from ANOVA analysis on this sector represent that, the over all regression model is statistically significant, by looking the (P) value variable individually its shown that, only ROE ($P = 0,017$). is statistically significant

Key words: Operating cycle, Production sector, Retail sector, Technology sector and Working capital management.

**WORKING CAPITAL MANAGEMENT COMPARATIVE ANALYSIS IN TERM OF
SECTORIAL GROUP**

Dr. Mohammad Akbar FARHANG

Abstract

This study made a comparative analysis on working capital management in term of sectorial groups for a sample of 29 ISE listed companies (production, retails and technology sectors) during 2008-2016. The results from one way ANOVA analysis found that the models are significant in all tests on this study. The model which current ratio is dependent variable represent that, the mean value of current ratio on retail sector is the lowest which is not expected. On other ANOVA tables production, retailers and technology sectors have the lowest debt ratio, interest coverage ratio and CCC period respectively. The final ANVOA test indicate that, manufacturing sector has the highest ROA and ROE compare to other sectors.

Key words: Cash conversion cycle, Production sector, Retail sector, Techonology sector and Working capital management.

JEL Classification Codes : G2, G3, G31, G32

**TÜRKİYE'DE İNSAN TİCARETİ İLE MÜCADELE: YASAL
DÜZENLEMELER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME**

**COMBATING HUMAN TRAFFICKING IN TURKEY: A REVIEW ON LEGAL
REGULATIONS**

S. Mustafa ÖNEN

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Türkiye, mustafa.onen@inonu.edu.tr

Özet

İnsan ticareti en genel anlamda zayıf ve çaresiz konumdaki insanların zorla bir yerde tutulması ve çalıştırılması olarak tanımlanmaktadır. İnsan ticaretine maruz kalan insanları daha çok yardıma muhtaç durumdaki kadınlar, çocuklar ve erkekler oluşturmaktadır. “Modern anlamda kölelik” olarak da ifade edilen insan ticareti suçu ile mücadelede Türkiye’de son yıllarda önemli ciddi adımlar atılmaktadır. Bu konuda ilk somut adım 2000’li yılların başında atılmıştır. Birleşmiş Milletler (BM) “Sınırşan Örgütlü Suçlarla Mücadele Sözleşmesi ve İnsan Ticareti ile Mücadele Edilmesine İlişkin Protokol” Türkiye tarafından imzalanmış ve bu protokol 2003 yılında TBMM tarafından onaylanmıştır. Türkiye bu konuda uluslararası düzenlemeleri yakından takip ederek insan ticareti ile etkili mücadelede kendi iç hukukunu da uluslararası düzenlemelere uygun düşecek tarzda yeniden gözden geçirmiş ve mevcut düzenlemelerini yenilemiştir. İnsan ticareti ile mücadelede uluslararası sözleşme ve antlaşmalar kadar ulusal düzeydeki kimi yasal düzenlemeler de bu suç ile mücadelede etkili olmaktadır. Bu konuda başta 1982 Anayasası’nda yer alan bazı ilgili hükümler yanında “Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu”, “Türk Ceza Kanunu”, “Türk Vatandaşlık Kanunu” gibi bazı temel kanunlar ve diğer yasal düzenlemeler, insan ticaretini önleme ve giderme konusunda önemli yaptırım ve düzenlemelere sahiplerdir. Bu çalışmada insan ticareti ile mücadelede kimi önemli uluslararası düzenlemelerden genel olarak bahsedilmişse de özellikle Türkiye’de uygulanmakta olan uluslararası ve ulusal nitelikli yasal düzenlemelerin neler olduğu, bunların insan ticareti ile mücadeledeki başlıca rol ve etkileri üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda çalışmanın esas amacını Türkiye’de insan ticareti ile mücadele konusunda başlıca uluslararası ve ulusal nitelikli yasal düzenlemeleri incelemek ve buna ilişkin belli ölçüde değerlendirmelerde bulunmak oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Ticareti, İnsan Ticareti ile Mücadele, İnsan Ticareti ile Mücadelede Uluslararası Düzenlemeler, İnsan Ticareti ile Mücadelede Ulusal Düzenlemeler

Abstract

Human trafficking, in the most general sense, is defined as enslaving weak and helpless people for forced labor. Mostly the women, children and men who are in need of help are exposed to human trafficking. Important steps are being taken in Turkey recently in combating against the crime of human trafficking, which is called "slavery in modern sense". The first concrete step in this regard has been taken in the early 2000s. The United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons" has been signed by Turkey and the protocol has been approved by the Grand National Assembly of Turkey in 2003. Turkey has followed international regulations in this regard revised its internal law and renewed existing regulations as to conform to international regulations for effectively combating human trafficking. Some national legal regulations are also effective in combating this crime as well as the international conventions and treaties in combating human trafficking. In this regard, in addition to some relevant provisions of the 1982 Constitution, there are some basic laws and other legal regulations, such as "Law on Foreigners and International Protection (LFIP)", "Turkish Penal Code", "Turkish Citizenship Law" that have important sanctions and regulations on the prevention and elimination of human trafficking. In this study, international and national legal regulations implemented in Turkey, their key roles and impact in the fight against human trafficking were discussed in addition to addressing some important international regulations in combating human trafficking. In this context, the main objective of the study is to investigate the major international and national regulations in combating human trafficking in Turkey and draw conclusions to a certain extent in this regard.

Key Words: Human Trafficking, Combating Human Trafficking, International Regulations in Combating Human Trafficking, National Regulations in Combating Human Trafficking

1. GİRİŞ

21. yüzyılın modern köleliği olarak da kabul edilen insan ticaretini kesinlikle terk etmeyi düşündüğümüz geçmişten gelen bir canavar olarak kabul etmek mümkün değildir. Ancak günümüz dünyasında insan ticareti, hızla büyüyen ve hızla zirvede olan küresel düzeyde kötü amaçlara alet edilen ve daha çok organize edilmeye başlayan insanlığı tehdit eden faaliyetler haline gelmiştir (Cepeda vd., 2014: 3). Bugün Birleşmiş Milletler (BM)'in bir raporuna (UN, 2018: 7) göre, küresel düzeyde ülkeler giderek daha çok insan ticareti ihlalleri ile karşılaşmakta ve bunu kayıt altına almaya çalışmaktadırlar. Soruna kıtalar açısından bir perspektifle bakıldığında, insan ticareti mağdurlarının sayısındaki artış Amerika ve Asya kıtalarında daha belirgin bir hale gelmiştir. Yine aynı raporda (UN, 2018: 7) insan ticaretiyle mücadelede ulusal kapasitenin artırılması, yasal reformların çıkarılması, çeşitli aktörler arasında koordinasyonun sağlanması, özel kanunların yürürlüğe konması ve bu sayede kurumsal çabaların güçlendirilmesi gerektiği çağrısında bulunmaktadır.

Bu çalışmanın esas amacı, küresel bir sorun haline gelen insan ticareti ile mücadelede Türkiye'nin mevcut yasal düzenlemelerini incelemek ve genel olarak bu düzenlemeleri değerlendirmektir. İşte bu çerçevede çalışmada önce, Türkiye'nin tabii olduğu başlıca uluslararası antlaşma ve sözleşmelere; sonra ise, Türkiye'nin bu konudaki belli başlı yasal düzenlemelerine değinilmiştir. Araştırmanın sonuç kısmında ise, insan ticareti ile mücadelede yasal düzenlemelerin nasıl olduğu ve olması gerektiğine ilişkin genel birtakım tespit ve önerilerde bulunulmuştur.

2. İNSAN TİCARETİ KAVRAMI

İnsan ticareti yerine uygulamada bazen “göçmen kaçakçılığı”, “insan sömürüsü”, “insan yağması” gibi terimler de kullanılabilir. Oysa “göçmen kaçakçılığı” kişilerin çeşitli nedenlerle göç etmek amacıyla belli kişi veya kuruluşlar tarafından yasa dışı yollardan ülke dışına götürülmesi; “insan sömürüsü” bireyi istismar edecek şekilde sömürülmesi; “insan yağması” ise bireyin malının veya eşyasının elde edilmesine yönelik faaliyetler (Yenidünya, 21) olarak düşünülmektedir. Sömürünün karmaşıklaşması alanında sayısız sorunu iletmek için çok az şey ifade eden bu terim, dünyadaki erkeklerin, kadınların ve çocukların zorla hareketi, sömürülmesi ve köleleştirilmesi temeline dayanmaktadır (Malloch & Rigby, 2016: 1).

İnsan ticareti veya kaçakçılığı konusu sübjektif bir terim olarak farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Birleşmiş Milletler (BM)’nin insan ticareti tanımı uluslararası çevrelerce de kabul görmektedir. BM’nin “Sınıraşan Örgütlü Suçlarla Mücadele Sözleşmesi ve İnsan Ticareti ile Mücadele Edilmesine İlişkin Protokolü” Ek-2’de (md.3/a) insan ticareti, kuvvet yoluyla veya tehditle kişinin bir şeye zorlanması, bir yerden çıkarılması, aldatılması veya çaresizliğinden yararlanılması, haksız kazanç veya çıkar sağlanarak istismar edilmesi, zorla başka bir yere götürülmesi, barındırılması veya suiistimal edilmesi (UN, 2004: 42) olarak tanımlanmaktadır.

Avrupa İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi’nde ise insan ticareti benzer anlamları çağrıştıracak tarzda geniş bir tanımı yapılmış; ancak BM’nin insan ticareti tanıma göre daha kapsayıcı bir nitelikte olmuştur. Buna göre insan ticareti (md. 4/a), kişileri sömürmek veya kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak için tehdit edilmesi ya da güç veya diğer şiddet formları kullanılarak kandırılması, adam kaçırmak, sahtekarlık, çaresizlik durumunun suiistimal edilmesi veya diğer kişiler üzerinde otorite kurularak kişilerin para ödemeye zorlanması ve bütün bu faaliyetleri kapsayacak şekilde kişilerin bir araya toplanması, ulaşımı, transferi ve barındırılması anlamına gelmektedir (Council of Europe, 2005: 3).

Ülkemizde yürürlüğe giren 2004 tarihli 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (TCK)’nin 80. maddesinde ise insan ticareti üzerinde durulmuştur. Buna göre insan ticareti, kişilerin zorlama ile çalıştırılması, hizmete yönlendirilmesi, fuhuşa sevk edilmesi veya esaret altında veya vücut organlarını elde etmek için tehdit veya şiddetin uygulanması, nüfuzun kötü yönde kullanılması, kandırılması veya kişilerin çaresizliklerinden yararlanarak kişilerin ülkeye sokulması, ülkeden çıkarılması veya başka bir yere götürülmesi veya barındırılması faaliyetleri olarak kabul edilmiştir. Aslında TCK’nın insan ticaretini ifade etme şekli ve yöntemi uluslararası düzenlemelerin yaptığı tanımlara büyük ölçüde benzemektedir.

İnsan ticareti nadiren işlenen bir suç değildir. Ancak bu suç yaygın olup, her devlet ve ülke bu sorunla başa çıkmak için sürekli mücadele etmektedir (Mishra, 2015: 1). Aslında dünya genelinde kişilerin sömürülmesini, zorlanmasını, sevk edilmesini geniş bir süreç olarak insan ticaretini açıklayan veya düzenleyen doğrudan özel bir yasal düzenlemeyi bulmak maalesef güçtür (Newman & Cameron, 6). Bu durum Türkiye için de söz konusudur. Türkiye’nin insan ticareti ile mücadeleye yönelmiş yasal düzenlemelerini “uluslararası” ve “ulusal” düzeyde olmak üzere iki başlıkta açıklamak mümkündür.

3. İNSAN TİCARETİ İLE MÜCADELEDE BAŞLICA ULUSLARARASI DÜZENLEMELER

3.1. Birleşmiş Milletler Sınırşan Örgütlü Suçlarla Mücadele Sözleşmesi ve İnsan Ticareti ile Mücadele Edilmesine İlişkin Protokolü

BM'nin "Sınırşan Örgütlü Suçlarla Mücadele Sözleşmesi ve İnsan Ticareti ile Mücadele Edilmesine İlişkin Protokolü" 117 ülke tarafından imzalanarak desteklenmiştir. Palermo Protokolü olarak da adlandırılan Uluslararası Örgütlü Suçlara Karşı BM Anlaşmasına ek olarak özellikle "Kadınlar ve Çocuklara Yönelik İnsan Ticaretini Önleme, Bastırma ve Cezalandırmaya İlişkin BM Protokolü" ile insan ticareti önlenmek istenmiştir. Buna göre bu sözleşme uluslararası düzeyde organize bir suçla mücadelede atılmış önemli bir adımdır. Bu belgeyi imzalayan ülkeler uluslararası suçlarla mücadele etmeyi taahhüt etmiş olurlar ve buna yönelik yasal ve kurumsal tedbirlere başvurmak zorundadırlar. BM'nin Protokolü-EK 1'de (md.3/2) insan ticaretine ilişkin organize bir suç grubuna karşı devletler; planlama, yönlendirme, denetleme ve cezai faaliyetlerle karşılıklı birlikte hareket etmekle yükümlüdürler (UN, 2004: 6).

İnsan ticaretine maruz kalanlara ilgili protokol çerçevesinde taraf devletlerin yardımda bulunması ve bu insanları koruma altına alması esastır. BM'nin Ek-2 Protokolünün 6. maddesine göre (UN, 2004: 43) her taraf devlet, insan ticareti mağdurlarının yargısal işlemlerini gizli yürütmeli ve özel hayatlarıyla ilgili kimliklerini saklı tutmalıdır. İlgili devletlerin Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ve diğer kuruluşlar ile insan ticareti mağdurlarına ilişkin fiziksel, psikolojik ve sosyal tedbirleri alması ve bu bağlamda barınma imkanlarını elverişli hale getirmesi, yasal haklarını koruması, danışmanlık ve bilgi hizmetlerini sağlaması, sağlık imkanları ile maddi durumlarını iyileştirmesi, çalışma ortamlarını sağlıklı hale getirmesi ve eğitim-öğretim imkanlarını en iyi şekilde sağlaması şarttır. Ayrıca insan ticareti mağdurlarının yaş, cinsiyet, eğitim, bakım ve özel ihtiyaçlarıyla fiziksel güvenliklerinin sağlanması ve varsa uğradıkları zararların karşılanması gerekmektedir.

BM Protokolü Ek-2 kısmının 9. maddesinde ise (UN, 2004: 45-46) taraf devletler insan ticaretini önleme ve mücadele etme konusunda birtakım politikaları, programları ve ilgili tedbirleri uygulamaya aktarmak ile yükümlüdürler. Bu kapsamda çeşitli araştırmaların yapılması, kitle iletişim araçlarının devreye konulması, sosyal ve ekonomik girişimlere ağırlık verilmesi, STK'lar ve diğer kuruluşlarla işbirliğine gidilmesi, taraf devletlerin ikili ve çok taraflı anlaşmalar yapması özellikle kadın ve çocukları koruyacak politikaların devreye konması gibi insan ticaretine yol açacak her türlü tedbir ve düzenlemenin hayata geçirilmesi öngörülmektedir.

3.2. Avrupa Konseyi İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi

Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği insan ticaretine karşı mücadelede iki önemli yasal kurumdur. İnsan ticaretiyle mücadele konusundaki ilk yasal düzenleme Avrupa Konseyi'nin "İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi" olup, insan ticaretiyle mücadele edilmesi konusunda adeta anahtar konumdadır. Bu anlaşmanın üçüncü bölümünde insan ticaretinin tanımı geliştirilerek mağdurların daha çok korunması ve mağdurların haklarının tanımlanması, korunması ve geliştirilmesi konusunda daha kapsayıcı bir çerçevenin sağlanması istenmiştir. İnsan ticareti mağdurlarının korunması alanında Avrupa Konseyi'nin getirmiş olduğu diğer bir anahtar unsur ise, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi"dir (Thomson, 2016; 64). Bu sözleşme ile insanın temel değer ve hakları vurgulanarak ve güvence altına alınarak insan ticaretine karşı sert bir duruş sergilenmiştir.

Avrupa Konseyi'nin "İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi"nde (Council of Europe, 2005: 2) sözleşmenin amacı (md. 1) olarak cinsiyet eşitliği garanti altına alınmış; insan ticaretini önlemek ve mücadele etmek; insan ticareti mağdurlarının insan haklarını

Kabul, Afghanistan, 2019

korumak ve insan ticaretine karşı bu eylem sözleşmesiyle uluslararası işbirliğini geliştirmek öncelikli hedefler olarak belirlenmiştir. İlgili sözleşmenin kapsamı (Council of Europe, 2005: 2) olarak ulusal veya uluslararası düzeyde organize suçlar ile bağlantılı olsun veya olmasın tüm insan ticareti biçimlerine karşı sözleşmenin uygulanması şeklinde düşünülmüştür. İnsan ticaretinin önlenmesinde ve mücadele edilmesinde ulusal ve uluslararası işbirliği ve dayanışmaya özellikle dikkat çekilmiştir. Buna göre insan ticaretiyle ilgili kuruluşlar arasında işbirliğinin kurulması ve güçlendirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması konusunda ilgili taraflara çağrıda bulunulmuştur. Ayrıca ilgili sözleşmede insan ticaretine maruz kalan mağdurların haklarının korunması ve geliştirilmesi konusunda gerekli desteğin sağlanması gerektiği de dile getirilmiştir.

4. İNSAN TİCARETİ İLE MÜCADELEDE BAŞLICA ULUSAL DÜZENLEMELER

4.1. 1982 Anayasası

Anayasada aslında insan ticaretini önlemeye yönelik çok sayıda düzenleme bulmak mümkündür. Bu düzenlemelerin bir çoğunun evrensel ilke ve değerlere uygun olarak temel hak ve özgürlükleri korumaya ve güvence altına almaya yönelik oldukları anlaşılmaktadır. İnsan ticaretiyle mücadele edilmesi konusunda Anayasada yer alan başlıca düzenlemeler olarak şunlar sayılabilir:

- Herkesin yaşama ile maddi ve manevi varlığının korunmasının esas olması; tıbbi zorunluluklar ve kanunda belirtilen durumlar dışında kimsenin vücut bütünlüğüne dokunulamaması, onayı olmadan deneye tabi tutulamaması, işkence ve eziyet edilememesi, insanlık bağdaşmayacak tarzda davranılmaması (md.17),
- Kimsenin şiddet yoluyla çalıştırılmaması, angaryaya tabi olmaması; ancak istisnai ve özel durumlar altında kanunla çalıştırılabilmesi (md.18),
- Herkesin kişi özgürlüğüne ve güvenliğine sahip olması; ancak kanunla bu özgürlüklerinin belli ölçüde sınırlandırılması (md.19),
- Herkesin özel hayatıyla aile hayatına saygı gösterilmesi ve bunun gizliliğine dokunulamaması (md.20),
- Kimsenin yaş, cinsiyet ve gücüyle uygun olmayan işte çalıştırılmamasıdır (md.50).

4.2. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu

4 Nisan 2013 tarihli 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK) Türkiye'ye gelen, kalan ve ayrılmak isteyen yabancılarla yönelik çıkarılmıştır. Bu konuda esas itibarıyla İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü görevli ve yetkili kılınmıştır. 6458 sayılı Kanun uygulanırken Uluslararası antlaşmalar ile özel kanunlarda yer alan kimi düzenlemelerin dikkate alınması öngörülmüştür.

İnsan ticaretine yol açabilecek düzensiz göçle mücadele etmek ön planda olmuştur. İlgili kanunda (md.3/1) göç tanımlanırken yabancıların Türkiye'ye girmesi, kalması ve ayrılması düzenlenirken, yasa dışı yollarla mücadele edilmesi gerektiği ve yabancıların uluslararası çerçevede korunması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca insan ticareti kapsamında hiç kimsenin işkenceyle insanlık dışı ve onur kırıcı bir işleme tabi tutulamayacağı da Kanunun Geri Gönderme Yasağı başlığı (md.4) altında vurgulanmıştır.

YUKK'da insan ticareti mağdurları da korunmak istenmiştir. Mağdurların Türkiye'de ikamet etmelerini sağlamak ve onları insan tacirlerine karşı korumak üzere "İnsan Ticareti Mağdurları İkamet İzni" (md.22/e) ile Türkiye'de kalmak istediklerini belirten bir başvuru yapmaları gerekmektedir. Bu izne bu tür bir suça mağdur olmuş olanlar veya bu konuda güçlü şüphe bulunanlar başvurabilirler. İzin insan ticareti mağdurlarını yaşadıkları olumsuzluklardan kurtarmak ve aynı zamanda insan ticaretinin önlenmek için yetkililerle işbirliğine gitmeleri arzulanmaktadır. İnsan ticareti mağdurlarına ikamet izni bu kapsamda Valilikler tarafından 30 gün için verilir ve diğer izinler için gerekli şartlar bu izin de geçerli değildir. Bu izin için öngörülen süre mağdurun durumuna göre en çok 6 aylık sürelerle uzatılabilir. Ancak süre hiçbir zaman 3 yılı aşamaz. Şayet insan ticareti mağdurları kendi istekleriyle aynı suça tekrar karışmışlarsa ikamet izinleri de iptal edilecektir.

6458 sayılı Kanun'da (md.54, md.55) sınır dışı edilecek ve edilmeyecek yabancıların kimler olduğu sayılmıştır. Sınır dışı edilmeyecek yabancılar arasında insan ticareti mağdurları da destek süreci kapsamında koruma altına alınmışlardır.

4.3. Türk Ceza Kanunu

5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (TCK) 26 Eylül 2004 tarihinde 25611 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak kişilerin hak ve özgürlükleriyle kamu düzeni ve güvenliğini sağlamak, hukuk devletiyle kamu sağlığını ve toplumsal barışı oluşturmak ve suç işlemeyi önlemek üzere çıkarılmıştır. Kanunda (md.2) suç sayılmayan bir fiile ceza verilemeyeceği ifade edilmiştir.

TCK'nın ikinci kitabında özel hükümler başlığı altında yer alan birinci kısımda uluslararası suçlar ve bunlara öngörülen cezalar sayılmaktadır. TCK'da birinci kısımdaki uluslararası suçların ikinci bölümü ise "Göçmen Kaçakçılığı ve İnsan Ticareti" başlığını taşımaktadır. TCK'da (md.79) yabancıların doğrudan veya dolaylı olarak maddi bir çıkar sağlamak üzere yasa dışı yollardan Türkiye'ye girmesi, Türkiye'de kalması ve Türkiye'den çıkması göçmen kaçakçılığı olarak ifade edilmiştir. Kanunun bu maddesinden sonra gelen maddesi ise "insan ticareti"ni düzenlemektedir.

Kişilerin zorla çalıştırılması, hizmet yapmaya zorlanması, fuhuş yaptırılması, esarete tabi tutulması, vücut organlarının istemeden alınması, tehdit ve baskı uygulanması, çaresizliklerinden yararlanarak ülkeye sokulması veya ülkeden çıkarılması veya başka bir yere götürülerek zorla barındırılması kanunda insan ticareti suçu olarak tanımlanmış ve bu suça ilişkin olarak ise 8 yıl ile 10 yıl arası hapis cezası ile adli para cezası öngörülmüştür. Bu tür suçlardan sadece bireyler değil tüzel kişilerin de sorumlu tutulmuş ve gerekirse tüzel kişiler hakkında ilgili güvenlik tedbirlerine başvurulabileceği kabul edilmiştir. Ayrıca bu suç kapsamında yer alan çocukları korumak amacıyla bu suça dolaylı karışanlara da aynı cezanın verilmesi esası benimsenmiştir.

4.4. Türk Vatandaşlığı Kanunu

12 Haziran 2009 tarihinde çıkarılan 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu Türk vatandaşlığını kazanmaya ve kaybetmeye ilişkin yöntem ve esasları düzenlemektedir. İlgili kanunun 16. maddesine göre Türk vatandaşlığı evlenme yoluyla kazanılamayacaktır. Kanunun bu maddesine göre bir yabancıнын bu vatandaşlığı kazanabilmesi için en az 3 yıl evli kalması ve evliliğini devam ettirmesi yanında vatandaşlık başvurusunda bulunması şartı da aramaktadır. Ancak "Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik"te (6/4/2010 tarih, 27544 sayılı Resmi Gazete, md.72/5) insan ticareti suçunu işleyenler Türk vatandaşı olamayacaklardır. Hatta ilgili Kanunda (md.72) Türk vatandaşı olmak isteyen yabancıların araştırılması ve soruşturulmasıyla Anayasa ve kanunlara aykırı fiil ve

faaliyetlerde bulunmuş olanlar da aynı şekilde Türk vatandaşlığını alamayacaklardır. Bu fiil ve faaliyetler içinde “insan kaçakçılığı” ile “insan ticareti” fiilleri suçlarının işlenmesi de yer almaktadır. Taksirli suçlar hariç, bu cezalar ertelenmiş veya affa uğramış olsalar da 6 aydan çok hapis cezasına çarptırılanların Türk vatandaşı olması kanunen yasaklanmıştır.

4.5. İnsan Ticaretiyle Mücadele ve Mağdurların Korunması Hakkında Yönetmelik

Yönetmelik 17 Mart 2016 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yönetmelik ile insan ticaretini önlemek ve mücadele etmek insan haklarının bir parçası sayılmış ve sadece Türk vatandaşlarının değil aynı zamanda yabancı uyrukluların da insan ticaretine konu olması engellenmek istenmiştir. Bu yönetmelik maddeleri 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile Avrupa İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi hükümleri çerçevesinde oluşturulmuştur. Yönetmeliğin insan hakları ve sosyal hukuk devleti ile cinsiyet eşitliğine ters düşmeyecek şekilde uygulanması öngörülmüştür.

İnsan ticaretiyle mücadelede gerekli faaliyetleri gerçekleştirmek, planlama yapmak ve ulusal-uluslararası kuruluşlar arasındaki koordinasyonu gerçekleştirmek üzere YUKK'na (md.117) uygun düşecek tarzda bir Komisyon kurulmuştur. Komisyon İçişleri Bakanlığı Müsteşarı veya onun adına yardımcısı başkanlığında kimi bakanlık, genel müdürlük ve bazı kamu kurumlarının üst düzey temsilcileri ve üyelerinden meydana gelmektedir. Komisyonun insan ticaretini önleme konusundaki görevleri ilgili yönetmeliğin 7. maddesinde belirtilmiştir. Komisyonun alacağı tedbirler kısaca şunlardır:

- İlgili politikalar ve stratejileri hazırlamak ve yürütmek,
- Ulusal eylem planlarında bu konuda görüşler ve öneriler sunmak,
- Çeşitli kuruluşlar arasında koordinasyona yardımcı olmak,
- İlgili tedbirleri saptamak ve bunu ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına iletmek,
- Mağdurların korunmasına ve desteklenmesine ilişkin öneriler sunmak,
- Ulusal ve uluslararası çalışmalarda koordinasyonda bulunmak,
- Genel Müdürlüğün hazırladığı yıllık raporu değerlendirmek,
- İlgili mevzuat hakkında öneriler geliştirmek,
- İlgili iş ve işlemlerin yapılması konusunda katkıda bulunmaktır.

Yönetmeliğin üçüncü bölümü insan taciri mağdurlarını düzenlemektedir. İnsan taciri mağdurları tanımlanmış; buna göre fuhşa zorlananlar, zorla evlendirilenler, organ ve doku nakli nedeniyle kaçırılanlar veya alı konulanlar, değişik amaçlarla kullanılan çocuklar insan taciri mağdurları olarak kabul edilmişlerdir.

4.6. Diğer Yasal Düzenlemeler

1950 yılında çıkarılmış olan 5682 sayılı Pasaport Kanununda önceden pasaportsuz ülkeye giren vatandaş ve yabancılara bin TL'den üç bin TL'ye kadar para cezasına hükmedilmesine karar verilir iken; 2011 yılında yapılan değişiklik sonrasında bu hüküm sadece Türk vatandaşları için geçerli olmuştur. Bu durumda kanun dışı yoldan Türkiye'ye gelmiş veya pasaportlarına insan tacirleri tarafından el konulmuş insan ticareti mağdurlarının idari para cezası vererek bu şekilde mağduriyetlerinin daha fazla artması önlenmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2018: 24).

2016 yılında yürürlüğe giren 6735 sayılı Uluslararası İşgücü Kanununda uluslararası işgücü politikaları kapsamında yabancıların çalışma izinleri ve buna ilişkin hak ve işlemler düzenlenmiştir. Kanunun 16. maddesinde çalışma izni istisnai olarak kullanılacak yabancılar sayılmıştır. Bunlardan biri de desteleme sürecindeki insan ticareti mağdurlarıdır.

2018 yılında 4925 sayılı Karayolu Taşıma Kanununun uygulanmasına yönelik çıkarılan Karayolu Taşıma Yönetmeliğinde (md.4/11) karayolu taşımacılığında mesleki saygınlığa sahip olmak şartı aranmaktadır. Bunun için aranan şartlarda birisi de göçmen kaçakçılığına ve insan ticaretine karışmamak gelmektedir.

5. SONUÇ

İnsan ticaretinin giderek küresel düzeyde organize bir suç hale gelmesi ve toplumu doğrudan etkiler boyutlara ulaşması, günümüzde insan ticaretiyle mücadeleyi daha anlamlı ve önemli kılmaktadır. Türkiye’de insan ticaretiyle mücadelede yürürlükteki yasal düzenlemelerin başarısı kuşkusuz bu düzenlemelerin nitelik ve niceliği ile yakından ilgilidir. Gerek uluslararası gerekse ulusal düzeyde yer alan yasal düzenlemelerin insan ticaretini önlemede ilk başta etkili yaptırım ve tedbirlere sahip oldukları görülmektedir. Ancak insan ticareti suçunun giderek dünyada ve Türkiye’de artması zamanla bu suça yönelik tedbirlerin de geliştirilmesini ve artırılmasını zorunlu kılmaktadır. Özellikle bu suçtan kaynaklanan insan ticareti mağdurlarının topluma kazandırılmasına yönelik düzenlemelere daha çok ağırlık verilmelidir. İnsan ticaretinin ve insan ticareti mağdurlarının çoğu zaman gizli ve kapalı bir şekilde ortaya çıkması, mevcut yasal düzenlemeleri bazen etkisiz ve anlamsız bırakabilir. Aslında bu suçla mücadele etmede kuşkusuz yasal düzenlemeler tek başına yeterli değildir. İnsan ticaretiyle mücadelede özellikle toplumun bu konuda bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi çok önemlidir. Yasal düzenlemelerin gerçek manada uygulanabilirliğinde toplumsal desteğin sağlanmış olması da şarttır. Ayrıca yasal düzenlemeleri uygulayacak kamu görevlileri de mutlaka iyi bir şekilde eğitilmeli ve sorunlara karşı daha duyarlı bir hale getirilmelidirler. Türkiye’de insan ticaretiyle mücadele konusunda mevcut yasal düzenlemelere bakıldığında, bunların insan ticaretini önleme veya ortadan kaldırma konusunda büyük gayretler içinde oldukları anlaşılmaktadır. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Türk Ceza Kanunu, Pasaport Kanunu ve diğer yasal düzenlemelerin oluşturdukları etki ve yaptırımlar böyledir. Ancak bu düzenlemeleri sırf insan ticareti ile mücadeleye yönelik doğrudan yasal düzenlemeler olarak saymak mümkün değildir. Her bir düzenleme bu anlamda bir veya birkaç maddesiyle sadece soruna değinmekte ve kendi çapında etkili çözümler bulmaya çalışmaktadır. Aslında Türkiye’de insan ticareti ile mücadelede tek doğrudan yasal düzenleme “İnsan Ticaretiyle Mücadele ve Mağdurların Korunması Hakkında Yönetmelik”tir. Türkiye’de bu suçla etkili mücadele edebilmek için mutlaka insan ticaretini doğrudan düzenleyen, hatta bu ad altında bir kanunun acilen çıkarılmasında fayda vardır. Hatta mevcut Anayasada insan ticareti başlığı altında yeni bir düzenlemeye gidilmesi, belki de sorunun çözümüne büyük katkı sağlamış olacaktır.

KAYNAKÇA

Cameron, Sally & Newman, Edward (2008). “Understanding Human Trafficking”, Trafficking in Humans: Social, Cultural and Political Dimensions, United Nations University, Tokyo-New York-Paris.

Cepeda, Perez; Isabel Ana; Benito, Demelsa (2014). Trafficking in Human beings: A Comparative Study of the International Legal Documents, Europa Law Publishing.

Council of Europe (2005). Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings, Council of Europe Treaty Series - No. 197, Warsaw, 16. V. 2005.

Malloch, Margaret & Rigby, Paul (2016). “Contexts and Complexities”, Human Trafficking The Complexities of Exploitation (Ed: Margaret Malloch & Paul Rigby), Edinburg University Press.

Mishra, Veerendra (2015). *Combating Human Trafficking Gaps in Policy and Law*, Sage Publications, First Publish, India: New Delhi.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2018). *2017-Türkiye İnsan Ticaretiyle Mücadele Yıllık Raporu*, Yayın No:49, Ankara.

Thomson, Kirsty (2016). "International and European Standards in Relation to Victims and Survivors of Human Trafficking", *Human Trafficking: The Complexities of Exploitation* (Ed. Margaret Malloch, Paul Rigby), Edinburgh University Press.

UN (United Nations) Office On Drugs and Crime (2004). *United Nations Convention Against Organized Crime and The Protocols Thereto*, Vienna.

UN (United Nations) Office On Drugs and Crime (2018). *Global Report on Trafficking in Persons*, New York.

Yenidünya, Caner (2009). "İnsan Ticareti-Olgunun Tanımı", *Türk Hukukunda İnsan Ticareti Suçu El Kitabı*, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını, 2. Baskı, Ankara.

**TÜRKİYE’DE KADINA KARŞI ŞİDDET İLE MÜCADELE: YASAL
DÜZENLEMELER ÜZERİNDEN BİR İNCELEME**

**COMBATING VIOLENCE AGAINST WOMEN IN TURKEY: A REVIEW ON
LEGAL REGULATIONS**

S. Mustafa ÖNEN

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, mustafa.onen@inonu.edu.tr

Özet

Kadına karşı şiddet esas itibarıyla kadının maddi ve manevi bütünlüğü üzerinde zarar verici davranışlar olarak ifade edilmektedir. Kadına karşı şiddetin değişik türleri söz konusu olabilir. Kadına karşı şiddet daha çok fiziksel, cinsel, psikolojik ve ekonomik yönlerden gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de kadına karşı en çok işlenen şiddet olarak erkeklerin kadın ve çocuklara yönelik uyguladıkları aile içi şiddet suçu gelmektedir. Dünyada ve Türkiye’de bu suça yönelenlerin sayılarında ciddi artışlar vardır. Günümüzde toplumun kanayan yarası konumundaki bu suç ile mücadelede mevcut yasal ve kurumsal düzenlemelerin etkili biçimde uygulanması önemli hale gelmektedir. Türkiye’de kadına karşı şiddet ile mücadelede iki tür yasal düzenlemeden bahsedilebilir. Birincisi, uluslararası düzenlemeler; ikincisi ise, ulusal düzenlemelerdir. Kadına karşı şiddet ile mücadelede uluslararası düzenlemeler olarak başlıca “Birleşmiş Milletler (BM)’in Kadına Karşı Şiddetin Tasfiyesine İlişkin Bildirisi”, “Kadınlara Karşı Her Tür Ayrımcılığın Tasfiyesine Dair Sözleşme (CEDAW)”, “Avrupa Kentli Hakları Deklarasyonu” ve “Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi –İstanbul- Sözleşmesi” yer almaktadır. Kadına karşı şiddetin önlenmesine ilişkin başlıca ulusal düzenlemeler olarak ise, “1982 Anayasası’nın ilgili hükümleri” ile “Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun”, “Büyükşehir Belediyesi Kanunu”, “Belediye Kanunu”, “Kadın İstihdamının Artırılmasına ve Fırsat Eşitliğinin Sağlanmasına İlişkin Başbakanlık Genelgesi”, “Töre ve Namus Cinayetlerinin Önlenmesine Yönelik Tedbirlerin Koordinasyonuna İlişkin Başbakanlık Genelgesi” sayılabilir. İşte bu çalışmada Türkiye’de kadına karşı şiddet suçunun önlenmesi ve bu suçla mücadele konusunda ilgili uluslararası ve ulusal nitelikli düzenlemeler irdelenmiştir. Bundan dolayı çalışmanın esas amacı, kadına karşı şiddetle mücadelede uluslararası ve ulusal düzeydeki yasal düzenlemeleri incelemek ve buna ilişkin belli değerlendirmelerde bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Şiddet, Kadına Karşı Şiddet, Kadına Karşı Şiddet İle Mücadele, Kadına Karşı Şiddet İle Mücadelede Yasal Düzenlemeler

Abstract

Violence against women is expressed as harmful behaviors on the moral and material integrity of women in particular. There are different types of violence against women. Violence against women is mostly committed in terms of physical, sexual, psychological and economic aspects. Domestic violence exerted by men is the most common violence against women and children in Turkey. There is a considerable increase in the number of people who commit these crimes in the world and Turkey. Since it constitutes a significant problem of society today, effective implementation of existing legal and institutional regulations in combating this crime becomes important. There are two types legislation in combating violence against women in Turkey. The first is international regulations and the second is national regulations. The international regulations in combating violence against women include "United Nations Declaration on the Elimination of Violence against Women", "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)", "European Declaration of Urban Rights" and "Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention)". And, the main national regulations for the prevention of violence against women include the "relevant provisions of the 1982 Constitution" and "Law to Protect Family and Prevent Violence Against Women", "Law for Metropolitan Municipalities", "Municipal Law", "Prime Ministry Circular on Enhancement of Female Employment and the Provision of Equality of Opportunities", and "Prime Ministry Circular on Measures to be Taken to Prevent Custom and Honor Killings". In this study, national and international regulations concerning the prevention of violence against women and combating this crime in Turkey were discussed. Therefore, the main objective of the study is to investigate the legal regulations at the international and national level in combating violence against women and to draw certain conclusions in this regard.

Key Words: Women, Violence, Violence Against Women, Combating Violence Against Women, Legal Regulations In Combating Violence Against Women

1. GİRİŞ

Kadınlara ve kızlara yönelik şiddet, insan haklarının en ağır ihlallerinden kabul edilmektedir. Şiddetin etkisiyle kadınlar ve kızlar, ani ve uzun vadeli fiziksel, cinsel ve zihinsel kusur ve hasarlara uğrayabilmektedirler. Kadına karşı şiddet, toplumun genel refahına ve kadınların topluma katılımına yönelik en büyük engellerdendir. Kadına karşı şiddet, sadece kadınları kötü yönde etkilemez; aynı zamanda aileleri, toplumları ve ülkeleri de büyük ölçüde olumsuz etkiler. Hatta ülkede sağlık harcamalarının ve sağlık hizmetlerinin maliyetinin aşırı artmasına, işgücü verimliliğinin düşmesine ve dolayısıyla da ülke bütçesinin olumsuz yönde etkilenmesine de yol açar (UN, 2019a). Dünya genelinde kadınların yaşamları boyunca yüzde 35'inin cinsel şiddete maruz kaldıkları, yüzde 70'inin ise samimi partnerleri tarafından fiziksel veya cinsel şiddete uğradıkları bilinmektedir (UN, 2019b).

Toplumun en hassas gruplarını oluşturan kadınlar ve çocuklar olmadan insanlığın devamını ve varlığını sürdürmek mümkün değildir. Toplumun güçlü bir şekilde ayakta kalmasında ve gelecek nesillerin sağlıklı bir şekilde devam ettirilmesinde kuşkusuz en önemli rol kadınlara düşmektedir. Hatta toplumun güçlü bir şekilde ayakta durmasının bir göstergesi olarak toplumda kadınların ne kadarının şiddet ve ayrımcılığa maruz kalıp kalmadığına da bakılabilir. Bir ülkede kadına karşı şiddet ne kadar düşük düzeylerde kalmışsa, o ülkenin de toplumsal açıdan o kadar güçlü ve sağlıklı olduğu veya olacağı düşünülebilir. Bunun için

Kabul, Afghanistan, 2019

toplumda kadına karşı şiddeti önlemek ve ortadan kaldırmak için etkili tedbirlere öncelikle başvurulmalıdır. Bu tedbirlerden biri, belki de en önemlileri arasında yasal düzenlemeler yer almaktadır.

Bu çalışmanın esas amacını Türkiye’de kadına karşı şiddet ile mücadelede mevcut yasal düzenlemeleri belli ölçüde incelemek ve değerlendirmek oluşturmaktadır. Çalışmada önce kadına karşı şiddet kavramsal açıdan açıklanmış; ardından da kadına karşı şiddete yönelik Türkiye’nin tabi olduğu uluslararası antlaşma ve sözleşmeler ile kendi iç hukukunda yer alan başlıca yasal düzenlemelere değinilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise, kadına karşı şiddete yönelik yasal düzenlemelere genel olarak değerlendirilerek birtakım öneriler geliştirilmiştir.

2. KADINA KARŞI ŞİDDET KAVRAMI

En basit anlamıyla kadına şiddet, kadının fiziksel, sosyal ve psikolojik yönden bütünlüğüne zarar verici ve onu baskı altında tutucu her türlü bireysel ve toplumsal davranışlar olarak tanımlanmaktadır (Çoban, 2013: 74). Dünya Sağlık Örgütü’ne göre (WHO, 2018) şiddet, gücün fiziksel veya tehditle yoluyla bir başkasına uygulanması sonucunda kişide yaralanma, ölüm veya psikolojik bir zarara yol açmasıdır. En yaygın şiddet biçimi ise, erkeğin kadına ve çocuğa karşı uyguladığı aile içi şiddet olmaktadır. Kadına karşı şiddet, en genel anlamda kadının maddi ve manevi bütünlüğüne yönelik gerçekleştirilen fiziksel, sosyal ve fiziksel saldırılar bütünüdür.

“Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi -İstanbul- Sözleşmesi”nde (md.3/a) kadına karşı şiddet, insan haklarının ihlaliyle ve ayrımcılıkla bir tutulmuş; kamu veya özel yaşam içinde oluşan her türlü tehdit, baskı ve özgürlüğü kısıtlayıcı davranışlar dahil, kadınlara uygulanacak fiziki, cinsel, psikolojik ve iktisadi olarak zarara neden olacak cinsiyet ayrımcılık türü fiillerin tümü olarak kabul edilmiştir (Avrupa Konseyi, 2011). 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun’da şiddet (md.2/d), kişiye yönelik ve onun her açıdan zarar görmesiyle sonuçlanan tutumlar ve davranışlar olarak; kadına karşı şiddet (md.2/ç) ise, kadının gerek kadın olduğu için gerekse cinsiyet ayrımcılığı nedeniyle insan haklarına ve kanunda öngörülen tutum ve davranışa maruz bırakılması olarak tanımlanmıştır.

Kadına karşı şiddet, genellikle ev içi, fiziksel, psikolojik, ekonomik ve cinsel açılardan uygulanmaktadır. Dünyada kadına karşı şiddetin farklı uygulama biçimleri vardır. Bu şiddet türlerinden biri de namus cinayetleridir. Bu durumda kadınlar ailenin onurunu korumak için aileleri tarafından yakılmakta veya dövülmektedirler. Bu olaylara her ne kadar Latin Amerika ve Afrika’nın kimi bölgelerinde rastlansa da uygulamada bu şiddet en çok Orta Doğu ve Güney Asya ülkelerinde görülmektedir. Bir başka şiddet türü, çeyize bağlı olarak gerçekleştirilmektedir. Kurbanların evliliğe yeterince büyük çeyiz getirmedikleri için saldırıya uğradıkları ve öldürüldükleri bilinmektedir. Çeyize bağlı şiddet, genellikle Pakistan, Hindistan ve Bangladeş gibi ülkelerde rastlanmaktadır. Kimi ülkelerde ise kadınlar, kadın sünneti olarak adlandırılan şiddete maruz kalabilmektedirler. Bu şiddet ise özellikle bazı Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde yaygındır (Blanchfield vd., 2009: 9).

Kadına karşı şiddet ile mücadelede o ülkedeki yasal düzenlemelere çok büyük işler düşmektedir. Türkiye’de ise kadına karşı şiddete yönelik yasal düzenlemeleri başlıca iki ana grupta toplamak mümkündür: (1) Uluslararası Düzenlemeler ve (2) Ulusal Düzenlemelerdir.

3. KADINA KARŞI ŞİDDETE YÖNELİK ULUSLARARASI DÜZENLEMELER

3.1. BM Kadınlara Karşı Şiddetin Tasfiye Edilmesi Bildirisi

BM Genel Kurulu'nun 20 Aralık 1993 tarihinde 48/104 sayılı kararıyla bu bildiri (UN, 1993) ilan edilmiştir. Bu bildiride kadına karşı şiddet (md.2) üç biçimde anlaşılmaktadır:

- Aile ve hane halkı içinde kız çocuklarının cinsel istismarı, dövülmesi, çeyize konu teşkil eden şiddet, zorla evlilik, genital sakatlama ve kadına zarar verecek diğer geleneksel yöntemler, nikah dışı şiddet ve kadının sömürülmesine yönelik şiddet ile ilgili her türlü fiziksel, cinsel ve psikolojik şiddet,
- Genel olarak bir topluluk içinde tecavüz dahil cinsel suiistimal; iş ortamında, eğitim kurumlarında veya başka bir yerde kadına cinsel açıdan zarar verme ve korkutma, insan ticaretine ve fuhuşa zorlamaya ilişkin fiziksel, cinsel ve psikolojik şiddet,
- Her nerede olursa olsun devlet tarafından yapılan veya göz yumulan fiziksel, cinsel ve psikolojik şiddetlerdir.

Bildiriye (UN, 1993, md.3) göre kadınlar, herkesin eşit olarak yararlanma ve korunma hakkına sahip bir şekilde her türlü siyasi, ekonomik, kültürel ve insan hakları ile temel özgürlüklere sahip olmalıdır. Bildiride (UN, 1993) kadınlara karşı şiddetin tasfiyesine ilişkin bir dizi önlem yer almıştır. Bu konuda devletlere kısaca şu rol ve yükümlülükler verilmiştir (md.4):

- İlgili sözleşmeyi onaylamak ve katılmak,
- Kadına şiddet girişiminden kaçınmak ve bu konuda ilgilileri cezalandırmak,
- Kadına karşı şiddetle mücadelede mevzuatı uygulamak ve kadınları buna ilişkin bilgilendirmek,
- Şiddete karşı her tür siyasi, idari, yasal ve kültürel önlemlere başvurmak,
- Kaynakları şiddete uğramış kadınların korunmasına yönelik kullanmak ve hükümet bütçesine daha çok ödenek koymak,
- Kadına şiddet konusunda kamu görevlilerini daha çok eğitmek ve toplumda kadın-erkek eşitliğini sağlayacak önlemlere ağırlık vermek,
- Kadınlara şiddete yönelik araştırmaların yapılmasını teşvik etmek ve bu konuda hükümet dışı örgütler ile diğer örgütler arasında işbirliğine ve planlamaya önem vermektir.

3.2. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Tasfiyesine Dair Sözleşme (CEDAW)

BM Genel Kurulu'nun 18 Aralık 1979 tarih ve 34/180 sayılı kararıyla kabul edilmiştir. İlgili sözleşmede taraf ülkelere insan hakları çerçevesinde erkekler ile kadınların eşit haklara sahip olduğu vurgulanmıştır. Uluslararası sözleşmelere taraf devletlerin siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve kişisel haklardan yararlanmada erkekler ile kadınlara eşit haklar sağlanması gerektiği ileri sürülmüştür. Bu konuda siyasi, hukuksal, ekonomik ve kültürel önlemlerin üye devletler tarafından acilen alınması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

BM Genel Kurulu 1992 yılında yapılan 11. Oturumunda “Kadınlara Karşı Tüm Ayrımcılık Biçimlerinin Kaldırılması” adı altında genel tavsiye kararı (UN, 1979) almıştır. Cinsiyete dayalı şiddet, kadınların erkeklerle eşit hak ve özgürlüklere sahip olmasını engelleyen bir ayrımcılık olarak kabul edilmiştir. Komite taraf devletlere cinsiyete dayalı şiddetin önlenmesi konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.

CEDAW sözleşmesinde (md.10) taraf devletlere kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığı kınamaları ve bu ayrımcılığı ortadan kaldırmak için belli politikalar izlemeleri gerektiği çağrısında bulunmaktadır (UN, 1979). Bunun için taraf devletlere şu tür rol ve görevler (md.10) verilmektedir:

- Kadın ve erkeklerin eşitliği ilkesini gerçekleştirmek için ulusal anayasalara veya diğer ilgili yasalara buna yönelik düzenlemeler gerçekleştirmek ve bu ilkeyi uygulamalı sağlamak,
- Kadınlara yönelik tüm ayrımcılığı yasaklayacak her türlü yaptırım dahil yasal ve diğer tedbirleri gerçekleştirmek,
- Kadın haklarını erkeklerle eşit olacak şekilde uygulamak, ulusal mahkemelerle kamu kuruluşlarının kadınlara ayrımcılığa karşı birlikte hareket etmelerini sağlamak,
- Kadınlara ayrımcılığa karşı her türlü eylem ve uygulamadan kaçınmak ve kamu kuruluşlarını buna uygun hareket ettirmek,
- Herhangi bir kişinin, birimin veya kuruluşun kadına karşı ayrımcılığına ilişkin gerekli tedbirleri almak,
- Kadına ayrımcılığa yönelik mevzuat dahil tüm düzenlemeleri, gelenekleri ve uygulamaları değiştirmek, kaldırmak ve gerekli tedbirleri hayata geçirmek,
- Kadına ayrımcılığa karşı ulusal tüm ceza hükümlerini ortadan kaldırmaktır.

3.3. Avrupa Kentli Hakları Deklarasyonu

1992 yılında yayınlanan Avrupa Kentli Hakları Deklarasyonu’na göre, Avrupa yerleşimlerinde yaşayan kentliler birtakım haklara sahip olmalıdır. Buna göre herkes suç, şiddet ve yasa dışı olaylardan arındırılmış güvenli bir kentte yaşama hakkına sahiptir. Bireyin kişisel refahına, sosyal, kültürel, ahlaki ve ruhsal gelişimine ilişkin kentsel koşulların oluşturulması gereklidir. Kentin güvenliğinin sağlanması ve suçlularla mücadelede etkili bir kent güvenliğinin sağlanması ve yerel güvenlik politikalarının etkili sunulmasının yolları Avrupa Kentsel Şartı ilkeleri başlığı altında sayılmıştır.

Avrupa Kentli Haklarının Güvenliğine İlişkin Şart’ta (md.2) bu şartta yer alan hakların vatandaşlıklarına bakılmadan kentte yaşayan herkes için geçerli olduğu ve hakların kullanımı sırasında hiçbir renk, yaş, siyasi görüş, etnik, ulusal ve sosyal köken veya gelir düzeyi ayrımı yapılmayacağı belirtilmektedir (European Commission, 2000: 3). Ayrıca Şartta kentte insanların özel ve aile yaşamı haklarının korunacağı ve aile üyelerine saygı duymanın yerel demokrasinin temel bir unsuru olduğu vurgulanmaktadır. Şartta (md.10) göre, aile üyelerinin fiziksel güvenliğini izleyerek aile birliği içindeki tüm kötü davranışları ortadan kaldırmak için belediyelere aktif politikaları geliştirme konusunda yetki verilmelidir (European Commission, 2000: 5). Bu sayede kentte ailenin ve kadının güçlendirilmesi sağlanmış olacaktır.

3.4. Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi -İstanbul- Sözleşmesi

Bu sözleşmenin (Avrupa Konseyi, 2011) amacı (md.1), en genel anlamda kadına şiddeti önlemek, şiddet ve aile içi şiddetten korumak, kadına karşı her türlü ayrımcılığı engellemek, kadınları güçlendirmek, erkeklerle eşitliği sağlamak, uluslararası işbirliği ve dayanışmayı geliştirmek, kamu kuruluşlarının ve tüm kolluk birimlerinin birlikte uyum içinde çalışmasına yardımcı olmak ve bununla ilgili politika ve önlemler almaktır. Kadına yönelik şiddet insan haklarının bir parçası olarak kabul edilmektedir. İlgili sözleşmede kadına şiddeti önlemeye yönelik önlemler ve birtakım tavsiyeler yer almıştır.

Sözleşmenin 4. Maddesinde ilgili taraflara kadının yaşama hakkını sağlayacak tedbirlerin alınması önerilmektedir (Avrupa Konseyi, 2011). Bu öneriler çerçevesinde tarafların alması gereken tedbirler ise şunlardır:

- Ulusal anayasalarda ve diğer mevzuatta kadın erkek eşitliğini sağlayacak uygulamalara yer vermek,
- Çeşitli yaptırımlarla ve çeşitli yollardan kadın ayrımcılığı yasaklamak,
- Kadına ayrımcılığa yol açan yasaları ve uygulamaları kaldırmak,
- Mağdurların haklarını koruyacak tedbirleri siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel farklılıkları dikkate almadan ve ayrımcılık yapmadan uygulamak,
- Kadınları cinsiyet temelli şiddet karşısında korumak için gerekirse özel tedbirler almaktır. Bu tedbirler ayrımcılık olarak kabul edilmemelidir.

Bunun dışında kadına karşı şiddetin önlenmesi için ilgili sözleşmede (md.13, 14, 15, 16, 17) toplumda bu konuda farkındalığın artırılması, her düzeydeki eğitim müfredatlarında ve programlarında kadına şiddetin iyi bir şekilde ortaya konması, şiddeti ve ayrımcılığı çözebilecek profesyonel kadroların oluşturulması, şiddeti önleyici ve tedavi edici programlara başvurulması ve kadına şiddeti önlemek için özel sektör ve medyanın da politika oluşumu sürecine katılımının sağlanması gibi tedbirlere de başvurulması gerektiği vurgulanmaktadır.

4. KADINA KARŞI ŞİDDETE YÖNELİK ULUSAL DÜZENLEMELER

4.1. 1982 Anayasası

Anayasanın 10. maddesinde vatandaşlar arasında hiçbir cinsiyet ayrımcılığının gözetilemeyeceğinden ve gerek kadınların gerekse erkeklerin eşit haklara sahip olduğundan bahsedilmektedir. Bu hakkın hayata geçirilmesinden ve ailenin korunmasından (md. 41) devlet sorumlu tutulmuştur. Buna göre devlet, ailedeki huzur ve refahı sağlamak için ana ve çocukları korumak, aile planlamasını, öğretimini ve uygulamasını gerçekleştirmek üzere gerekli önlemleri almak ile yükümlüdür. Ayrıca Anayasanın 90. maddesinde kanunlarla konulmuş temel hak ve özgürlüklerin uluslararası antlaşmalara ters düşmesi durumunda uluslararası antlaşma hükümlerinin geçerli olacağı belirtilmektedir.

4.2. Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun

6284 sayılı 8 Mart 2012 tarihinde kabul edilen bu kanunla kadınların, çocukların ve tüm aile bireylerinin şiddetten korunması amaçlanmıştır. Kanunun uygulanmasında yetkili bakanlık olarak Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, yetkili mahkeme olarak ise Aile Mahkemesi kabul edilmiştir. Bu kanun hükümlerinin uygulanmasında temel insan hakları çerçevesinde kadın erkek eşitliğine dayalı sosyal devlet ilkesi benimsenmiştir.

Kadına şiddete karşı kanunun ilgili hükümleri uygulanırken şu temel ilkeler benimsenmiştir (md.1/2):

- Anayasanın ilgili hükümleri ile uluslararası sözleşmeler, özellikle bu konuda Avrupa Konseyi Sözleşmesi ve ilgili yasal düzenlemeler,
- Şiddet mağduru kadınlara insan hakları, kadın-erkek eşitliği ve sosyal devlet anlayışı çerçevesinde hizmetlerin sunulması,
- Gerek şiddete uğrayanlara gerekse şiddeti uygulayanlara insan onuruna uygun davranılması,
- Kadına şiddeti önleme konusunda uygulanacak tedbirlerin cinsiyet ayrımcılığı olarak düşünülmemesidir.

6284 sayılı Kanun'un 3. maddesine göre kadın şiddete maruz kalırsa mülki amirler tarafından koruyucu ve önleyici önlemlere başvurulabilecektir. Bunlar uygun barınma yerinin sağlanması, geçici maddi yardımın yapılması, gerekli psikolojik rehberlik ve danışmanlık hizmetinin sunulması, geçici koruma altına alınma ile ihtiyaç duyulması durumunda çocuklarına kreşten yararlanma imkanının verilmesidir. Ayrıca Aile Mahkemesi hakimi şiddete maruz bırakılan kadınlar hakkında koruyucu ve önleyici önlemlere dayalı kararlar da alabilir (md.4). Bu konuda koruyucu önlem olarak kadının işyerini ve yerleşim yerini değiştirebilir; kişinin isteği üzerine tapu kütüğüne aile konutu şerhini koyabilir; hatta kişinin korunması amacıyla kimlik ve diğer bilgi ve belgelerini değiştirebilir. İlgili kanunun 14. maddesine göre ise, kadını şiddeti önlemek ve yeterli destek ve izleme hizmetini sağlamak üzere kadına şiddeti önleme ve izleme merkezlerinin kurulması öngörülmüştür. Bu tür bir destek hizmeti ile ilgili kişilere daha çok maddi ve manevi destek verildiği gibi, bu konuda STK'larla işbirliğine gidilmesi kolaylaştırılmaktadır.

4.3. Büyükşehir Belediyesi Kanunu

5216 sayılı Büyükşehir Kanunu'nun 7. maddesi (v) bendinde büyükşehir belediyesinin sağlık hizmetleri ile yaşlı, engelli, genç ve çocuklar yanında kadınların da her türden sosyal ve kültürel hizmetlerinin yürütülmesinde sosyal tesislerin kurulması, meslek ve beceri kurslarının açılması veya işletilmesi konusunda üniversitelerle diğer yüksek okullar, kamu kuruluşları ve STK'larla işbirliğine gidilmesi konusunda görev ve yetki verilmiştir. Yine aynı maddenin Büyükşehir ilçe belediyelerinin görevlerini düzenleyen (d) bendinde ise benzer hizmetlerin yapılması öngörülmüştür.

4.4. Belediye Kanunu

Büyükşehir belediyeleri yanında diğer belediyelere de 5393 sayılı Belediye Kanunu ile kadınların korunması konusunda benzer rol ve görevler aktarılmıştır. İlgili kanunun 14. maddesinin (a) bendine göre büyükşehir belediyeleri yanında 100 bin nüfusu geçen yerlerin belediyeleri de kadın ve çocukların korunması amacıyla koruma evleri açmak ile yükümlü kılınmışlardır. Bu konuda kanunla diğer kamu kuruluşuna bırakılmayan yerel nitelikli diğer görev ve hizmetleri kendileri yapabilecekleri gibi başka bir birime de yaptırabilirler. Ayrıca kanunun 77. maddesi ile kadın, çocuk ve engellilerin belediye hizmetlerinde dayanışmayı ve katılımı artırmak amacıyla gönüllü katılımı teşvik edilmiştir.

4.5. Kadın İstihdamının Artırılmasına ve Fırsat Eşitliğinin Sağlanmasına İlişkin Başbakanlık Genelgesi

25 Mayıs 2010 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan (sayı: 27591) Başbakanlık Genelgesi 13 maddeden oluşmaktadır. Bu genelgede kadınların istihdamının geliştirilmesi ve erkeklerle kamuda istihdamına ilişkin fırsat eşitliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. İlgili genelgenin 11. maddesine göre kadın konukevinde kalan şiddet mağduru kadınlara, tahliyesine 1 yıldan az kalmış cezaevindeki kadınlar ile kocası ölmüş veya boşanmış olan kadınların yaptıkları projelere öncelik verilecektir.

4.6. Töre ve Namus Cinayetlerinin Önlenmesine Yönelik Tedbirlerin Koordinasyonuna İlişkin Başbakanlık Genelgesi

4 Temmuz 2006 tarihinde 2006/17 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile töre veya namus adına kadına yönelik şiddet ve cinayet olayları engellenmek istenmiştir. Bu bağlamda güvenlik önlemlerinin sağlandığı kadın ve çocuk sığınma evlerinin acilen açılması önerilmiştir. İlgili genelgede çeşitli nedenlerle şiddete maruz kalan kadınların belediyelere bağlı kadın sığınma evlerinde gizlilik altında korunması amaçlanmıştır. Ayrıca kadın sığınma evi bulunmayan yerlerde ise, mağdur kadınların kolluk kuvvetlerinin gözetimi altında başka bir yere nakledilinceye kadar güven içinde korunacakları bir yerin sağlanması gerektiği dile getirilmiştir.

5. SONUÇ

Kadınlar bir toplumun varlığını sürdürmek için çok önemli konumdadırlar. Kadına karşı şiddet fiili aslında bir devletin ve toplumun temelini veya köküne yapılmış bir saldırı olarak düşünmek hiç de yanlış olmayacaktır. Kadına karşı şiddetin önlenmesinde kuşkusuz devlet ve toplum adeta anahtar konumdadırlar. Devlet toplumun desteğini arkasına alarak toplumda huzur ve barışı tesis edecek emredici yazılı kurallar çıkartabilir, değiştirebilir veya tamamen bunları kaldırabilir. Türkiye’de kadına karşı şiddetin önlenmesinde mevcut yasal düzenlemelerin resmi kurumlarca uygulanması kadar, bu düzenlemelerin bütün kesimlerce benimsenmesi ile kadına karşı şiddete yönelik tüm sivil ve resmi kuruluşların uyum ve işbirliği içinde birlikte hareket etmesi de şarttır. Yasal düzenlemelerin uygulanmasında kuşkusuz resmi makamlara büyük görev ve roller düşmektedir. Ancak toplumun çeşitli kesim ve aktörlerinin kadına karşı şiddeti önlemedeki rolü yadsınamaz. Toplumda her şeyden önce kadına karşı bakış açısını yansıtan zihniyet değiştirilmelidir. Toplumda öncelikle kadının önemini ve değerini gösterecek bir eğitim verilmelidir. Mevcut yasal düzenlemeler buna göre gözden geçirilmeli; uzun vadede halkı eğitecek, bilgi ve bilinç düzeyini artıracak politika ve stratejilere öncelikle ağırlık verilmelidir. Buna ilişkin yol ve yöntemler kamuoyunda öncelikle tartışılmalı; çeşitli araştırma ve projeler de bu kapsamda hayata geçirilmelidir. Yasal düzenlemeler katı kurallardan ziyade, toplumun tüm kesimlerini kucaklayacak tarzda daha katılımcı, düzenleyici ve teşvik edici yönde olmalıdırlar. Şayet kadına karşı işlenen suçlar ağır bir nitelikte ise, suçun caydırıcılığını sağlamak için o suça en ağır ceza verilebilmelidir. Ancak yasal düzenlemelerde hangi ceza yer alırsa alsın bu cezanın veya düzenlemenin toplumun bütün kesimlerince kabul edilip edilmediği de önemlidir. Aksi taktirde, bu tür düzenlemelerin kağıt üzerinde kalmaktan öteye geçemeyeceği de unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

Avrupa Konseyi (2011), Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi, Avrupa Konseyi Sözleşmeler Dizisi- No.210, İstanbul, 11 V. 2011.

Blanchfield, Luisa & Margesson, Rhoda & Seeke, Clare Ribando (2009). International Violence Against Women, Nova Science Publishers Inc., New York.

Çoban, Arzu İçağasıoğlu (2013). “Kadın Sığınma Evlerinde Sosyal Hizmet Uygulamaları”, Aile ve Kadın Sempozyumu, Kırıkkale Üniversitesi Kadın Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezi, ss. 73-81.

European Commission (2000). European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City.

- UN (United Nations) (1979). “Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women”, <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm#intro> Eriřim Tarihi: 12.02.2019.
- UN (United Nations) (1993). “48/104. Declaration on the Elimination of Violence Against Women”, General Assembly 85th Plenary Meeting, <http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r104> Eriřim Tarihi: 10.02.2019.
- UN (United Nations) (2019a). “Ending Violence Against Women”, UN Women, <http://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women> Eriřim Tarihi: 10.02.2019.
- UN (United Nations) (2019b). “Facts and Figures: Ending Violence Against Women”, UN Women, <http://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures> Eriřim Tarihi: 10.02.2019.
- WHO (World Health Organization) (2018). Violence Against Women, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/82753/WHO_NMH_VIP_PVL_13.1_eng.pdf?sequence=1 ,Eriřim Tarihi: 15.10.2018.

Özet

Çokkültürlülük, modern dünyanın gerçeklerinden biridir ve toplumların kabulü halinde barış içinde yaşamının ve demokrasinin de unsurlarındandır. Modern çağdaki sorun, bazı kesimler tarafından çokkültürlülüğün kabullenilmemesi, tek kültürlü, sığ ve dar görüşlü toplumların talep edilmesidir. Çok kültürlülük, birçok farklı kültürün bir arada yaşadığı toplumu tanımlamaktadır. Christian Joppke'ye göre çok kültürlülük, ulus-devletin homojenleşmesinin bir ürünü olup çevre ülkelerden merkez ülkelere göçler, etnik ve ırksal çeşitlilik oluşturarak çok kültürcü talepleri beraberinde getirmektedir. Küreselleşmenin egemen olduğu dünyada çok kültürlülük doğal bir gelişme olarak nitelenmektedir. Küreselleşmenin en dinamik unsuru olan medya da, bazen çok kültürlülüğü görmek istemese de bu gerçekten kaçamamaktadır. Siyasi kaygılar, güvensizlik, çatışmalar ve ekonomik zorunluluklar çok kültürlülük gerçeğini hızlandırmıştır. Çok kültürlülük kavramı siyasi bir kavram olarak ortaya çıkmış, koşullar değiştikçe postmodern bir gerçeklik olarak değerlendirilmiştir. Dünyadaki konjonktür değiştikçe çok kültürlülüğün pratiği de değişmekte ve medyada da yansımaları görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı demokrasilerinde “çok-kültürlülük”ün lehine hem teoride hem pratikte ciddi adımlar atılırken, kendini bu akıma kapatan, aksine daha otoriter yöntemlerle eşitsizliği yasalarla meşrulaştıran uygulamalar da olmuştur. İngiliz göçmenlerinin çoğunluğunu oluşturduğu Güney Afrika Cumhuriyeti'nin yönetici elitleri savaştan kısa süre sonra siyah olan yerli halka karşı “apartheid” (ayrımcılık) rejimi uygulanmaya başlamıştır. Dünya medyası, bu gelişmeleri çıkarları doğrultusunda bazen görmezden gelmiş, bazen saptırmış, ancak ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Dünyanın genelinde egemen olan küreselleşme akımı, tüm dünyada da göçlere ve çok kültürlülüğe neden olmuş, son 20-30 yıldır toplumlar yeniden biçimlenmiştir. Medya, göçlerin ve ilticaların genellikle dramatik ve sansasyonel yanlarıyla ilgilenirken, ahlaki veya insancıl boyutlar görmezden gelinmiştir. Çok kültürlülük, çoğulculuğun temelini oluşturmaktadır. Çoğulculuk, yalnızca siyasi bir kavram değil, aynı zamanda karar alma süreçlerine katılma ve onu etkileme gücüdür de. İsviçre'nin sunduğu çok kültürlü toplum modelinin üzerinde durduğu üç sütun vardır: 1) Federalizm; 2) Dil çeşitliliğine özgürlüğü; 3) Azınlıkların, azınlık haklarına değil, çoğunluk (yani eşit vatandaşlık) haklarına kavuşturulması için onların temsil olanaklarının artırılması. İsviçre bunu yasama, yürütme, yargı ve yayım-öğretim dili alanlarında gerçekleştirmek amacıyla yasal-kurumsal dayanaklara kavuşturarak başarmış ve medyasına da yansıtmıştır. Çok kültürlülük, demokratik yapılanmanın temelidir ve aynı zamanda her türlü insana sağladığı kolay ve konforlu yaşam biçimiyle, etnik toplulukların gelecek kaygısını da ortadan kaldırmaktadır. Çok kültürlülüğün; kültürel, dil ve dini çeşitliliği desteklediği, beslediği ve kutsadığı genel olarak kabul edilmektedir. Medyanın da çok kültürlülüğün ilkelerine sahip çıkması, toplumu güçlendirmektedir.

Anahtar Sözcükler: Çokkültürlülük, medya, toplum, çoğulculuk, demokrasi.

**VIOLENCE OF RELIGION AND RELIGION OF VIOLENCE: VIOLENCE OF
MEDIA**

Prof. Dr. Sedat CERECİ

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İletişim Fakültesi

31061 Hatay /Turkey

Abstract

The most important problem of eighter underdeveloped but developed societies is violence. Especially reflection of violence on media is affect all people because of power of the media. In this study, the relation between media, religion and violence was searched from the current and popular samples; the media has been discussing the policy of generating profits by reflecting violence and horror and in recent years it has been emphasized that the media is used by the people, groups and states that make profit in terms of religious violence, considering the attitudes of Islamophobia and Islam, which are related to Islam, as one of the most frightening topics in world agenda. This study was carried out with the aim of drawing attention to the misunderstanding of religion with the influence of the media and giving the impression that violence is caused by religion. Scope: In the study, by way of examples from the media, the reflection of violence from the media under the name of religion was evaluated, the nature of the media and the way of reflecting the religion were discussed. Religious samples on media and terrorist groups which often look on media and reflection of violence on media. The problem related to media, religion and violence was discussed and the function of the media was discussed and the approach of the media reflecting the religion was emphasized. The media shows religion as violence. Examples of religious violence in the media. The media, which is the most effective and most common means of transmission in the modern era, is making use of all kinds of ways to increase their profits due to their being commercial enterprises and publishing by taking astonishing, remarkable, disgusting and frightening aspects of every subject in life. In this way it reaches its purpose with funny and pleasantly time-consuming publications, especially attracting ignorant and consumer masses who do not like to read, produce and think. Sometimes the media, which tends to ignore social or national values, or even legislation, in favor of their interests, causes significant corruption and devastation in undeveloped societies, where the feedback approach, unresponsive to attempts to dissolve, eradicate and destroy, attacks. It is known that since the first humans, people tend to believe and worship the nature of the nature, use the concepts of religion and god in some way, and develop belief systems. Religion has often been the leading factor in the cultivation of people's lives, the formation of a cul-ture, and has been prized and blessed for bringing people identity and value. While religious and sectarian differences have often led to wars, conflicts, and divisions, people have not given up on their religion as a solid foundation and a string of honesty. Efforts have also been made to spread the religions that are so important to man. As religious beliefs and religious practices have increased their influence over the societies, religions have become more important, and those who make certain interest accounts

Kabul, Afghanistan, 2019

have turned to using religions. People who are very sensitive about religion have carefully followed developments and communications about religion and people who have not learned their religion immediately believed in all opinions and information about religion. The concept called Islamophobia can also be described as a "mat" initiative against the Islamic world that has long been a problem in the Christian world, Islam is a policy of disabling the world of fear and fear. The concept of Islamophobia is constantly transferred from the whole media, creating a negative perception in humans, and all Muslims are left under suspicion. Religion, which is the basic necessity of man, religion, which is a regulated series of beliefs and beliefs, is often subject to the content of the media, but it is used in the production of the media with surprising, frightening examples for attention and interest and for a long time to remain on the agenda of the society. In recent years, the actions, attacks and massacres of some organizations, which are subject to news in the name of religious terrorist organization, cause people to share religion and violence together in the negative understanding of the religions they are directly associated with. Violence that is not in the content of any religion is remembered with religions through the media, and violence seems to be an extension of religions from the media. Media publications that deeply influence the lives and knowledge of the modern age, and those that go to the agenda to learn from the media and fail to investigate, are convinced of the mass publications they vocalize. People who direct their lives in the direction of the media by watching the media constantly believe in publications containing "religious violence" that they see / hear from the media. They believe that the people or groups who engage in acts of violence are really interested in religion and that religion has legitimized violence. This result also causes the denial of the humanitarian structures of the religions and the removal of the fronts against the religions.

Key Words: Media, religion, violence, terror, Islamophobia.

**YEREL BASINDA HABER KATEGORİLERİNİN ANALİZİ: ZONGULDAK
ÖRNEĞİ**

Dr. Gökhan BAK
Milli Savunma Bakanlığı
Dr. Osman Vedüd EŞİDIR
Sağlık Bilimleri Üniversitesi

ÖZET

“Yerel basında haber kategorilerin analizi: Zonguldak örneği” isimli çalışma, Zonguldak’taki yerel yazılı basını anlatarak, Zonguldak basını, resmi ilan alan gazeteler bağlamında ele alarak, somut verilerden yola çıkarak Zonguldak basınındaki haber içeriğinin tipini ve kategorisini tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Ayrıca Zonguldak basını haber içerikleri kategoriler halinde incelenmiş ve istatistikî veriler ölçülmeye çalışılmıştır. Araştırmadan elde edilen verilerle; Zonguldak yerel basını içerik tipi ve içerik kategorisi açısından detaylı olarak analiz edilmiştir. Haber, video, köşe yazısı gibi içerik tipleri ile spor, yaşam, dünya, ekonomi, magazin, siyaset, eğitim, teknoloji, sağlık gibi içerik kategorileri tek tek incelenerek düzenli bir veri kaynağı oluşturulmuştur. Çalışma, Zonguldak ilinde faaliyet gösteren 5 ayrı gazetenin haberlerinden elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yerel basın, yerel haber, Zonguldak basını.

**YEREL BİR GAZETENİN BİR AYLIK EĞİTİM HABERLERİNİN ANALİZİ:
ŞAFAK GAZETESİ ÖRNEĞİ**

Dr. Gökhan BAK
Milli Savunma Bakanlığı
Dr. Osman Vedüd EŞİDIR
Sağlık Bilimleri Üniversitesi

ÖZET

Bu çalışmada Zonguldak'ta 1955 yılından beri yayınlanan Şafak Gazetesi'nin haberleri detaylı olarak açıklanmaya çalışılmıştır. 01-30 Eylül 2018 tarihleri arasında Şafak gazetesinin web sitesinde yayınlanan toplam 24 adet eğitim haberinin içerik analizi yapılarak, yerel basın da nasıl temsil edildiği ortaya konulmuştur. Yerel bir gazete olsa da yaygın basındaki kadar eğitim haberlerine önem verdiği değerlendirilen Şafak gazetesinin eğitim haberlerini okuyucuya ulaştırdığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yerel basın, yerel haber, Zonguldak basını, eğitim haberleri.

**AZERİ BESTECİLERİN OPERA VE BALE YARATICILIĞINDA ARP ÇALGISININ
KULLANIMI**

Ganire HÜSEYNOVA

Erciyes Üniversitesi

Özet

Bu çalışmada arp çalgısının Azerbaycan opera ve bale müziğinin gelişimindeki yeri ve rolü problemleri ele alınmaktadır. Sovyet hâkimiyetinin kurulmasıyla sosyo-kültürel değişimler yaşayan Azerbaycan'da eğitim sistemi de dâhil olmak üzere tüm kültür alanlarında köklü gelişmelere sebep olur. Ulusal arp ekolunun ileri seviyeye ulaştığı nokta, bu çalgının ilk Azeri bestecilerin yaratıcılığında sezilir. İcra sanatı seviyesinin yükselmesi Azeri bestecilerin arpa olan ilgisini de artırmış, Batı müziği üsluplarını halk müziği unsurlarıyla harmanlayarak çeşitli ilginç eserlerin yazılmasına, profesyonel düzenlemeler milli arp repertuarının zenginleşmesine, geleneksel müziğe özgü parlak icra tekniklerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Akabinde opera, bale ve senfoni yapıtlarında geniş şekilde kullanımına imkân sağlamıştır.

1960-70 yılları Azerbaycan müzik tarihine sahne eserleri besteciliğinde yeni yöntemler arayışı ile geçmiştir. Bu dönem, opera ve bale müziğinde bestecilik ve icracılık alanında ortaya çıkan değişikliklerle dolu yeni bir evredir. Sahne müziği alanında önemli perspektifler açan yaratıcı düşünceler ve yeni fikirler aşılmıştır. Orkestrayı yeni tınılarla zenginleştirme çabasıyla ulusal besteciler eserlerinde arpa daha çok yer ayırma gereği duyarlar. Bu bakımdan, arpta icra tarzının gelişerek değişmesi problemi de bu araştırmada geniş şekilde ortaya konulmuştur.

Bugün bir Avrupa çalgısı olarak bilinen arpın tarihi geçmişini incelerken onun eski Doğu medeniyetinde doğduğu bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu uygarlıklarında ortaya çıkan, zaman içinde unutulmuş, yüzyıllar sonra Azerbaycan'a getirilen arpın profesyonel ulusal müzikte yer alması bu araştırmanın ana konusu olarak seçilmiştir.

Yüzyıllar içerisinde nice dönemlerden geçerek günümüze ulaşmayı başaran, döneminin taleplerine ayak uydurarak düşünce ve duyguları ifade edebilen arp, bugün çağdaş bir dilde "konuşabiliyor". Arpın Azeri bestecilerin eserlerinde tuttuğu özel konumu ise bu kavramın en somut göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: arp çalgısı, Azeri besteciler, opera ve bale müziği

**TUNC ÇAĞI SERAMİKLERİN İŞİĞİNDA NAHÇIVANIN ARAS NEHRİ
YERLEŞİMLERİ**

Doç. Dr. Toğrul HALİLOV

Azerbaycan Milli Bilimler Akedemisinin

Nahçıvan Bölümü

ÖZET

Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin topraklarında çok sayıda arkeolojik yerleşimler var. Onlardan bir grubu Aras nehri topraklarda yer alıyor. Bu topraklar güneydoğuda Aras nehri ile hüdudlanmış Araz ovasını, kuzeyden ise Arpaçay, Nahçıvançay ve Gilançayın Araza kavuşan bölümünü kapsar. Buraya dahil olan Sederek, Şerur, Böyükdüz, Culfa, Ordubad, Nahçıvan ovalarında hayvandarlığı geliştirmek, oturak yaşam tarzı sürmek için uygun koşullar vardır. Bu alanın en geniş yeri kuzey batıda 20 kilometre, en dar yeri ise güneydoğuda 4-5 kilometredir. Onun yükseklik göstergesi 600 metreyle - 1200 metre arasındadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyetindeki Arasboyu topraklarda bulunan arkeoloji yerleşimleri höyükler ve nekropoller oluşturuyor. Yerleşimler yapı-inşaat tekniğine, onlardan bulunan arkeolojik bulgulara göre Azerbaycan arkeolojisinde bilimsel önemlidir. Her bir yerleşimin kendine özgü kültürel tabakası, arkeolojik bulguları, yapı-inşaat tekniği vardır. Höyüklerde bulunan tikililer yaşayış evlerinden, çiftlik karakterli yapılardan, savunma duvarlarından, siklopik tikililerden ibarettir. Höyüklerde kültürel tabakalaşmanın seviyesi insanların yaşam tarzı ile ilgili olmuştur. İnsanların hareketsiz, oturak yaşam tarzı ile bağlılık oluşturan höyüklerde (I Kültepe , II Kültepe , Şahtaxtı v b .) kültürel tabakalaşmanın seviyesi yeterince değildir. Dağlık topraklarda bulunan yerleşimlerde insanların yarıköçebe yaşam tarzıyla uğraşması sonucunda az kültürel tabaka toplanmıştır. Her iki grup yerleşimlerde tunc çağına aid yeterince seramikçilik memulları bulunmuştur.. I Kültepeden bulunmuş Erken Tunç çağına ait, II Kültepeden bulunmuş Orta Tunç çağına ait dairesel ve dikdörtgen planda seramik fırınları, Tunc çağ yerleşimlerden (I Kültepe, II Kültepe, Şahtaxtı, Kızılburun vb.) bulunmuş çok sayıda kil kaplar ve diğer seramik memullarının her biri bilimsel önem taşımaktadır. Kil kaplar diğer arkeolojik bulgularla kıyasıda çok sayıda bulunmuştur. Onların süslenmesinde çizme, basma vb. teknik yöntemler, geometrik, zoomorf (hayvan biçimli), antropomorf, S, M vb. biçimli desenler kullanılmıştır. Onların sadece yerel özellikleri olmamıştır. Bir grubunun Ortadoğu, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu kültürleriyle benzer özellikleri vardır. Süslemede kullanılan desenlerin bir grupesui insanların dini-ideolojik görüşlerini yansıtmakla yanısıra sembol, damga olarak da kullanılmıştır. Onlar daha çok Prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Tunç çağı, seramik, Aras nehri

Doç. Dr. Rauf KERİMOV

Erciyes Üniversitesi

Güzel Sanatlar Fakültesi

Müzik Bölümü

ÖZET

Çin, en eski kültüre sahip ülkelerden biridir. Diğer medeniyetlere göre daha farklı olan Çin, kültürel birliği, özgünlüğü ve muhafazakârlığıyla karakterize edilir. Çin kültürünün Asya halkları için oynadığı rolü, antik Yunan'ın Avrupa için rolü ile karşılaştırılabilir düzeydedir. Bu anlamda Çin'in sanatı, edebiyatı, felsefesi Japonya, Kore, Vietnam ve Moğolistan için bir model olmuştur. Diğer taraftan, kültürel etkisi komşu ülkelere yansıyan geleneksel Çin müziğinin önemi, Akdeniz ülkelerine aktarılan etkinliğiyle Avrupa müziğinin başlangıcına bazı öğeler taşımasındadır.

Kültürel köklerinin çok eskilere dayandığı Çin'de müzik düşüncesi her şeyi kucaklayan evrensel bir dünya görüşü sergileyerek, müziği evrenin bir imgesi olduğuna, davranışları ve inanışları etkilediğine inanılmış, müzik her zaman yönetimin ve düzenin temeli sayılmıştır. Zhou hanedanlığı döneminde daha da gelişen müzik kültürü beraberinde birçok özgün çalgının ortaya çıkmasına temel bir neden olmuştur. Çin müziğinin özgünlüğü onun çeşitli çalgı yelpazesinde görülmektedir. Hanedanlar döneminde yazılmış yıllıklara göre daha M.Ö. I. yüzyılda 80'den fazla çalgı bilinmekteydi. Çinli düşünürlere göre çalgıların yapıldığı malzemelerin yılın mevsimleri ve dünyanın yönleriyle bir bağlantısı olduğundan müzik kozmik düzenin en kutsal tezahürüdür. Bu yüzden çalgılar, evrenin unsurlarının bir temsilcisi olarak kabul edilir. Çalgıları malzeme ve seslerine göre sınıflandırma eğilimi, Çinlileri çok eskilerden beri özendirmiştir. Müzik ve sanatın üst düzeye ulaştığı dönemlerde çalgıları karakteristik tınısına göre tanımlayan *ba-yin* sınıflandırması ortaya çıkar.

Bu çalışmanın problem cümlesini oluşturan *si-zhu* (ipek-bambu) terimi, aynı zamanda Çin müzik kültürü bağlamında *si-zhu yue* kavramını ortaya çıkarmış olup bir nevi “ipek-bambu müziği” anlayışını yansıtmaktadır. *Ba-yin* çalgı sınıflandırmasının *si* ve *zhu* iki türü, Çin müzik kültürünün felsefi ve estetik konseptini temsil ederek geniş anlamda hem bir çalgısal gelenek, hem de *ba-yin* çalgılarının müziği ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin çalgıları, Çin kültürü, *si-zhu*, *ba-yin*, ipek ve bambu

Tağıyeva Samirə Cəmil-Cahid

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

Riyaziyyatda kəmiyyət dedikdə əşyaların miqdarı qiyməti olan xassələri başa düşülür. Kəmiyyətin miqdarı qiyməti onun ölçüsü adlanır. Ölçmə prosesi verilmiş kəmiyyətin bu cinsdən olan və ölçü vahidi kimi qəbul edilən digər ölçü ilə müqayisəsidir.

Kəmiyyətlərə uzunluğu, kütləni, vaxtı, tutumu (həcmi), sahəni aid etmək olar.

Bütün bu kəmiyyətlər və onların ölçü vahidləri ibtidai siniflərdə öyrədilir. Kəmiyyətin ölçülməsi prosesinin nəticəsi müəyyən ədədi qiymətlə ifadə edilir. Bu ədədi qiymət seçilmiş ölçü vahidinin baxılan kəmiyyətdə neçə dəfə “yerləşdiyini” göstərir.

İbtidai siniflərdə qiymətləri yalnız müsbət tam (natural ədəd) ilə ifadə edilən kəmiyyətlərə baxılır. Bu baxımdan, şagirdin kəmiyyətlər və onların ölçü vahidləri ilə tanışlığı prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin natural ədəd və onun tətbiq sahələri haqqında da biliklər formalaşır. Kəmiyyətlərin ölçülməsi prosesində kiçik yaşlı şagirdlər nəinki ölçmə ilə məşğul olur, həmçinin natural ədədin ona məlum olmayan rolu ilə də tanış olurlar. Ədəd – kəmiyyətin ölçüsüdür. Ədəd anlayışının meydana gəlməsi isə kəmiyyətlərin ölçülməsi prosesindəki zərurətdən meydana gəlmişdir.

Kəmiyyətlərin kiçik yaşlı məktəblilərə öyrədilməsi prosesində bir neçə mərhələni ayıra bilərik:

Birinci mərhələdə müqayisə oluna bilən obyektlərin xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri fərqləndirilir.

Ölçmə aparmadan uzunluğu müqayisə (gözəyari ölçmə, üst-üstə qoyma və tutuşdurma) etmək olar. Məsələn, şagirdlərə iki qələm təqdim edilir və onlara bu qələmləri müqayisə etmək tapşırılır. Şagirdlər üst-üstə qoymaqla qələmlərin uzunluqlarını müqayisə edirlər.

Kütləni təyin etmək üçün şagird əşyanı əlində tutub təxmini müəyyən edə bilər. Tutumu gözəyari, sahəni isə həm gözəyari, həm də üst-üstə qoymaqla təxmini müəyyən etmək olar. Məsələn, şagirdlərə kvadrat modelləri təqdim edilir və onlara bu kvadratların sahələrini müqayisə etmək tapşırılır. (Şək.1.)

Şagirdlər üst-üstə qoymaqla müəyyən edirlər:

1. Qırmızı və yaşıl kvadratlar bərabərdir. Bərabər fiqurların sahələri də bərabər olduğundan qırmızı və yaşıl kvadratların sahələri də bərabərdir;

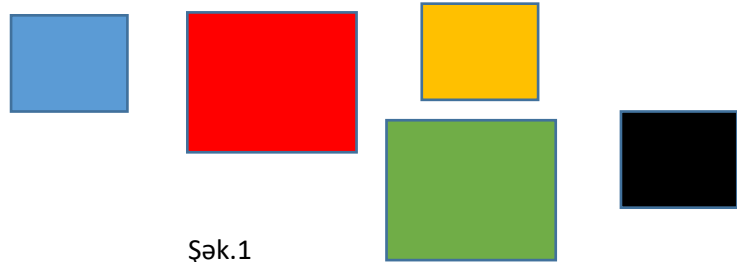
2. Göy, sarı və qara rəngli kvadratların sahələri bərabərdir;

3. Göy, sarı və qara rəngli kvadratların sahələri qırmızı və yaşıl kvadratların sahələrindən kiçikdir.

Şagirdlər günəşin hərəkətinə görə vaxtı təxmini müəyyən edə bilərlər.

İkinci mərhələdə kəmiyyətləri müqayisə etmək üçün şərti ölçü vahidindən istifadə edirlər.

Çalışma: Böyük

Şək.1

Şək. 2.

Kabul, Afghanistan, 2019

odun təxminən neçə kiçik odun uzunluğundadır (Şək. 2.)?

Şagirdlər gözəyari təyin edirlər ki, birinci şəkildə böyük odun 3 sayda kiçik odun, ikinci şəkildə böyük odun 5 sayda kiçik odun uzunluqdadır.

Şərti uzunluq vahidi şagird tərəfindən ətraf mühitdən seçilə bilər. Məsələn, tutumu ölçmək üçün stəkan, uzunluğu ölçmək üçün çəkmə bağı, sahəni ölçmək üçün dəftər və s. Müəllim burada cizgi filmlərindən də nümunələr gətirə bilər. Məsələn, “38 tutuquşu” cizgi filmindəki ilanın uzunluğunu həm tutuquşunun addımları, həm də meymunun addımları ilə ölçmək olar. (Şək.3.)

Ümumi qəbul edilmiş ölçü vahidləri icad olunana qədər insanlar addım, qulac, ayaq, əl (4 barmaq), qarış kimi təbii ölçü vahidlərindən istifadə edirdilər. Təbii ölçü vahidlərindən dyüm, fut, arşın, sajen, pud kimi ölçü vahidləri yarandı. Şagirdlərə ölçmə prosesində öz bədən üzvlərindən istifadəni öyrətmək faydalıdır.

Şək. 3.

Üçüncü mərhələdə standart ölçü vahidləri və cihazları (xətkeş, tərəzi, palet) haqqında məlumat vermək olar. Bu kəmiyyətlərlə tanışlığın üçüncü mərhələsi olacaq.

Məktəbdə kəmiyyətlərin standart ölçü vahidlərinin ölçülməsinin öyrədilməsini nömrələmənin öyrədilməsi mərhələləri ilə əlaqələndirirlər. Çünki kəmiyyətlərin ölçü vahidlərinin çoxu onluq say sistemi ilə əlaqəlidir: $1 \text{ m} = 100 \text{ sm}$, $1 \text{ kq} = 1000 \text{ q}$.

Dördüncü mərhələdə şagirdlər kəmiyyətləri öyrənərkən onların ədədi qiymətlərini müqayisə edir, kəmiyyətlərin ədədi qiymətləri üzərində əməllər (toplama, çıxma, vurma, bölmə) aparır, kəmiyyətin müəyyən ölçü vahidi ilə ifadə olunmuş qiymətini digər ölçü vahidi ilə (məsələn, metrədən santimetrə, tondan sentnerə) ifadə edir. Bu proses kəmiyyətlər üzərində işi formalaşdırmaqla ədədlər üzərində əməllərin aparılması vərdişlərini də inkişaf etdirir.

Bu baxımdan “vaxt” kəmiyyətinin öyrədilməsi daha mürəkkəbdir. Bu kəmiyyət bir neçə standart vahidlərlə ölçülür: saat, dəqiqə, saniyə, sutka, gün, həftə, ay, əsr, era. Şagird bu ölçü vahidlərinin adlarını və onlar arasında onluq say sistemində verilməyən əlaqəni də əzbər bilməlidir. Məsələn, $1 \text{ sutka} = 24 \text{ saat}$, $1 \text{ saat} = 60 \text{ dəq}$, $1 \text{ həftə} = 7 \text{ gün}$.

Kəmiyyətlərin öyrənilməsi nəticəsində şagirdlər aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdişləri qazanmalıdırlar:

- şagird seçilmiş şərti ölçü vahidinin verilmiş kəmiyyətdə neçə dəfə yerləşdiyini müəyyənləşdirməklə ölçmə əməliyyatının mənasını başa düşməli, vahidlər arasında əlaqə yarada bilməlidir;
- şagird kəmiyyətlərin ölçülməsində və müqayisəsində uyğun ölçü vahidləri və alətlərindən düzgün istifadə etməli və bu biliklər əsasında riyazi və praktik çalışmaları yerinə yetməyi bacarmalıdır;
- şagird perimetri və sahə anlayışlarını başa düşməli, bu biliklərdən praktik işlərin və çalışmaları yerinə yetirilməsində istifadə etməlidir.

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ İZLƏRİ

İbrahim BAYRAMOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türk ədəbi dili, şivə, söz, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan ərazisi) şivələri, leksik tərkib.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dilinin leksik tərkibi inkişafı və zənginliyi ilə türk dillərində xüsusi yer tutur.

Müasir türk ədəbi dilində qədim türk sözləri daha çox mühafizə olunub və hal – hazırda da fəal surətdə işlənərkəndir. Həmin sözlərə müasir Azərbaycan ədəbi dilində eyni, ya da müxtəlif fonetik tərkibdə rast gəlinir. Məsələn:

Azərbaycan dilində	Türk dilində
kişi	kişi
su	su
qardaş	kardeş
mən	ben

Bununla belə müasir türk ədəbi dilində bir çox sözlər vardır ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Həmin sözlərə ya eyni mənada, ya da müxtəlif fonetik tərkibdə Azərbaycan dili şivələrində rast gəlinir. Bu da türk dili ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yaxınlığının daha bir nümunəsidir.

Abrəş. Müasir türk ədəbi dilində **abraş** atın növü mənasında işlənir. Məsələn: **abraş at** (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 3).

Bu söz Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu şivəsində “başında ağ xalı olan qoyun” (İ.Bayramov, 2010, s. 143), Salyan, Kürdəmir, Şəki, Yardımlı şivələrində “ağ xalı olan heyvan” (ADDL, 2007. S.154) mənasını bildirir. Məsələn: sarı əbrəş qoyunum var (ADDL, 2007. S.154).

Acar. Bu söz müasir türk ədəbi dilində “yeni”, “köhnə olmayan” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 3). **Acar** Şamaxı şivəsində *acarrı* fonetik formasında “təzə, yuyulmamış” (ADDL, 2007, s.11), Naxçıvanın Şada və Türkeş şivələrində *əcərri*

Kabul, Afghanistan, 2019

formasında “köhnə olmayan paltar” (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017,s.96), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində *ajar* fonetik formasında “təzə” (İ.Bayramov, 2010, s. 39) mənasını ifadə edir.

Andırmak. Müasir türk dilində işlənən **andırmak** “anmaq”, “işini icra etmək”(işini *yaptırmak*) mənalərini bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 67). Bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Dağ Borçalısı (Kalinino) şivələrində elə türk dilində işlədilən formada – **andırmak** fonetik formasında “yada salmaq”, “xatırlamaq” mənasını ifadə edir (İ.Bayramov, 2010, s.45). **Andırmak** sözünün kökünü “yada salmaq, xatırlamaq, yad etmək, yada gətirmək” mənasında işlənən *anmaq* sözü təşki edir (ADİL, I, 1966, s.109). *Anmaq* sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə ikin mənada işləndiyi göstərilir:1) anlatmaq, başa salmaq, qandırmaq; 2) xatırlatmaq, yada salmaq, oxşar kimi göstərmək (ADİL, I, 1966, s.108).

Aş. Müasir türk dilində “bişirilərək hazırlanan yemək” mənasında **aş** sözü işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 96). **Aş** Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər şivəsində “əriştə”, Çəmbərək, Zəngibasar və Kalinino şivələrində “plov” (İ.Bayramov, 2010, s.48), Ağbaba şivəsində “əvəlik aşı”, “bulğur aşı”, “əriştə aşı” (A. Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 30) mənalərini bildirir. Hal-hazırda aş qərb qrupu şivələrində “plov” sözünün sinonimi kimi işlənəməkdədir. **Aş** “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “xörək, yemək, bişmiş” (KDQ, 1988, s. 95, 99, 112), M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” (M.Kaşğari, I, s. 147) və İraq-türkmən ləhcəsində “yemək” mənasını ifadə edir (İraq-türkmən ləhcəsi, 2004, s. 345). **Aş** “yemək, plov” mənasında, eləcə də “taxıl”, “çörək” mənalərində xakas, Altay dialektlərində və əksər türk dillərində işlənir (Э.Севортян, 1974, с.). **Aş** sözü *aşbaz*, *aşçı*, *aşxana*, erməni dilində “yemək” mənasında işlənən *caş*, “yeməcxana” mənasında işlənən *caşaran* sözlərində ilkin mənasını (yemək) qoruyub saxlamışdır.

Ağnamak. Müasir Türkiyə türkcəsində **ağnamak** (ağnamaq –İ.B) heyvanaq aid olan söz kimi “yerə uzanıb eşələnmək” (yerə yatıb yuvarlanmaq) mənasında (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 28). Bu söz Çəmbərək, Dərələyəz, Dağ borçalısı (Kalinino) və İrəvan şivələrində “küllükdə eşələnmək”, “yerə uzanıb arxası üstə çevrilmək”, Çəmbərək şivəsində “eşələnmək”, “əzib tökmək” mənalərini bildirir (İ.Bayramov, 2010, s. 37). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “dalı üstə uzanıb ayaqlarını yuxarı qaldıraraq, o üzü, bu üzü üstə çevrilmək”, “yerə sərilərək üst-başını toza-torpağa sürüb batırmaq” mənasını bildirdiyi göstərilir (ADİL, I c., 1966, s.50). Onu da əlavə olaraq qeyd edək ki, “yerə sərilərək üst-başını toza-torpağa sürüb batırmaq” mənasında *ağnamak* uşağa aid olub məcazi mənə kəsb edir.

Aşçı. Türk ədəbi dilində “yemək bişirən”, “yemək bişirib satan”, “yemək yeyilən dükan” (yeməcxana- İ.B), “aş evi” mənasında **aşçı** sözü işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 96). **Aşçı** Bakı şivəsində “yemək bişirən” mənasında işlənən bu sözün kökünü qədim türk dilində “yemək” mənasını ibildirən **aş** sözü (M. Kaşğari, I, s.147; Радлов, I, 1893, с. 583) təşkil edir. Eyni zamanda **aşçı** qədim türk dilində “yemək bişirən”, “aşbaz” mənasında işlənmişdir (Радлов, I, 1893, с. 604).

Kabul, Afghanistan, 2019

Ayakçı. Türk ədəbi dilində işlənən **ayakçı** (ayaqçı-İ.B) “ayaq işlərini görə adam”, “müəyyən bir işi görmək üçün tutulan xidmətçi”, “gəzən, satıcı, çərçi” mənalarını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 116).

Ayaqçı Azərbaycan dili şivələrində **ayağçı** fonetik formasında işlənir və Lənkəran şivəsində “qapı-qapı gəzib mal alıb –satan, xırdavatçı, çərçi”, “xeyirdə, şərdə xidmət edən adam”, Salyan şivəsində “kuryer” mənalarında işlənir (ADDL, 2007, s. 29). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **ayaqçı** məhəlli (dialekt-İ.B.) söz kimi verilir və birinci mənada qədimdə “qapı-qapı gəzib mal alan, çərçi”, ikinci mənada “kağızpaylayan, kuryer” mənalarında işləndiyi göstərilir (ADİL, I c., 1966, s.72).

Baba. Müasir türk ədəbi dilində **baba** “ata” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 116). Füzuli, Təbriz, Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər (ADDL, 2007, s. 29), Ağbaba şivələrində (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 30) “ata” mənasında **baba** sözü işlənir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **baba** sözünün “bəzi yerlərdə ataya deyilir” mənasını ifadə etdiyi göstərilir (ADİL, I c., 1966, s.171). “Lüğət”də “bəzi yerlərdə ” ifadəsi, bizim fikrimizcə, “şivələrdə” anlamında işlədilib. Çünki **baba** ədəbi dildə “atanın, ananın atası, nəvəsi olan kişi” mənasında işlənir (ADİL, I c., 1966, s.171).Qədim türk dilində də **baba** “ata” mənasını bildirmişdir (ДТС, 1969,с 76). **Baba** “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında “ata” mənasında işlənmişdir:

Oğul dəxi neyləsin, **baba** ölüb mal qalmasa,

Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa (KDQ, 1988, s.31).

Bağdaş. Bu söz müasir türk ədəbi dilində “sağ ayağının sol ayağının, sol ayağının sağ ayağının altına qoyaraq oturmaq forması” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 126). **Bağdaş** sğzünə Qazax (ADDL, 2007, s. 35), Ucar (ADDL, 2007, s. 39) şivələrində **bağdamaş**, Şəki şivəsində **bardalaş** (ADDL, 2007, s. 39) fonetik formalarında **bardaş** mənasında işləndiyinə rast gəlinir. **Bardaş** Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “ayaqları qatlayıb oturma”, “ayaqlarını bir-birinə keçirərək oturma” mənalarını ifadə edir (İ.Bayramov, 2010, s. 58). Eyni zamanda **bardaş** Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində **bardaş qurmax** mürəkkəb feilinin tərkibində işlənərək “ayaqları qatlayıb oturmaq” mənasını bildirir (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 36). Belə qənaətə gəlirik ki, türk dilində işlənən **bağdaş**, Qazax və Ucar şivələrində işlənən **bağdamaş**, Şəki şivəsində **bardalaş** sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Ağbaba şivələrində işlənən **bardaş** sözü ıııı eyni mənşəli sözlərdir.

Başak. Müasir türk ədəbi dilində “arpa, buğda, yulaf kimi bitkilərin başı”, “sünbül” (*arpay, buğday, yulaf kibi ekinlərin taneləri taşıyan kılçıklı başı*), “tarlalarda, bağlarda tökülmüş və ya tək-tək qalmış məhsul” mənalarında başak sözü işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 152). Bu sözə **başax** formasında Qərbi Azərbaycanın Qəmərli və Zəngibasar şivələrində “biçindən sonra yerə tökülən buğda” mənasında işləndiyinə rast gəlirik (İ.Bayramov, 2010, s. 59). Ə.Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti” əsərində **başax** “biçindən sonra yerə tökülən sünbül, buğda

Kabul, Afghanistan, 2019

qalıqlarının təzədən toplanması” mənasında işləndiyi göstərilir (Ə.Ələkbərli, 2009, s.21). “Azərbaycan dilinin izahl lüğəti”ndə **başaq** sözü “biçin zamanı yerə tökülən sünbül qırıntıları, sünbül” kimi izah edilir (ADİL, I, 1966, s. 219). **Başaq** həm də “yerə tökülən sünbülləri yığmaq” mənasında **başaq etmək //başaq yığmaq** mürəkkəb sözünün tərkibində də işlənir (ADİL, I, 1966, s. 219).

Başlık. Müasir türk ədəbi dilində **başlık** “bəzi bölgələrdə evlənərkən kürəkən tərəfdən qayınatasına ödənilən pul” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 155). Bu sözə Azərbaycan şivələrində də rast gəlinir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qəmərli, Zəngibasar şivələrində **başdix** fonetik formasında “süd pulu” mənasını bildirir (İ.Bayramov, 2010, s. 60). **Başlıq** Azərbaycan dilində etnoqrafik leksik vahid kimi “köhnə məişətdə ərə verilən qızın ata-anasına tədarük və cehiz düzəltmək üçün oğlan tərəfindən verilən mal, yolpulu” mənasında işlənir (ADİL, I, 1966, s. 224).

Batak. Müasir türk ədəbi dilində “üstündən basanda çökən palçıqlaşmış torpaq (üzerine basınca çöken çamırlaşmış toprak)” mənasında **batak** sözü işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 156). Bu sözsün qarşılığı kimi “palçıqlıq” mənasında Şəki (ADDL, 2007, s. 41), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək (İ.Bayramov, 2010, s. 60) şivələrində **batdax**, Bakı. Mingəçevir, Cəlilabad şivələrində **batdağ** (ADDL, 2007, s. 41) sözünə rast gəlinir. **Batdax** Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində “bataqlıq” mənasını bildirir (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 38). **Bataq** Azərbaycan dilində “lığ, lehmə, palçıq” mənasını bildirir və bu sözə Abbas Səhhətin əsərində rast gəlirik:

Araba getmədi əsla qabağa,

Deyəsən batmış idi bir **batağa**. (A. Səhhət)

Bayat. Bu söz türk dilində “təzə olmayan” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 158). Bu söz Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə (Sisyan) şivəsində eyni fonetik tərkibdə - **bayat** formasında “köhnə çörək, köhnə xörək” mənasında işləndiyinə rast gəlinir (İ.Bayramov, 2010, s. 61). **Bayat** Bakı, Quba şivələrində **boyat** fonetik formasında işlənir və Bakı şivəsində “gecədən qalan, təzə olmayan xörək, çörək” (M.Şirəliyev, 1957, s. 168), Quba şivəsində “əvvəlki günlərdən qalmış çörək, xörək” (R.Rüstəmov, 1961, s. 232) mənasını ifadə edir.

Bəbək. Türk ədəbi dilində “yeni doğulmuş uşaq”, “südəmə” **bəbək (bebek)** sözü işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 159). Bu söz Gəncə, Füzuli, Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Şəki şivələrində **bəbə** (ADDL, 2007, s. 47), Bakı şivəsində **bebə** (ADDL, 2007, s. 45) fonetik formasında “körpə uşaq, çağa”, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Dağ Borçalısı (Kalinino) şivələrində **bəbə** fonetik formasında “qundaqda olan uşaq”, “təzəcə anadan olmuş uşaq” (İ.Bayramov, 2010, s. 63) mənalarını ifadə edir. Ə.Ələkbərli “Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti” kitabında “**bəbə**”-nin “körpə uşaq” mənasını bildirdiyini göstərir (Ə.Ələkbərli, 2009, s.19). Həmin kitabda “körpə uşaq” mənasında Qərbi Azərbaycan şivələrində həm də **bəbəccə** sözünün işləndiyi verilmişdir

Kabul, Afghanistan, 2019

(Ə.Ələkbərli, 2009, s.19). Türk ədəbi dilində işlənən **bəbək (bebek)** Azərbaycan dili şivələrində işlənən **bəbə** müxtəlif fonetik tərkibdə eyni mənalı sözlərdir.

Becid. Türk ədəbi dilində işlənən **becid (becit)** iki məna ifadə edir: 1) gərəkli, lazımlı; 2) cəld (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 161). **Becid** Bakı, Mərzə, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı şivələrində “tez, cəld, tələsik” mənasında işlənir (ADDL, 2007, s. 45; Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.38) . Bu sözün əsasında Bakı, Şamaxı şivələrində “tez-tez, sürətlə” mənası bildirən **becid-becid mürəkkəb sözü**, Bakı şivəsində “sürətləndirmək” mənası bildirən **becidlemeg** düzəltmə sözü də əmələ gəlmişdir (ADDL, 2007, s. 45) . **Becid** VII əsr ədəbi abidəsi olan “Kitabi –Dədə Qorqud” dastanında “tez, cəld” mənasında işlənmişdir (KDQ, 1988, s. 85).

Becid sözünə müxtəlif fonetik tərkibdə türk dillərinin dialektlərində rast gəlinir (E.Əzizov, 1999, 232-233). E.Əzizov yazır ki, **becid** sözünün başqa oğuz dillərindəki vəziyyətini, müasir Azərbaycan dili şivələrində işlənmə dairəsini və dilimizin yazılı abidələrində seyrək müşahidə olunmasını nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu söz ədəbi dilin işlək lüğət vahidi ola bilməmiş, dilimizin inkişafının bütün dövrlərində , demək olar ki, dialekt sözü olaraq qalmışdır (E.Əzizov, 1999, 233).

Bədəl. Bu söz türk ədəbi dilində “bir şeyi əvəzləmək üçün qarşılığı” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 162). Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində “işdə əvəzsiz kömək” (ADDL, 2007, s. 48), Cəbrayıl, Quba, Qərbi Azərbaycanın Qarakisə (Sisyan) şivələrində “əvəz, tay, bərabər” (ADDL, 2007, s. 48) mənasında işlənən **bədəl** sözünə rast gəlinir.

Bərdə, Beyləqan şivələrində “köməkləşmək, bir – birinə kömək etmək” mənasını bildirən **bədəlləşməx'** (ADDL, 2007, s. 48), Qərbi Aqzərbaycanın Çəmbərək şivəsində “tay, bərabər, əvəz-əvəzə ” mənasını ifadə edən **bədələ-bədəl** (İ.Bayramov, 2010, s. 64-65) **bədəl** sözü əsasında yaranmışdır.

Bıkmaq. Bu söz Türkiyə türkcəsində “bir şeydən doymaq”, “yorğunluqdan bir şeyi istəməmək”, “yorulmaq” mənalərini bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 181). **Bıkmaq** Azərbaycan dili şivələrində **pıxmax** fonetik formasında Naxçıvan şivəsində “çox yemək”, “tox olmaq” (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.224), Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Çəmbərək, İrəvan, Vədi, Zəngibasar şivələrində “doymaq” (İ.Bayramov, 2010, s. 306) mənalərini ifadə edir. **Bıkmaq** sözünün qarşılığı kimi Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər şivəsində “çox yeyib məst olmaq” mənasında **pıxımmax** sözünə rast gəlinir (ADDL, 2007, s. 402). Azərbaycan dili şivələrində işlənən **pıxmax** və **pıxımmax** türk ədəbi dilində işlənən bıkmaq (bıkmak) sözü ilə yaxın mənalı sözlərdir.

Cıvıq. Müasir türk ədəbi dilində “çox sulu”, “müəyyən miqdardan artıq sulanmış” mənasında **(cıvık)** sözü işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 258). Bu sözə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “yumşaq, qatılaşmamış, duru” mənasında **cıvıx**, **cuyux** formasında (İ.Bayramov, 2010, s. 86, 90), İrəvan şivəsində “duru yemək” (undan

Kabul, Afghanistan, 2019

bişirilən yeməyə aiddir) mənasında **cu:x** formasında (İ.Bayramov, 2010, s. 90) rast gəlinir.

Cızıq. Bu söz “iz” mənasında türk ədəbi dilində işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 258). **Cızıq** sözünə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində **cızıq** sözünün fonetik variantı kimi “xətt” mənası bildirən **cızix** sözünə rast gəlinir (İ.Bayramov, 2010, s. 87). “Xətt” mənasında **cızix** sözünün sinonimi kimi Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində **ciz** sözü işlənir (İ.Bayramov, 2010, s. 87). Naxçıvanın Şahbuz şivəsində **ciz** “şumlama zamanı koxanın açdığı şırım” mənasını bildirir (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.57). Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində **ciz** iki mənə bildirir: 1) xətt; 2) lək (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 67). Onu da əlavə edək ki, **cızix** və **ciz** eyni mənşəyə malikdir. **Cızix** sözünün də kökünü **ciz** sözü təşkil edir. Qədim türk dilində **ciz** elə “xətt” mənasında işlənmişdir (ДТС, 1969, c.147).

Cıçım. Bu söz müasir türk dilində “pərdə”, “kilim” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 259). **Cıçım** sözünə **cecim** formasında Naxçıvan şivəsində “tut çırparkən yerə sərilən parça” (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.52), İrəvan ətrafı şivələrində “ipək və ya yundan toxunmuş zolaqlı qalın parça” (Ə.Ələkbərli, 2009, s. 28), Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Qəmərli, Zəngibasar şivələrində “zolaqlı parça” (İ.Bayramov, 2010, s. 81), Ağbaba şivəsində “parça növü”, “yataq örtüyü” (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 64) mənalarını bildirir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **cecim** sözünün “arasına yorğan-döşək və s. yığmaq, döşəməyə salmaq ya da xalça kimi divara asmaq üçün müxtəlif rəngli iplərdən toxunmuş zolaqlı, yaxud naxışlı döşənəcək” mənası bildirdiyi Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin, Tağı Şahbazi Simurqun əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında izah edilir (ADİL, IV, 1987, s. 468). Ümumiyyətlə, **cecim** (türk dilində **cicim**) etnoqrafik leksik vahid olmaqla xalçanın bir növünü bildirir.

Cücük. Türk ədəbi dilində “kiçik” mənasında **cücük** sözü işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 264). Bu söz Gəncə, Qazax, Ağdaş, Goranboy, Qərbi Azərbaycanın İrəvan şivələrində “xırda, körpə xiyar” (ADDL, 2007, s. 83), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “xırda, balaca kartof” (İ.Bayramov, 2010, s. 90) mənalarında **cücük** fonetik formasında işlənir.

Çağa. Bu söz türk ədəbi dilində “uşaq, körpə uşaq” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 268). **Çağa** Ağdaş, İsmayılı, Şəki şivələrində “uşaq” (ADDL, 2007, s. 85), Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbərək şivələrində “yeni doğulmuş körpə, uşaq” (İ.Bayramov, 2010, s. 91), Ağbaba şivəsində “körpə uşaq” (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 51) mənalarını bildirir.

Cağıldatmaq. Türk ədəbi dilində **cağıldatmaq (cağıldatmak)** “axar suların daşlara, qayalara çırpılaraq səs çıxartması mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 268). Bu sözə Azərbaycan dili şivələrində həm **cağıllatmax**, **caqqıldatmax** (ADDL, 2007, s. 70; İ.Bayramov, 2010, s. 79) formalarında rast gəlinir. **Cağıllatmax** Cəbrayıl, Qərbi

Kabul, Afghanistan, 2019

Azərbaycanın Ağbaba, Çəmbərək, Zəngibasar şivələrində **caqqıldatmaq** formasında “tökmək, əndərmək” (maye barədə işlədilir) mənasını bildirir (ADDL, 2007, s. 70; İ.Bayramov, 2010, s. 79). Naxçıvan şivəsində **cağıldatmaq** formasında rast gəlinir və “suyu birdən tökmək” mənasını bildirir (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.51).

Çamur. Bu söz türk ədəbi dilində “su qarışmış torpaq, palçıq” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 275). **Çamur** sözünə Azərbaycan dili şivələrində çamır fonetik formasında rast gəlinir və Goranboy, Qazax, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz, Yevlax (ADDL, 2007, s. 89), Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə, Çəmbərək, Dərələyəz, Dağ Borçalısı (Kalinino), Zəngibasar (İ.Bayramov, 2010, s. 95), Ağbaba şivələrində (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 52) şivələrində “palçıq”, Naxçıvan (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.63), Dərələyəz (İ.Bayramov, 2010, s. 95) şivələrində “bataqlıq” mənasını bildirir.

Çataq. Bu söz türk ədəbi dilində “iki dağ yamacının kəsişməsindən əmələ gələn dəyə yatağı” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 261). **Çataq** Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində **çatax** formasında “iki dərənin birləşdiyi yer” mənasını bildirir (İ.Bayramov, 2010, s. 96). Eyni zamanda **çataq** coğrafi termin funksiyasını daşıyır və coğrafi termin kimi ədəbi dilimizdə işlədilə bilər.

Çisələmək. Müasir türk ədəbi dilində **çisələmək** formasında işlənir və “incə-incə (narın-narın –İ.B.) yağmur yağmaq” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 313). **Çisələmək** Naxçıvan şivəsində “narın-narın yağmaq” mənasında **çisələmək** (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.72), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “narın yağış yağmaq” mənasında **çisəx’ləməx’** (ADDL, 2007, s. 103) formalarında işlənir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **çisələmək sözünün** həm də **çiskinləmək formasında** işlənməklə “tutqun havada narın yağış yağmaq” mənasını da ifadə edir (ADİL, IV, 1987, s. 438). **Çisələmək //çisəx’ləməx’** Oğuz, Şəmkir, Tovuz (ADDL, 2007, s. 103), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dağ Borçalısı (Kalinino), Vedi, Zəngibasar şivələrində (İ.Bayramov, 2010, s. 107) “narın yağış” mənasında işlənən **çisəx’** sözündən yaranmışdır.

Çivi. Bu söz türk ədəbi dilində “iki şeyi bir-birinə bağlamaq üçün vurulan ucu sivri başlı metal və ya ağacdan hazırlanmış kiçik çubuq” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 314). **Çivi** Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Əştərək şivələrində “taxtadan hazırlanmış balaca paz” (İ.Bayramov, 2010, s. 108), Ağbaba şivəsində həm **çivi**, həm də **çüyü** formasında “paz” (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 61, 63) mənasını bildirir.

Çözmək. Müasir türk ədəbi dilində işlənən **çözmək** “düyünü, bağlı və ya sarılı əşyanın açmaq” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 323). **Çözmək** Yardımlı şivəsində **çözdmaq**, Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Culfa, Göygöl, Şahbuz, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivələrində **çözdmaq’** (ADDL, 2007, s. 107), eyni zamanda Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Əştərək, Meğri, Vedi, Zəngibasar

Kabul, Afghanistan, 2019

şivələrində **çözələməx'** (İ.Bayramov, 2010, s. 110) formalarında “açmaq” mənasını bildirir.

Dadanmaq. Türk ədəbi dilində **dadanmaq (dadanmak)** “dadını aldığı, xoşladığı bir şeyi tez-tez istəmək” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 327). Bu sözə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “öyrənmək, öyrəşmək, alışmaq (hər şeyə maraqlı dairəsində həvəs göstərən adam)” (İ.Bayramov, 2010, s. 112), Naxçıvan şivəsində “öyrənmək, alışmaq” mənasında (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.75) **dadanmax** formasında rast gəlinir.

Dadaş. Bu söz türk ədəbi dilində “qardaş” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 327). **Dadaş** Zəngilan şivəsində “ata”, Ordubad şivəsində “böyük qardaş”, Yardımlı şivəsində “dayı” mənasını bildirir (ADDL, 2007, s. 109). Bununla yanaşı “qardaş, böyük qardaş” mənasında Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, İrəvan, Vədi, Zəngibasar şivələrində rast gəlinir. Eyni zamanda **dadaş** Zəngibasar şivəsində “hörmətli yaxın qohum”, Dərələyəz, Vədi, Zəngibasar şivələrində “ata” mənalərini də ifadə edir (İ.Bayramov, 2010, s. 112). Azərbaycan dilində **dadaş** həm də “kiçik qardaş”, “bacının böyük qardaşa verdiyi ad” mənasında işlənmişdir (ADİL, II, 1980, s.16).

Davar. Bu söz türk ədəbi dilində iki mənada işlənir: 1) qoyun və keçiə verilən ortaq ad; 2) qoyun və keçi sürüsü (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 341). **Davar** sözüne Azərbaycan dili şivələrində bu və ya digər mənələrdə işləndiyinə rast gəlirik. **Davar** Təbriz şivəsində “qoyun” (ADDL, 2007, s. 120), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Vədi, Zəngibasar şivələrində “qoyun-quzu” (İ.Bayramov, 2010, s. 119), Naxçıvan şivəsində “qoyun, keçi” (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.80) mənələrini bildirir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **davar** sözünün “qoyun-keçi, xırda buynuzlu mal-qara” mənasını bildirdiyi göstərilir (ADİL, II, 1980, s.16). M.Kaşğarının “Divanü-Lüğət-it Türk” əsərində **davar tavar** formasında işlədilmişdir (M.Kaşğari, I, 2006, s. 307).

Dədə. Müasir türk ədəbi dilində **dədə** formasında “ata” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 343). **Dədə** sözüne Azərbaycan dili şivələrində rast gəlinir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, Dağ Borçalısı (Kalinino), Kəvər, Vədi (İ.Bayramov, 2010, s. 121), Ağbaba (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 75) şivələrində “ata”, Çəmbərək, Dağ Borçalısı (Kalinino) (İ.Bayramov, 2010, s. 121), Ağbaba (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 75) şivələrində həm də “baba” mənasını bildirir. İstər şifahi, istərsə də XIX-XX əsr yazılı ədəbiyyatımızda (ADİL, II, 1980, s.56), M.Kaşğarının “Divanü-Lüğət-it Türk” əsərində (DTTC, 1969,c. 160) **dədə** “ata” mənasında işlənmişdir

Dış. Bu söz müasir türk ədəbi dilində “hər hansı bir əşyanın müəyyən bir sahə içində olmayan yer, xaric, kənar yer” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 368). **Dış** sözüne “kənar” mənasında Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində rast gəlinir (İ.Bayramov, 2010, s. 127).

Kabul, Afghanistan, 2019

Dışarı. Bu söz türk ədəbi dilində işlənən **dışarı** “kənar yer, xaric, kənar” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 369). **Dışarı** Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dağ Borçalısı (Kalinino) şivələrində “bayır, çöl” mənasını bildirir (İ.Bayramov, 2010, s. 127). **Dışarı** Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbərək şivələrində **dışqarı** (ADDL, 2007, s. 132), Ağdam şivəsində **dışğarı** (ADDL, 2007, s. 137) formalarında “bayır, çöl” mənasını ifadə edir.

Dizlik. Türk ədəbi dilində işlənən sözlərdən biri də **dizlik** sözüdür və “dizi qorumaq üçün dizə keçirilən əşya”, “dizə qədər geyinilən corab”, “alt paltarı” (iç donu), “şalvar”, “iç önlüyü” mənalarını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 388). **Dizlik** Qərbi Azərbaycanın Hamamlı, Dağ Borçalısı (Kalinino) şivələrində “kişi alt tumanı”, Əştərək şivəsində “şalvarın diz hissəsinə tikilmiş əlavə parça”, Zəngibasar şivəsində “qadın alt və üst tumanı” mənasında **dizlix'**, Dərələyəz şivəsində **dizlik** formasında işlənir (İ.Bayramov, 2010, s. 132). **Dizlik** sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə üç mənə (“kişilərin şalvar altından geyindikləri alt tuman”; “qadınların üstədən geyindikləri enli tuman”, “zərbədən, zədələnmədən qorumaq üçün dizə sarınan, yaxud keçirilən sarğı”) bildirdiyi göstərilir (ADİL, II, 1980, s. 95-96).

Düş. Türk ədəbi dilində “yatarkən zehində olan hadisələrin, düşüncələrin cəmi”, “yuxu” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 421). **Duş** eyni fonetik formada “yuxu, rəya” (ADDL, 2007, s. 149), Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz şivəsində **tuş** fonetik formasında “yuxu” (İ.Bayramov, 2010, s. 383) mənasını ifadə edir. Bu söz “yuxu” mənasında Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində həm **duş**, həm də **tuş** formasında rast gəlinir (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 83). **Duş** sözü “yuxu” mənasında **düş** formasında “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir: *Aydır: Bilürmisin, qarındaşım Qaragünə düşündə nə göründi* (KDQ, 1988, s.44).

Er. Türk ədəbi dilində **er** “tezdən” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 450). **Er** sözünə eyni mənada Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər şivələrində (ADDL, 2007, s. 151), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində (İ.Bayramov, 2010, s. 69) rast gəlinir. Eini zamanda **er** Naxçıvan şivəsində “tez”, “səhər tezdən” mənasını ifadə edir (Ə.Quliyev, N.Əliyeva, 2017, s.94).

Ergən. Bu söz türk ədəbi dilində “ərgənlik çağında olan”, “evlənməmiş, subay” mənalarında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 461). Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl, Daşkəsən, Kəlbəcər, Salyan, Zəngilan şivələrində **ərgən** (ADDL, 2007, s. 164), Gədəbəy, Qazax, Şəki şivələrində “subay”, Tovuz şivəsində “evlənmək və ya ərə getmək vaxtı çatmış” mənasında **əryən** (ADDL, 2007, s. 165), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qarakilsə (sisyan) şivələrində “cavan, gənc, evlənmə vaxtı çatmış” mənasında **ərgən** (İ.Bayramov, 2010, s. 150) formalarında işlənir.

Ertə. Türk ədəbi dilində işlənən sözlərdən biri **ertə** sözü olub “bir günün və ya hadisənin arxasından gələn vaxt, zaman” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 465). **Ertə** sözünə Azərbaycan dili şivələrində də rast gəlinir. Bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dağ Borçalısı (Kalinino) şivələrində “tezdən” mənasını

Kabul, Afghanistan, 2019

ifadə edir (İ.Bayramov, 2010, s. 141). **Ertə** “ertə” (səhər tezdən-İ.B) mənasında M.Kaşğarının əsərində işlənmişdir (M.Kaşğari, I, 2006, s. 183). Qədim türk dilində **ertə** “səhər tezdən” mənasını bildirmişdir (ДТС, 1969, c.182). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə **ertə** üç mənada işləndiyi göstərilir: 1) sübhdən, tezdən, səhər tezdən, erkən, erkəndən; 2) hazırkı gündən sonra gələn gün, o biri gün; 3) daha tez, daha erkən (ADİL, II, 1980, s. 212). Onu da əlavə edək ki, **ertə** və **erkən** yaxınmənalı sözlərdir. Belə ki, **erkən** “səhər tezdən, sübhdən, ertə” mənasında işlənir (ADİL, II, 1980, s. 211).

Etək. Bu söz türk ədəbi dilində **etek** (Azərbaycan dilində **ətək**) formasında “geyimin beldən aşağıda qalan hissəsi” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 465). **Ətək** Borçalı şivəsində **ətəx** formasında “qadın paltar adı” mənasını bildirir (ADDL, 2007, s. 166). **Ətək** “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “paltarın beldən aşağı tərəfə uzanan hissəsi” mənasının verdiyi göstərilmişdir (ADİL, II, 1980, s. 298).

İlgim. Bu söz türk ədəbi dilində “çöldə uzaqdan su kimi görünən işığa bənzər”, “sərab” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 662). Türk dilində əksinini tapan **İlgim** Azərbaycan dilinin İmişli, Kürdəmir, Qazax, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Şirvan şivələrində **İlgim** formasında “sərab” mənasında işlənir (ADDL, 2007, s. 232). Eyni zamanda **İlgim** İmişli şivəsində **İlgün** formasında müşahidə olunur (ADDL, 2007, s. 232). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə dialekt sözü verilmiş və “quru (susuz) çöllərdə buxarın yerə yayılıb uzaqdan su kimi görünməsi hadisəsi, sərab mənasında işləndiyi göstərilmişdir” (ADİL, II, 1980, s. 386).

İsmarlamak. Türk ədəbi dilində işlənən **ismarlamak** “bir şeyin yerinə yetirilməsi və ya gətirilməsini demək”, “sifariş etmək” mənasını ifadə edir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 666). Bu söz Gədəbəy, Tovuz (ADDL, 2007, s. 237), Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Karvansaray, Zəngibasar şivələrində **ismarramax** (İ.Bayramov, 2010, s. 198) formasında “sifariş, xəbər göndərmək” mənasını bildirir.

İçlik. Türk ədəbi dilində işlənən “altdan geyilən paltar, alt köynəyi” mənasında işlənir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 666). **İçlik** sözünün qarşılığı kimi Azərbaycan dilinin Qazax, Gədəbəy, Tovuz (ADDL, 2007, s. 238), Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbərək, Hamamlı şivələrində “içi yun və ya pambıq sırımış paltar” (İ.Bayramov, 2010, s. 198) mənalarında rast gəlinir. Azərbaycan ədəbi dilində içlik “hər hansı bir şeyin iç tərəfinə tikilən şey, astar” mənasında işlənir (ADİL, II, 1980, s. 386).

İkinci. Bu söz türk ədəbi dilində “günorta ilə axşam arasındakı vaxt, zaman” mənasını bildirir (Türkçe sözlük, I, 1988, s. 691). İkinci sözü Borçalı, Xaçmaz, Quba şivələrində “axşamüstü, günbatan vaxtı” (ADDL, 2007, s. 232), Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində “axşamüstü, günortadan sonra” (A.Bayramov, A.Bayramova, 2014, s. 123) mənalarını ifadə edir.

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I c., Bakı: Azərb. SSR EA, 1966, 595 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti II c., Bakı: Elm, 1980, 576 səh.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti IV c., Bakı: Elm, 1987, 544 səh.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 səh.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Bakı: Elm və təhsil, 2010
6. Bayramov A., Bayramova A. Ağbaba şivəsi sözlüyü, Bakı: "AM965" MMC-nin mətbəsi, 2014, 280 səh.
7. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, 1-ci kitab, İrəvan çuxuru, Bakı: Ağrıdağ, 2009, 102 səh.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı, Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 354 səh.
9. İraq-Türkman ləhcəsi, Bakı: Elm, 2004, 422 səh.
10. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə), Bakı: Yazıçı, 1988, 265 səh.
11. Kaşğari M. Divanü-Lüğət-it Türk, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 səh.
12. Quliyev Ə., Əliyeva N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti, Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 səh.
13. Rüstəmov R. Quba dialekti, Bakı: Azərb. SSR EA, 1961, 283 səh.
15. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti, II nəşr, Bakı: Azərb. SSR EA, 1957, 227 səh.

Türk dilində

14. Türkçe sözlük, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1988, 745 səh.

Rus dilində

15. Древнетюркский словарь, Л.: Наука, 1969, 676 стр.
15. Радлов В.В. Опыт словаря тюркский наречий, т.I, ч. 1-2, СПб, 1893, 1914 стр.
16. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, М.: Наука, 1974, 767 стр.

**İRƏVAN XANLIĞININ GÖYÇƏ MAHALININ TOPONİMLƏRİNİN
QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Almaz BƏDƏLOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: *İrəvan xanlığı, toponimlər, coğrafi ad, coğrafi termin, qrammatik xüsusiyyətlər, Göyçə mahalı, onomastik vahid, leksik, morfoloji, sintaktik*

Azərbaycanda XVIII əsrdə yaranmış xanlıqlardan biri də mərkəzi İrəvan şəhəri olan İrəvan xanlığıdır. Bu xanlıq Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisi daxilində təşəkkül tapmışdır (1;2). Daim yadelli işğalçıların diqqət mərkəzində olan İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət idi:

1. Qırxbulaq mahalı.
2. Zəngibasar mahalı.
3. Gərnibasar mahalı.
4. Vedibasar mahalı.
5. Şərur mahalı.
6. Sürməli mahalı.
7. Parçenis – dərəkənd mahalı.
8. Saatlı mahalı.
9. Talın mahalı.
10. Seyidli və \axsaxlı mahalı.
11. Sərdarabad mahalı.
12. Karpibasar mahalı.
13. Abaran mahalı.

14. Dərəçiçək mahalı.

15. Göyçə mahalı (3).

Göyçə mahalı İrəvan xanlığının ərazicə ən böyük mahalıdır. 59 kənddən ibarət olan Göyçə mahalı XVIII əsr mənbələrində Göyçay kimi qeyd olunur (3, s.595-602). Mahal Göyçə gölünün sahilində yerləşirdi (4, s.35). Daha dəqiqi desək, indiki Kamo (əvvəlki adı Kəvər), Vardenis (əvvəlki adı Basarkeçər), Martuni (Aşağı Qaranlıq) rayonlarını əhatə edirdi (5, s.16). Göyçə mahalının adı Göyçə gölünün adı əsasında yaranmışdır. Belə ki, mahal Göyçə gölü ətrafı ərazini əhatə etdiyi üçün Göyçə mahalı adlandırılmışdır. Ona görə də Göyçə mahalının etimologiyasının Göyçə gölü hidroniminin etimologiyası fonunda izah edilməsi məqsədə uyğundur. Təbii İrəvan xanlığının tarixini, coğrafiyasını, ərazi bütövlüyünü məqalə çərçəvinə sığdırmaq mümkün deyil. Bu baxımdan məqaləmizdə işıqlandıracağımız mövzuya-İrəvan xanlığının Göyçə mahalının toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəlməklə daha yaxşı elmi nəticələrə çıxmaq olar.

Hər bir dilin onomastik vahidləri öz dil daxili qayda-qanunlarına əsasən yaranıb formalaşır. Azərbaycan dilindəki onomastik vahidlər də dilimizdə mövcud olan qayda-qanunlara, modellərə əsasən inkişaf edib formalaşır, sabitləşir. Ta qədim zamanlardan ictimai-siyasi, tarixi, iqtisadi hadisələrlə bağlı olaraq onomastik vahidlər bir-birini əvəz etmişdir. Bu prosesin kortəbii, təsadüfi, baş vermədiyini qeyd edən A.Qurbanov “müəyyən obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında baş verir” deyərək yazır: “Belə ki, bu və ya digər onomastik vahid cəmiyyətin, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində mövcud tələbləri ödəmir və yenisi ilə əvəz olunur” (6, s.360). Yəni dil daim inkişafda olduğu üçün öz təsirini bütün leksik vahidlərdə göstərir.

Günümüzə kimi gəlib çatan toponimlərin yaranma yollarına baxsaq, yer-yurd adlarının formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərdə də bir sıra dəyişikliklərin baş verdiyinin şahidi olarıq.

A.Qurbanov “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” kitabında onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsindən bəhs edərək göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının bir neçə üsulu vardır: leksik, semantik, morfoloji və sintaktik üsullar. Son dövrdə onomastik tədqiqatın bir qolunu təşkil edən toponimiyada da, əsasən, bu yollar vasitəsilə xüsusi adların yarandığı göstərilmişdir. Lakin onomastik leksikanın bütövlükdə

derivotoloji təhlili göstərir ki, əslində başlıca olaraq, iki mühüm sözyaratma yolu mövcuddur:

a) leksik-semantik; b) qrammatik (6,s. 365).

S.Cəfərov yazır ki, “dilnin və onun lüğətinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir dilimizin söz yaradıcılığına aid özünə məxsus möhkəm qayda və qanunlar əmələ gəlmişdir. Dilimizin söz yaradıcılığında işlənən bütün bu qayda-qanunlar tamamilə o dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesini və bu proses əsasında yaranan yeni leksik vahidləri (sözləri) onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi; sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlmə prosesi; sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi” (7, s.141-142).

A.Qurbanov onomastik vahidlərin yaranma yollarını tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəmişdir ki, xüsusi adların yaranması olduqca maraqlı və mürəkkəb dil hadisəsidir. Azərbaycan dilinə məxsus hər bir onomastik vahid dilimizin tələb və qayda-qanunlarına uyğun yaranır və milli dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir (8, s.361). Yəni toponimlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında istifadə edilən üsullardan bəhrələndirilərək dörd yolla: leksik, morfoloji, sintaktik, semantik yolla əmələ gəlir (9, s. 387-390; 10, s. 446-473).

Müasir Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında xüsusi toponim əmələ gətirmə üsulları olmadığından türk mənşəli yer adları ümumi sözyaratma üsulları əsasında yaranıb formalaşmışdır. Yəni dilimizdəki apelyativ sözlər üç yolla: leksik, morfoloji, sintaktik yolla yarandığı kimi toponimlər quruluşuna görə bu yollalarla əmələ gəlir.

Deyilənləri nəzərdən keçirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, toponimlər dilçilik elminin onomalogiya şöbəsinə daxil olan onomastik vahid olduğu üçün onun yaranma və formalaşması da dildaxili qayda-qanunlara uyğun qruplaşdırılmalıdır. Əks halda yer adlarının linqvistik təhlili səhv elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Fikrimizcə, hər bir halda toponimlərin dilçilik elmi ilə bağlı olması danılmazdır və toponimlərin linqvistik-tipoloji xüsusiyyətləri də dilçilik elminin vəhdətində müəyyənləşdirilir. Lakin bir faktı da vurğulamalıyıq ki, hər bir ərazinin toponimlər sistemi yaranma xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyi üçün onun digər ərazinin toponimlər sisteminə şamil etmək düzgün olmaz. Çünki hər bir zonanın yer-yurd adlarının tərkibində dilin

özünəməxsus elementləri mühafizə olunur. Yuxarıda deyilənlərəsaslanıb bu qənaətə gəlirik ki, İrəvan Göyçə mahalırərazisində yerləşən türk mənşəli toponimləri derivatoloji baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.:

1. Leksik yolla yaranan toponimlər
2. Morfoloji yolla yaranan toponimlər
3. Sintaktik yolla yaranan toponimlər

Dilçilikdə leksik yolla sözyaratma sadəüsuulla formalaşan yeni sözyaratma hadisəsi də adlanır. Bu yolla əmələ gələn leksik vahidlər ilə onomastik vahidlərin dilin lüğət tərkibindəki roluna baxsaq, müəyyən fərqlərin şahidi olarıq. Belə ki, leksik yolla formalaşan leksik vahidlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdiyi halda, bu üsulla əmələ gələn onomastik vahidlər nəinki tədqiqata cəlb etdiyimiz İrəvan xanlığırərazisində, hətta ümumazərbaycan toponimlər sistemində azlıq təşkil edir. Leksik yolla yaranan toponimlər İrəvan xanlığırərazisində də qeyri-məhsuldardır. Belə ki, İrəvan xanlığının Göyçə mahalırərazisindəki toponimlərə nəzər salsaq görürük ki, bu ərazidə Bığlı Hüseyin, Kosa Məhəmməd kimi toponimlər leksik yolla yaranmış toponimlərə misal ola bilər. Əldə edilən nəticəyəəsasən demək olar ki, Göyçə mahalırərazisində leksik yolla yaranan toponimlər azlıq təşkil edir. Fikrimizcə, bu da Azərbaycan dilinin söz yardıçılığında leksik yolla sözyaratma metodlarının hamısının iştirak etməməsi iləəlaqədardır.

Leksik şəkilçilər sözyaradıcılığında olduğu kimi toponim yaratmada da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz toponimlərin bir qrupu morfoloji yolla yaranır.

Toponimlər də leksik vahidlər kimi dilçiliyin qayada-qanunlarına tabedir. Bu fakt fikrimizcə, toponimlərin morfoloji yolla yaranması fikrini elmi şəkildə təsdiq etmiş olur. Lakin onu da qeyd edək ki, coğrafi adların əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçilər toponim yaradıcılığında mənə çalarına, semantikasına və toponimin tərkibindəki funksiyasına görədəbi dildəki rolundan fərqlənir.

İrəvan xanlığının Göyçə mahalırərazisindəki toponimlərin bir qrupu morfoloji yolla yaranmışdır. Bu da onu deməyəəsas verir ki, topoformantlar-şəkilçilər toponim yaradaraq dilin tarixi xüsusiyyətlərini özündəəks etdirir. Yarpızlı, Alçalı, Yellicə, Toxluca, Şorca,

Qızılıq, Döllək kimi toponimlər buna misal ola bilər. Göründüyü kimi İrəvan xanlığının Göyçə mahalı ərazisindəki toponimlərdə əsasən $-lı^4$, $-ca^2$, $-cıq^4$, $-laq^4$ şəkilçiləri iştirak edir.

Şəkilçilər toponimlərin əmələ gəlməsində özünəməxsus rola malikdir. Belə ki, şəkilçilər onomastik leksikanın-toponimlərin formalaşmasında iştirak edir və müxtəlif semantik funksiyalar daşıyır.

Toponimlərin struktur xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı müəyyən olur ki, Azərbaycan toponimiyasında yer adlarının sintaktik yolla yaranması daha məhsuldardır. Dilçilikdə bu yolla yaranan vahidləri (istər leksik, istərsə də onomastik vahidləri) analitik üsulla əmələ gələn vahidlər adlandırılır. Şübhəsiz ki, onomastik vahidlərin, xüsusilə də toponimlərin bu üsulla yaranmasında coğrafi terminlərin xüsusi və böyük rolu var. Məhz coğrafi terminlər (nomenlər və ya topoformlar) vasitəsi ilə bir obyekt digərindən coğrafi xüsusiyyətlərinə, yerləşdiyi areala görə fərqlənir, seçilir. Sintaktik üsulla əmələ gələn toponimlərin yaranmasına nəzər saldıqda, aydın olur ki, bu cür yer adları iki komponentdən- I və II tərəf, tabe olan və təyinedici kimi hissələrdən ibarət olur.

Coğrafi terminlər toponimlərin əmələ gəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Coğrafi terminlər coğrafi anlayışları ifadə edən elmi məfumlarnın adlarını bildirir və bu xüsusiyyətinə görə coğrafi adlardan-toponimlərdən fərqlənir. Toponimlərin tərkibi və ya mürəkkəb quruluşa malik olması məhz coğrafi terminlərdən asılıdır. Bu da coğrafi termin anlayışını bir daha xüsusiləşdirmiş olur.

Bildiyimiz kimi, obyektlərə verilən adlar, onların mənşəyi, etimologiyası, leksik-semantik xüsusiyyətləri dil baxımından dilçilik elmi sayəsində müəyyənləşdirilir və elmi şəkildə araşdırılır. Bu fakt da hər bir nomenin tarixini, dilini, etnogenetik xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan yaradır. Bu baxımdan İrəvan xanlığı ərazisindəki toponimlərin tərkibində işlənən coğrafi terminlər xüsusi maraq doğurur.

Coğrafi obyektin adlandırılmasında yaxından iştirak edən coğrafi terminlər (nomenlər) semantik xarakterinə görə sintaktik yolla yaranan toponimlərin formalaşmasında böyük əhəmiyyətə, rola malikdir. Daha dəqiq desək, coğrafi nomenlər hər hansı bir obyektin xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyaraq toponimlərin (sintaktik yolla yaranan) yaranmasında iştirak edir. Coğrafi terminlər toponimlərin yaranmasında iştirak etdikdə ayrıca leksik vahid kimi funksiyasını itirir və nəticədə toponimlərin obyekt olaraq semantik mənasını müəyyən

Kabul, Afghanistan, 2019

etməyə xidmət edir. S.Mollazadənin təbiri ilə desək, bu leksik vahidlər (kənd, oba, tala, qışlaq, dağ, yoxuş, qaya və s.) daşdıqları mənə yükü ilə toponimlərin yaranmasında əsas vasitəsuluna çevrilir (11, s.90.)

Tədqiqata cəlb edilən İrəvan xanlığının Göyçə mahalının toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırarkən xanlıq ərazisində sintaktik üsulla formalaşan kifayət qədər yer adlarına rast gəlinir. Hətta deyərdik ki, İrəvan xanlığının Göyçə mahalı ərazisində yerləşən toponimlərin böyük bir hissəsi sintaktik üsulla yaranmışdır: Gökənd, Qızılbulaq, Qırxbulaq, Qoşabulaq, Ağbulaq, Ağqala, Dəlikdaş, Gözəldərə, Daşkənd, Daş keyti, Şişqaya, Adatəpə, Böyük Karpi, Kiçik Karpi, Əliköçək (Əlikiçik), Təzəkənd, Böyük Məzrə, Kiçik Məzrə (Göyçə mahalı), Yuxarı Adıyaman, Aşağı Adıyaman, Yuxarı Qaranlıq, Aşağı Keyti, Qarasaqqal qışlağı, Əyrivəng, Rəhman kəndi, Paşa kəndi, Başkənd, Zeynal ağalı, Vəliəğalı, Əbdülağalı, Atamxan, Ağqıraq, Ağyoxuş, Zolaxaç, Adatəpə, Qul Əli, Dəliqardaş, Kolanı kırılan, Qanlı Allahverdi, Basarkeçər, Altuntaxt

Nəticə olaraq onu demək olar ki, İrəvan xanlığının Göyçə mahalı ərazisindəki toponimlərin qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması nəinki ərazinin etnik kimliyi, tərkibi və mənsubiyyəti aspektindən, eyni zamanda dil tarixi baxımından olduqca maraqlı və aktualdır. Belə ki, toponimlərin tərkibində işlənən qədim türk sözləri yer adlarının türk mənşəli və türk dilli tayflar tərəfindən qoyulmasının, bu torpaqlarının qədim türklərin məskəni olmasının bariz nümunəsidir. Yer adlarında əks olunan leksik, morfoloji, sintaktik vahidlər dilimizin zənginliyi, tarixinin qədimliyi sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, Bakı: Azərbaycan, 2009, 574 səh.
2. .Bayramov Z., Cəfərli N. Çuxur-Səd bəylərbəyliyi // Elm və həyat, № 6, 1990, s. 15-16
- 3.Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб: Типография Императорский Академии Наук, 1952, 1231 стр

4. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi, Bakı: Elm, 2005, 432 səh.
5. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar, Bakı: Azər nəşr, 1997, 260 səh.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikasının əsasları, II c., Bakı: Nurlan, 2004, 504 səh.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, 234 səh..
8. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikasının əsasları, II c., Bakı: Nurlan, 2004, 504 səh.
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı: Maarif, 1985, 408 səh.
10. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: Maarif, 1988, 596 səh.
11. Моллазаде С. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку: Maarif, 1979, 206 стр.
3. Əliyev V.H. Azərbaycan toponimiyası (dərs vəsaiti), Bakı: ADPU, 1999, 278 səh.
4. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 312 səh.
5. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая, Саратов: Издательство Саратовского Университета, 1982, 256 стр.
6. Əhmədov T. El-obamızın adları, Bakı: Gənclik, 1984, 128 səh.
7. Əhmədov T. Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları / Azərbaycan onomastika problemlərinə dair konfransın materialları, Bakı, 1987, səh. 128-132
8. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı: Elm, 1990, 148 səh.
9. İsrailova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər), Bakı: Elm, 1987, 188 səh.
10. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi, Bakı: Elm, 2005, 432 səh.
14. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları, Bakı: Maarif, 1987, 204 səh.

15. Məmmədov M.T. Onomastik vahidlərin yaranması yolları / Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 1990, səh. 250-252
16. Əliyeva R. XVIII-XIX əsrlər rus və Avropa səyyahlarının əsərlərində qeydə alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili, Bakı: Qanun, 2002, 135 səh.
17. Bəşirov K. Mürəkkəb quruluşlu Azərbaycan toponimləri, Bakı: Elm və təhsil, 2008, 212 səh.
19. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər, Bakı: Elm, 1995, 244 səh.
20. Донидзе Г.И. Об аффиксальной словообразовании о тюрской топонимии // Ономастика Востока, М.: Наука, 1980, с. 89-96.
21. Мурзаев Э.М. Очерки топонимии, М.: Мысль, 1974, 382 стр
22. Никонов В.А. Введение в топонимику, М.: Наука, 1965.
23. Yüzbaşov R. Azərbaycanın coğrafiya terminləri (tədqiqlər), Bakı: Elm, 1966, 158 səh.
24. Əliyev V.H. Azərbaycan toponimiyası (dərs vəsaiti), Bakı: ADPU, 1999, 278 səh.
25. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, Bakı: Azərbaycan, 2009, 574 səh.
26. Bayramov Z., Cəfərli N. Çuxur-Səd bəylərbəyliyi // Elm və həyat, № 6, 1990, s. 15-16
27. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб: Типография Императорский Академии Наук, 1952, 1231 стр
28. Kırzioğlu M. Fahrettin. Dede-Korkut oğuznameleri, I kitab, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1952, 132 səh.

**NAHÇIVAN'DA EĞİTİMİN GELİŞMESİNDE KAZA OKULLARININ
ÖĞRETMENLERİNİN VE ÖĞRENCİLERİNİN ROLÜ**

**THE ROLE OF SCHOOLS AND TEACHERS OF ACCIDENTS IN THE
DEVELOPMENT OF EDUCATION STUDENTS IN NAKHCHIVAN**

Dr. Öğr. Üyesi Taleh HALİLOV

Nahcivan Devlet Üniversitesi, Pedagoji fakültesi

"Pedagoji ve psikoloji" bölümü, Azerbaycan

ÖZET

Makale Nahçıvan kaza okulunun öğretmenleri ve öğrencileri hakkında bilgi vermektedir. Bu zaman öğrenilmiştir ki, Nahçıvan kaza okulunu genellikle Rusya Halk Maarif Bakanlığı'nın bütçe hesabına faaliyet gösteren öğretim kurumlarının öğrenci kontenjanı çarizmin eğitim politikasının önemli, her zaman dikkat çeken ve kontrol edilen bir parçası olmuştur. Devlet tarafından okullarda alınan önlemlerin özünün yokluğunda netleştirilmesinde öğrenci sayısı, ulusal ve ipek kompozisyonu özellikle önem taşımaktadır. Diğer yandan, bu husus bahsettiğimiz dönemde Azerbaycan topraklarındaki öğretim kurumlarının nüfusun eğitime olan ihtiyacının ödenilmesinde, ülkede savadın, maarifin yayılmasında rolünü açıklamak işinde de çok önemli etkindir.

Öğrenci kotası, Rus devlet memurlarından, Azerbaycanlı, Gürcü, Yahudi ve diğer milletlerden gelen farklı milletlerden gelen çocuklardan oluşuyordu. Eğitim Rusça olarak yapıldı. Kazaları iyi ve mükemmel oranlarda bitirenler, uygun Kafkas Eğitim Çemberinin spor salonlarına kabul edildi. Bu eğitim kurumlarına yerli halk arasında ilginin artırılması için, tüm tüzüklerin gerektirdiği gibi, harç ücretleri ve acil okullara girmek için gereken yaklaşık bilgi neydi. Nahçıvan kaza okulundaki öğrencilerin yanı sıra Kafkasya'daki diğer çarpma okulları ve spor salonlarında, çok sayıda ve bileşime sahip.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, eğitim, kaza okulu, öğretmen, öğrenci, sınıf

SUMMARY

The article provides information on teachers and students of the Nakhchivan accident school. It was learned from this that the Nakhchivan accident school was a crucial, always-focused and controlled part of the tsarism's educational policy of the student quintet of educational institutions operating at the expense of the Russian Ministry of Public Education. The number of pupils, national and silk composition was of particular importance in clarifying the essence of the measures taken by the state to schools in the outskirts. On the other hand, this is also a very important factor in clarifying the role of educational institutions

in the territory of Azerbaijan in the education needs of the population, the role of the country in dissemination of education in the country.

The student quota consisted of children from different nationalities from Russian state officials, from Azerbaijani, Georgian, Jewish and other nationalities. The training was conducted in Russian. Those who finish accidents at good and excellent rates were admitted to the appropriate class of Caucasian Education Department gymnasiums. In order to increase interest in these educational institutions among the indigenous population, as required by all the statutes, what was the tuition fees and the approximate knowledge required to enter the emergency schools. The number of pupils in the Nakhchivan accident school, as well as in other crash schools and gymnasiums in the Caucasus, has a large number and composition.

Key words: Nakhchivan, education, accident school, teacher, pupil, class.

Giriş

Mevcut acil okullar Kafkasya ve Transkafkasya'da özel devlet eğitim kurumları olarak kuruldu. Bu okullar net politik taahhütlerini yerine getirmek zorundaydı. Bu, kaza okullarının yerli halk ve egemen ulus arasındaki sevgiyi ve sevgiyi yoğunlaştırması ve bir Rus vatandaşlığı ve vatandaşlık duygusu yaratması anlamına geliyor. Yukarıda belirtildiği gibi, bu politik çizgiyi başarılı bir şekilde uygulamak için kaza okullarının mekanizmasını düzenlemek amacıyla yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu eğitim kurumlarının öğretim kadrosu, din adamlarının taşra hocası ve Müslüman Şeriat Hukuku öğretmenleri ile üç konuda bir öğretmen ve bir hazırlık sınıfıdır. Hem Şeriat Yasaları hem de Öğretmen Yetkileri, bazı sınavları geçtikten sonra Kafkas Eğitim Müdürlüğü tarafından atanmıştır.

Nakhçivan kaza okulunun ilk yıllarında, çok az sayıda Azeri öğrencinin tarihi kaynaklarda eğitim gördüğü önceden belirtilmelidir. Örneğin, 1852'de, 33 öğrenciden sadece ikisi okula kabul edildi ve okul katılımcısı arasında 4 kişi ulusal üyeliğe göre millileştirildi (Adigozalov, 2003: 82). Bir yıl sonra, kaza okulundaki Azeri öğrenci sayısında artış görüyoruz. 1853'te, okulda 89 öğrenciden 18 öğrencinin Azerbaycanlı çocuklar olduğu kaydedildi.

Nahçivan kazası okulu ve Ordubad ilkokul öğrencilerinin ulusal üyeliği ile ilgili istatistiksel verilerin S.P.Zelinsky'ye ait olduğuna dikkat edilmelidir. Bu eğitim kurumlarında yetiştirilenlerin ulusal kompozisyonu hakkındaki istatistiksel bilgiler, 1850 ile 1873 yıllarını kapsayan, 23 yıllık bir dönemi kapsayan belirli bir döneme ait tarihi bir belgedir. S.P.Zelinsky'nin Nahcivan kaza okulu ve Ordubad ilkokulunun Azerbaycanlı öğrencilerin yıllarını yansıtan istatistiksel bilgiler şöyle oldu:

1850 - 17 öğrenci; 1851 - 23 öğrenci; 1852 - 21 öğrenci, 1853 - 11 öğrenci; 1854 - 12. sıra; 1855-10; 1856 - 13. sıra; 1857 - 10 öğrenci; 1858 - 3 öğrenci; 1859 - 6 öğrenci; 1860 - 14 öğrenci; 1861 - 34 öğrenci; 1862 - 35 öğrenci, 1863 - 28 öğrenci; 1864 - 25 öğrenci; 1865 - 26 öğrenci; 1866 - 24 öğrenci, 1867 - 29 öğrenci, 1868 - 19 öğrenci; 1869 - 19 öğrenci; 1870 - 15 öğrenci; 1871 - 19 öğrenci; 1872 - 22 öğrenci; 1873'te - 31 öğrenci (Caferov, 2011: 53).

S.P.Zelinsky'nin öğrencilerin ulusal bağlılığı hakkındaki bilgileri geçerlidir. Fakat araştırma ve tehlillerimiz bizi araştırmalarda gösterilen böyle bir fikrin doğruluğuna inandırır ki, arşiv belgeleri, süreli yayımlar ve resmi raporlarda bu konu ile ilgili belirtilen rakamlar genellikle birbirini tamamlamır, hatta bazı durumlarda biri birbiri ile çelişiyor. Görüşümüz, Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi'nde tutulan belgelere yansıyan rakamlarla doğrulanmaktadır. Örneğin, Erivan quberniya okullar inspeksiyasının öğretim işlerinin durumu ile ilgili 1869 yılına ait raporunda gösterilir ki, aynı yıl Nahçıvan kaza okulunda 19 Azerbaycanlı öğrenci eğitim almıştır. Raporlama döneminde, öğrencilerin 14'ü kaza okuluna gitti ve sadece üçü Azerbaycan'a gitti. Yine, 1970 raporuna göre, 19 Azerbaycanlı öğrencinin Nahcivan kaza okulunda okuduğu rapordan açıkça anlaşılmaktadır. Aynı yılda 5 Azeri çocuk vardı. Okula gidenler arasında beş Azeriler vardır (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivleri, s.448, s.5).

Görünüşe göre, S.P.Zelinsky tarafından verilen rakam ile 1870 yılında resmi raporda gösterilen rakam arasında bir tutarsızlık vardır. S.P.Zelinski aynı okulda aynı yıl Azerbaycanlı çocukların sayısı 15 öğrenci gösterildiğinde, arşiv belgesinde belirtilen resmi raporda ise 19 Azerbaycanlı öğrencinin eğitim aldığı kaydediliyor. "Okuldan çıkma" ifadesine gelince, bu ifadenin eğitimde emeklilik ya da itaatsizlik kotasından taburcu olarak anlaşılmaması gerektiği anlaşılmalıdır. Raporlama döneminde, birçok ebeveyn, çocukların belli bir düzeyde evrak, yazışma, ticaret ve çeşitli sanat ve meslek alanlarında bilgi ve beceri kazanmasını tercih etmiştir. Bu nedenle ebeveynler çocuklarının kaza okulu veya gimnaziyaların tam kursunu bitirmesini ihtiyaç duymuyor, 3-4 yıllık eğitimden sonra çocuklarının ekonomik hayatında, küçük memur görevlerinde çalışmasını daha yararlı düşünüyorlardı. Salgınlar sadece Azeri nüfusun yanı sıra Rus, Gürcü, Yahudi ve diğer halklardan da yaygın bir biçimde yayıldı.

Ancak, başka bir arşiv belgesinde, S.P.Zelinsky'nin bilgileriyle çelişmeyen anlar vardır, ancak bu konuda bir fark yoktur. Arşiv belgesinde, 1872 ve 1873 resmi rakamları, S.P.Zelinsky'nin verdiği bilgilerdeki öğrenci sayısının Azerbaycan'daki çocukların sayısının istatistiklerini gösterdiğini göstermektedir. Genel olarak, resmi raporda incelediğimiz konu hakkında herhangi bir farklı bilgi bulamadık. Okuldan ayrılanlar arasında üç Azerbaycanlı olduğunu görüyoruz (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivleri, 2221, s.17).

S.P.Zelinski bölgenin sosyal-kültürel hayatına ait diğer bir öçerkində ise Erivan kaza okulunun (1866 yılından Erivan progimnaziyasının) öğrenci kontenjanının ulusal kimlik göre 20 yıllık bir dönemi kapsayan sayısını göstermiştir. Yazarın hazırladığı tablodan, 1850'den 1979'a kadar Azerbaycanlı çocukların sayısının şöyle olduğu açıktır:

1850 - 15 öğrenci; 1651 - 16 öğrenci; 1852 - 20 öğrenci, 1853 - 14 öğrenci, 1854 - 8 öğrenci; 1855 - 8 öğrenci; 1856 - 10 öğrenci; 1857 - 9 öğrenci; 1858 yılında - 6 öğrenci; 1859 - 5 öğrenci; 1860 yılında 18 öğrenci; 1961 - 22 öğrenci, 1862'de - 24 öğrenci; 1863 - 28 öğrenci; 1864 - 30 öğrenci; 1865 - 27 öğrenci; 1866 - 22 öğrenci; 1867 - 20 öğrenci; 1868 - 17 öğrenci; 1869 - 12 öğrenci; 1870 - 21 öğrenci; 1871 - 24 öğrenci, 1872 - 26 öğrenci; 1873 - 27

öğrenci; 1874 - 26 öğrenci; 1875 - 27 öğrenci; 1876 - 30 öğrenci; 1877 - 14 öğrenci; 1878 - 14 öğrenci; 1879 - 17 öğrenci (Ahmedov, 2000: 48).

Arşiv belgeleri, İrak projesinde çalışanlar arasında Nahcivan kazasından çok sayıda öğrenci olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, 1879 yılına ait belgelerden anlaşılıyor ki, Nahçıvanlı asil ve zengin adamların bir çoğunun çocukları progimnaziyanın öğrencileri sırasında olmuşlardır. Bu öğrencilerden Paşa Sultanov, Mansur Kengerli, İbrahim Sultanov, Nəsurulla Sefiyev, Esed Kengerli, Abdullah Sultanov, Gülməmməd Kəngərinski (Ahmedov, 2014: 125-126), Fərəculla Şeyxov, Şamdin Şahtahtinski (Aliyev, 1964: 18) ve başkalarını gösterebiliriz. Onlardan bir çoğu daha sonra kazanın şehir ve köylerinde maarifin, eğitimin yayılmasında asıl fedakarlık örneği göstermiş aydınlar olmuşlardır.

1. Kaza okulunun öğretmenlerinin ve öğrencilerinin milli mensubiyeti

Dönemin arşiv belgelerinde ve istatistik, takvim yayınlarında eğitim alanların silki təbəqələşməsi, milli ve dini mensubiyetine göre listesinin düzenlenmesi tüm quberniyadaki eğitim müesseseleri üzere de gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerin ulusal üyeliğe göre kaydı, 19. yüzyılın 80 ve 90'ları ve sonraki dönemleri için tipiktir. Buna neden quberniya kentinde ve kaza merkezlerinde öğretim kurumlarının sayıca artması, qəzalardaki köylerde hazine (devlet) hesabına, sosyal toplumlar ve zemstvolar (yerel yönetim organları) tarafından çok sayıda ilköğretim okulların oluşturulması idi. Bu zaman önceki yıllara oranla ayrı her bir okulun öğrenci kontenjanının sayısında da artış gözlemlenmektedir ki, tüm bunlar istatistiksel verilerin ayrı ayrı okullar üzere değil, kazalar ve daha birçok durumda quberniya ve vilayetler üzere yapılmasını zorunlu kılıyordu.

Not edelim ki, quberniyada faaliyet gösteren tüm okullarda eğitim alanların milli mensubiyetine göre istatistiğinin yürütülmesi düzenli şekilde, ayrı ayrı iller ait raporlarda yansiyordu. Birkaç gerçekleri ele alalım. Örneğin, 1891 yılı öğretim raporunda gösterilir ki, öğrencilerin milli mensubiyetine göre quberniyanın tüm eğitim kurumlarında (buraya kilise okulları ve cami okulları da dahil edilmiştir) Azerbaycanlı çocukların sayısı 1.041 kişi olmuştur. Bu bilgiye göre geçen yıla göre Azerbaycanlı çocukların sayısı 35 kişi artmıştır. (Mardanov, 2011: 90). Kaynağa göre, quberniya şehri (Erivan) ve kaza merkezlerinde Rusya Halk Maarif bakanlığına bağlı okullarda, ayrıca hazine, kamuoyu ve zemstvo idareleri tarafından kurulan köy ilköğretim okullarında eğitim alan Azerilerin sayısı 375 kişi olmuştur (Mollayev, 1983: 19).

Kuberniyada faaliyet gösteren eğitim kurumlarında Azerilerin sayısı her yıl hissedilecek derecede artırdı. 1892 yılında quberniya üzere cami okulları da dahil olmak üzere tüm öğretim kurumlarında 1109 Azerbaycanlı öğrencinin eğitim aldığı gösterilir (Mollayev, Hacıyev, 2004: 18). Tüm hazine, kamuoyu ve zemstvo normal ilköğretim okullarında ise 400 kişi Azeri'nin gittiği edilir (Kazımov, 2007: 39). 1893 yılında öğretime ait resmi verilerde gösterilir ki, hazine ve zemstvolar tarafından yönetilen, kamuoyu tarafından oluşturulan ilköğretim okullarda 426 Azerbaycanlı öğrenci eğitim görüyordu (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti nin halk ekonomisinin gelişmesi, 1964: 30). Kuberniyanın ekonomik, kültürel ve eğitim hayatına ait "özetleri" in "Обзоры Эриванский губернии" 1896 yıl sayısında

Kabul, Afghanistan, 2019

gösterilen 33 köy ilköğretim okulunda 528 Azerbaycanlı öğrenci eğitim almıştır ki, bu da önceki yıllara oranla Azerbaycanlı öğrencilerin sayısında bir hayli artış olduğunu onaylar (Обзоры Эриванской губернии за 1897 год).

2. Kaza okulunun öğrencileri

Kaza okuluna dahil olan öğrencilerin silki bağlı gelince belirtmeliyiz ki, bu husus çalışmalarda da gösterildiği gibi imparatorluk politikasının niteliğine bağlı olarak okul eğitiminde rehber tutulan prensipten düşünülüyordu. Bilindiği gibi, çarizm sömürge topraklarında, özellikle Müslüman eyaletlerinde tek sosyal arka olan han, bey ve ağalardan kullanmanın zorunluluğunu makul sayar ve onlara ayrıcalıklı tabaka gibi belirli düzeyde hak ve avantajlar da veriyordu. Memurlar, zanaatkârlar, tüccarlar ve din adamları, özel ayrıcalıklardan yararlanmışlar, Çarlık yerel yönetim politikasında ihmal edilmeyen ipek tabakalarıydı. Azerbaycan'da faaliyet gösteren diğer devlet kurumlarında olduğu gibi, bu bölgelerden gelen çocuklar da Nahçıvan kaza okulunda okuyabiliyorlardı. Bununla birlikte, bu üyelerin sadece küçük bir kısmının, çocuklarının eğitimine kaza okullarında ilgi duydukları belirtilmelidir, bu da hükümete yakınlıklarını gösterme niyetlerini ifade etmektedir.

Alt sınıfın, özellikle köylü çocukların, bir kaza okulunda eğitildiğini söylemek neredeyse imkansızdı, ama bu bir istisna idi. Sonraları göreceğimiz gibi yerel yönetim organlarının teşebbüsü ve yardımı bazında köylerde devlet eğitim departmanı - bir veya iki sınıflı ilköğretim okullar oluşturuldu ki, bu da köylü sınıfının çocuklarının eğitimle kapsayan edilmesinde ilk önemli adımlardan sayılabilir. Ayrıcalıklı topluluğun devlet okullarına yönelik bu tutumu, kaza okulundaki az sayıda Azeri öğrencisi üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Her şeyden önce halkın milli-dini tössübkeşlik hissini korumak çabaları, özellikle birçok əsilzadələrin ve ruhanilerin çocuklarının genelde Rus etkisine düşmesi ihtimalinden sakınması Azerbaycanlı öğrencilerin sayıca az olmasına etki eden faktörler idi.

Ayrıca Nahçıvan kaza okulunda, Azerbaycanlı öğrencilerle birlikte Rus, Gürcü, Yahudi ve diğer milletlerin de eğitildiğini belirtmek gerekir. Yukarıda belirtildiği gibi, Kafkasya'nın yerel nüfusu genellikle, ulusal bağlılıktan bağımsız olarak devlet tarafından kurulan eğitim kurumlarında çalışma fırsatı buldu. Küçük bir etnik grup veya büyük bir ulus olup olmadığına bakılmaksızın, Kafkas halkından bir Rus öğrencisi olmak, imparatorluğun politikasının asıl hedefi olarak görülmüştür. Devlet eğitim kurumlarında, sadece ayrıcalıklar göz önünde bulunduruldu; bu, ayrıcalıklı kısmın imparatorluğun çıkarlarına dönüştürülmesi politikasında abartı olmazdı. İstatistiksel verilerde, bu konu temel olarak okullardaki toplam öğrenci sayısının kaydedilmesine odaklanmıştır. Nahçıvan kaza okulunun böyle bir yönü toplam öğrenci sayısıydı.

Çalışmalar, kaza okulundaki öğrencilerin sayısının diğer eğitim kurumlarındaki öğrenci sayısından daha az olmadığını göstermektedir. İstatistiksel verilerden, kaza okulundaki öğrencilerin sayısının yıldan yıla arttığını ve Azerbaycan'da bir çarpışma okulu olan prestijli bir eğitim kurumu olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Nakhçıvan kaza okulunun öğrenci sayısındaki büyümenin dinamiklerini belirlemeye çalıştık. Araştırma sonucunda,

bölgedeki ilk laik eğitim kurumu olarak Nahçıvan kaza okulunun ilk öğretim yılı için 20 öğrenci ile başladığı ortaya çıktı. Ancak, maalesef, 1845'e kadar okulun faaliyeti sırasında burada çalışan öğrencilerin sayısı hakkında bilgi elde edemedik. 1845'te verilen bilgilere göre, kaza okulunda 71 kişi vardı (Tagiyev, 1958: 45-46).

1845'ten 1917'ye kadar, bu akademik yıla ait öğrenci kontenjanlarının sayısı hakkında arşiv belgelerinde ve istatistik yayınlarında belli bir düzeyde bilgi elde etmek mümkündür. Bu kaynaklarda sunulan rakamları inceleyerek, kaza okulunda okuyan toplam öğrenci sayısının dinamiğinin, Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki kaza okullarından uzak olduğunu söyleyebiliriz.

İstatistikler, 1850-1870 arası kaza okulunun 100 öğrenci ve 70'den fazla öğrenciyle çalıştığını göstermektedir. Kaynaklardan birine dayanarak, bu dönemde öğrenci sayısını gösterebiliriz:

1850 - 74, 1851 - 70, 1852 - 72, 1853 - 89, 1854 - 102 1855 - 104 kişi, 1856 - 107 kişi, 1857 - 112 kişi, 1858 - 80, 1859 - 87 kişi, 1860 - 111 kişi, 183 kişi 1865 - 169 kişi, 1866 - 170 kişi, 1867 - 155 kişi, 1868 - 116 kişi, 1870 - 115 kişi, 1871 - 1872'de 100 kişi, 112 kişi (Tagiyev: 1993: 53).

Kaza okulunda, 200'den 1897'ye kadar, okula yaklaşık 200 öğrenci kaydoldu. Bu dönemde, kaza okulundaki öğrencilerin sayısının dinamiğinin istikrarlı olmadığı belirtilmelidir. Birkaç yıl boyunca, öğrenci yarışmasında bir miktar düşüş yaşandı ve okuldaki öğrencilerin toplam sayısı önemli ölçüde düştü.

Şu anda, Rus Halk Eğitim Bakanlığı tarafından özel olarak gözden geçirilen tüm orta ve düşük dereceli okullardaki öğretim ve eğitim sırası ve öğretim sanatı aşağıdaki gibidir:

1) gimnaziya ve progimnaziya Öğretmen-buraya ayrıca imperatriçə Mariya tesisleri de ait ediliyordu;

2) spor salonu ve progimnasium eğiticileri;

3) kadın veya erkek dahil olmak üzere ev öğretmenleri ve eğitimciler;

4) birincil (prixod) ve ilkokulların öğretmeni;

5) erkekler ve kızlar için ilkokul eğitimi;

6) Spor salonu ve kaza okulları için resim, resim ve örgün eğitim (Talibov, Sadigov, Guliyev: 2000, 67-38).

3. Kaza okulunun öğretmenleri

Öğretmenlere yönelik öğretmen kılavuzları daha sonra devlete ait (hazine sahibi) eğitim kurumlarının özel testlere tabi tutulması gerektiği gösterilmiştir. Bu iki denetim türü eksiksiz ve tutarlıydı. Kurallara göre, devlet eğitim kurumunun tam bir dersinin başarıyla tamamlandığını gösteren bir sertifikaya sahip olmayanlar için ilk deneme denemesi yapıldı. Bu gruba dahil olan öğretmenler kapsamlı bir denetime tabi tutulmuş ve büyük bir komisyon

tarafından ciddi bir şekilde incelenmiştir. İkinci tip doğrulama, önerilen eğitim kurumlarına övgü ve onaylanmış bireylere uygulanmıştır (Sadıgov, 1995: 47).

Testlerde kaza okulu öğretmenleri ile spor salonu öğretmenliği yapmak isteyenlerin sınav kapsamı ve içeriğinde belirli farklılıkların olması önemli görülmüştür. Gymnasium öğretmen olmak isteyenler için yapılan sınavlar, istisnasız olarak üniversite eğitim kurslarının miktarında olmalıdır. Mahalle okulları ve ilkokulların öğretmenleri olmak isteyenler, kaza okulu veya mezun olan öğrencilerin bir bölümünden olabilir.

Öğretmenlik mesleğini seçenler iyi eğitilmiş olmalı ve iç davranış kurallarına uyma becerisine sahip olmalıdır. Politik olarak dezavantajlı kişilerin eğitim kurumlarında öğretmenlik yapmasını engellemeye özellikle dikkat edilmiştir. Gözaltında olmak, yargılanmak bile, öğretmenlik mesleğine sahip olmak isteyenler için bir engel oluşturuyordu. Öte yandan, 19. yüzyılın başından bu yana Azerbaycan'da faaliyet gösteren acil okullarda görev yapan öğretmenlere olan ihtiyacın, Avrupa ve Rusya'dan gelen öğretmenlerin masraflarıyla gerçekleştirildiğini göstermeliyiz.

Çarlık eğitim politikasına uygun olarak, Hristiyan inançları ve Müslüman anayasa da Kafkasya ve Transkafkasya'da eğitim kurumlarında bağımsız konular olarak öğretildi. Hristiyan inançları ve Müslüman Şariat üzerine öğretmenlerin ana görevi, öğrencilerin dini ve ahlaki yetiştirilmesi ile ilgilidir. Bu konuyu öğreten öğretmen yüksek akademik eğitime sahip olamazdı. Ancak, Şariat derslerinde dinsel gerçekler hakkında öğrencilerle basit ve samimi sohbetler yapmak ve din, inançların gücü ve kabiliyetleri içindeki ruh, ahlak ve ahlaki etkilemek için çabalamak zorundaydı.

Öğretmenler ve diğer öğretmenlerin (Hristiyan inançları ve fen öğretmenleri) Kafkasya'daki devlet eğitim kurumlarındaki öğretmenlerle aynı haklara sahip olduklarına dikkat edin. Şariat öğretmeni ayrıca devletten bir maaş aldı ve pedagojik konsey oturumunun bir üyesi olarak dahil edildi. Kafkasya'daki tüm devlet okullarında (ilk ve orta dereceli okullar, Gori ve İrevan seminerleri) Hristiyan ve Müslüman teolojisi öğretildi. Bu okullarda en az iki, bazen de üç teoloji doktrini çalıştı. Bu konu sadece din adamları tarafından öğretildi. Tbilisi spor salonunun ve önümüzdeki yıllarda diğer spor salonlarında düzenlenen komisyonların önünde sınavlar vererek Şariat Öğretmeni adı verildi.

Nahçıvan kaza okulunun öğretmen birliği bu temelde organize edildi. Çalışmalar, Nahçıvan öğretmenlerinin öğretmenleri arasında birkaç Azeri öğretmenin isimlerini verebileceğini göstermektedir. Bu öğretmenler arasında Farac bey Sultanov, Mirza Ali Halilov (Mirza Alimammad Halilov), Saleh bay Zohrabyov ve Abbas Kadimov vardı.

Tarihe baktığımızda, Nahçıvan'da bir devlet okulunun açılmasının 1829'da Transkafkasya okullarının Tüzüğü'nde hala görüldüğünü görüyoruz. Ancak, okulun kurulması bir dizi nedenden dolayı ertelenmiştir. Bu, akademisyen Huseyn Ahmedov'un bahsettiği gibi, öğretmen eksikliğinden kaynaklanıyordu. Yazarın fikrini doğrulamak için Sankt Petersburg arşivlerine dayanan bir kaynak çok sağlam bir gerçektir. Bu arşiv belgesi Transkafkasya okullarının merkezi hükümetine bir uyarıdır. Şöyle diyor: "Nahçıvan, yüksek nüfusa sahip bir

Kabul, Afghanistan, 2019

şehir ve elbette, okul için bir ihtiyaç var. Ancak, nitelikli bir öğretmenin eksikliği burada bir okulun açılmasını kaybeder” (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.713, s.1, s. 190, v.2).

Bu gerçek, Nahçıvan'ın ilk Azerbaycan dili ve şariat öğretmeni kimliğinin ve pedagojik etkinliğinin bizim için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Unutulmaması gereken bir nokta, bahsettiğimiz sorunun ya da yukarıda bahsettiğimiz problemlerin incelenmesinin zorluğunun, Nahçıvan kaza okuluna ait belgelerin farklı arşivlerde dağılmış olmasıdır. Bu nedenle, genel olarak, Nahçıvan Özerk Okulu, okul ve pedagojik fikirleri zenginleştirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla bu tarihsel kaynakları toplamak, çalışmak, özetlemek ve sistemleştirmek çok önemli bir araştırma görevidir.

İlk kez, Nahçıvan kaza okulunun ilk Azerbaycan dili ve şariat öğretmeni hakkında bilgi, "Kafkas Takvimleri" nin 1846 yıllık Encyclopedic baskısının ilk baskısında idi. Aynı konuda Nahçıvan kaza okulunun öğretmeni, Molla Allahverdi İmamgulu oğlu Sultanov Azerbaycan dili ve Şariat öğretmeni olduğunu belirtmektedir (Кавказский календарь на 1917 г: 112). Bu gerçek aynı zamanda "Кавказский календарь" in 1847, 1848, 1849, 1850, 1851 yayınlarında da yansıtılmıştır. Kuşkusuz, öğretmenin Allahverdi Sultanov'un okulun ilk Azerbaycan dili öğretmeni olduğunu varsaymak yanlış olur. Çünkü bir başka Azerbaycan dili öğretmeni, 1837'den 1846'ya kadar dokuz yıldan fazla okulda çalışabilirdi. Ancak, bu yayın bize Azerbaycan'da kaza yapan bir okul öğretmeni arayışına başlamanın gerekliliğine güven vermiştir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi'nde yer alan dökümanlarda, ilk Azerbaycan dili öğretmeni kimliğinin çarpışma okulundaki kimliğinin araştırılmasına başlanması başarılı oldu. Bu arşivde tutulan 1850 yılına ait "Tatar dili" (Azerice) öğretmenlerinin kaza okullarında Rus dilini öğrenmesi hakkında "Kafkas Eğitim Dairesi'nin popeçitelinin talimatı" adlı belge axtarılarımız için bir çok açıdan önemli oldu. Her şeyden önce, bu tarihsel kaynak, Çarlık hükümetinin yerel dili (Azerice) öğreten öğretmenler hakkındaki gerici politikasının yeni bir tezahürünün kanıtıydı. 20 Ocak 1850 tarihli arşiv belgesinin ilk sayfasında, Kafkasya Eğitim Dairesi'nden Derbent Okul Müdürlüğü'ne gönderilen Rehberlik, bölgedeki birçok Tatar öğretmenin 1849'da Rus dilini bilmediğini göstermektedir. Bu nedenle, öğrenciler Rusça, dil başarısını öğrenmekte zorlanıyor ve bazen başarısız oluyorlar. Bu nedenle, eğer Tatar dili (Azerice) öğretmenleri Rusçaya aşına değilse, o zaman Rusça dil bilgisini ayarlamak için iki yıl harcıyorum. Bu dönemde Tatar (Azerice) öğretmenleri Rusça okumaz ve konuşamazlarsa, işten çıkarılmalarından mahrum kalacaklardır (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.448, s.2, iş 3, s.79).

Tabii ki, devlet okullarında görev yapan Azerbaycanlı öğretmenlerin önündeki böyle bir gereksinim, Kafkasya Eğitim Müdürlüğü'nde görev yapan devlet okullarında Azerbaycan dil öğretmeni boş pozisyon sayısını önemli ölçüde artırabilir. Ayrıca, Azerbaycanlı öğretmenlerin hak ve imtiyazları, diğer öğretmenlerin hak ve imtiyazlarından daha azdı ve maaşlarının ücretleri ve ödülleri Çarlık'ın sömürgecilik politikasından kaynaklanıyordu. Maarif ve eğitim alanında imparatorluğun politikası ona dayanıyordu ki, "Okula girerken Azerbaycanlılar için

Kabul, Afghanistan, 2019

yabancı dil olarak kabul edilen Rus dili, okulu bitirirken onlar için vatan dili olmalıydı. Azerbaycanlıların öğretimi Rus öğrenciler, gelecekteki memurlar için hükümet olayları ve yerel öğrenciler için Rus dili için en iyi araç oldu "(Mollayev, 1983: 17).

Nahçıvan kazası (şehir) okulunun pedagojik personeli hakkında konuşurken, bu eğitim kurumunun onursal danışmanlarının hizmetleri unutulmayacaktır. Bölgedeki eğitim ve bilimsel bilginin desteklenmesi için okulun öğretme ve öğrenme konularını iyileştirmeye yönelik maddi ve manevi yardımlar, öğrenci birliğinin diğer çabalarını ve girişimlerini cesaretlendirmek ve teşvik etmek olmuştur. 1867 Kafkasya ve Transkafkasya Okulları Tüzüğü'nün 69. Maddesi, devlet denetim otoritelerinin yanı sıra, kaza okullarındaki başarılarından dolayı farklı bireylerden fahri bir süpervizör tayin edebileceğini belirtmektedir. Fahri denetçiler tüm katmanlardan olabilir. Bu dereceyi almak isteyenler, okula yılda 500 rubleden daha az bağış yapmalıdır (Şahverdiyev, 2008: 28-29).

Sonuç

Son olarak, araştırma sırasında önemli araştırma konularından birinin, bu ünlü eğitim kurumunda öğretmenlik yapan öğretmenlerin kamusal pedagojik faaliyetlerinin incelenmemesi olduğu belirtilmelidir. Böyle bir durum, Rus ve diğer milletlerden öğretmenlerin faaliyetleri hakkında gerçek bilgi eksikliği ile sınırlı değildir. Asılsız sayfalar, Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Nahçıvan'da çalışan bazı Azeri dili ve Şeriat öğretmenlerinin kimliğinin ve kaderinin açıklığa kavuşturulmasıdır. Bu anlamda, okulun ilk Azerbaycan dili ve Şeriat hocasının farkında olmadığımızı dair özel pişmanlıkla dikkat etmeliyiz. İlk Azerbaycan dili öğretmeni yaşamı ve faaliyeti ile ilgili bilgi ve birikimimizin ne kadar önemli olduğunun yanı sıra, bu konunun bir başka yönüne de dikkat etmeliyiz.

KAYNAKLAR

Adigozalov A. M. (2003). Batı Azerbaycan'daki ulusal okullarımızın tarihinden. Bakü: Eğitim, 92 s.

Ahmedov H. M. (2011). Nahçıvan'da eğitim: kalkınma yolu ve fırsatları. Bakü, Elm ve Cafer Eğitim, 544 s.

Ahmedov H. M. (2000). XIX yüzyıl Azerbaycan Okulu. Bakü: Maarif, 366 s.

Ahmedov H. M. (2014). Azerbaycan okulunun tarihi ve pedagojik fikri. Yükseköğretim kurumlarında lisans düzeyinde okuyan öğrenciler için ders kitabı. Bakü: Bilim ve Eğitim, 432 s.

Aliyev E. A. (1964). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde eğitimin gelişimi. Bakü, Bilim, 270 s.

Kazimov İ. F. (2007). Nahçıvan: Nüfus, sosyo-ekonomik ve politik tarih (1828-1920). Bakü: Bilim, 175 s.

Mardanov M. Ə. (2011). Azerbaycan tarihi. 3 cilt Ben, Bakü: Eğitim, 296 s.

Kabul, Afghanistan, 2019

Mollayev İ. A. (1983). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde eğitimin gelişimi. Bakü, Bilik, 132 s.

Mollayev İ. A. (1983). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde halk eğitiminin gelişimi. Bakü: Bilgi Toplumu, 31 s.

Mollayev İ. A., Hacıyev, A. B. (2004). Nahçıvan'daki ilk yeni stil okulları. Nahçıvan: Okul, 35 s.

Nahçıvan ASSR ulusal ekonomi gelişimi. (1964). İstatistiksel özet. Nahçıvan, Acami, 147 s.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi. f.221, iş.17

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi. f.448, çalışma.5

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.448, fıkra 2, çalışma 3, v.79-85

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.713, s.1, fıkra 190, v.2-40

Sadigov S. M. (1995). Nahçıvan AR. Bakü, İrşad, 105 s.

Şahverdiyev Z. E. (2008). XIX-XX yüzyılların başında Nahcivan bölgesi. Bakü: Bilim, 264 s.

Tagiyev A. M. (1958). XIX'in sonunda Azerbaycan'da halk eğitimi - yirminci yüzyılın başlangıcı. Bakü: Maarif, 40 s.

Tagiyev A. M. (1993). Azerbaycan'da okul tarihi. Bakü: Maarif, 114 s.

Talibov Y. R., Sadigov F. B., Guliyev S. M. (2000). Azerbaycan'da okul ve pedagojik fikirlerin tarihi. Bakü: İletişim, 513 s.

Обзоры Эриванской губернии за 1897 год, Эриван, 1898

Кавказский календарь на 1917 г. Типография канцелярии Е.И.В. наместника на Кавказе. Казенный дом. Тифлис, 1916, 310 с.

**THE ANALYSIS OF BRAND VALUE CONSTITUENT FACTORS RELATED TO
OCARINA BRAND IN AFGHANISTAN**

SAMIULLAH NAEEMI

*Jahan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business
Administration, Kabul, Afghanistan*

ABSTRACT

Brand value is the collection of all positive and negative thoughts that occur in customers' minds and is constituted from the combination of brand loyalty, brand awareness, brand association, brand image and perceived quality. In this study, the created model is used to determine the factors affecting brand value in consumers' preferences. In this context, the effect of the brand value components on the brand value was examined, and the data is collected from 663 persons from capital Kabul by using the survey techniques on Ocarina brand in Afghanistan. The vast majority of the consumers participated in the survey are employees and students. The data is analyzed by using the KMO and Bartlett test, factor analysis, reliability analysis, correlation analysis and regression analysis. In this study as a result of the survey, brand loyalty, perceived quality, brand associations and brand image variables have a positive effect on brand value but brand awareness has no significant effect on brand value. As a result, it is not important how famous the brand is, but it is important how to keep the customers satisfied. If the brand decreases the quality or loses its customers satisfaction, the value of the brand for consumers will also fall and the brand therefore will lose its value in the minds of the consumers'. In this case the marketers seek to diversify the sub-dimensions of the brand. The most important of these dimensions is brand value and the components of brand value such as brand loyalty, brand awareness, brand associations, perceived quality and brand image.

Keyword: Brand Value, Brand Loyalty, Brand Awareness, Perceived Quality, Brand Association and Brand Image.

**A REVIEW ON THE ROLE OF DATA ANALYTICS IN MARKETING: FROM
TRADITIONAL ANALYTICS TO DATA ECONOMY**

Hamayoun GHAFOURZAY

Dr. Öğr. , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, hamayoun.ghafourzay@yahoo.com

Nurettin PARILTI

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, nurettinparilti@gmail.com

Abstract

In today's world, data becomes a strategic asset and a key competitive advantage for businesses. It is estimated that the worldwide market in business intelligence and analytics will be worth \$200 billion by 2020, up from \$130 billion in 2016 (IDC, 2016). Many of the most interesting and practical application of analytics is in the field of marketing (L. France & Ghose, 2018). Marketers need to focus on investment that maximizes the Net Present Value (NPV) of the company's future sales and its share price. According to John Wanamaker, a pioneer of modern advertising, "Half the money I spend on advertising is wasted; the trouble is I don't know which half." With nearly \$200 billion in media spent per year in just the USA, that is a lot of wasted money (Leone, 2016). Therefore, to determine and improve marketing return on investment (MROI), and to effectively and efficiently achieve other strategic business goals, having a smart marketing analytics strategy is absolutely vital.

As the purpose of this study, the role of data analytics in marketing through different eras has been comparatively overviewed, and the need for having a marketing analytics strategy with the trend of developing a data analytics based marketing strategy has been discussed. This study is based on the review of randomly selected data analytics articles in the field of business and marketing. A semi-structured interview method was used to collect data form marketing managers of the commercial banking industry in Afghanistan. Finally, the findings and recommendations are presented at the end of the study.

Key Words: Traditional Analytics, Big Data, Data Economy, Marketing Analytics Strategy

IMPACT OF CUSTOMER INSPIRATION ON CUSTOMER ENGAGEMENT AND CUSTOMER PURCHASE INTENTION: A CASE STUDY OF BANKING SECTOR IN AFGHANISTAN AND TURKEY

Hamayoun GHAFURZAY

Dr. Öğr. , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, hamayoun.ghafourzay@yahoo.com

Nurettin PARILTI

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, nurettinparilti@gmail.com

Abstract

The “new consumer” has emerged with the change in the roles and needs of the consumer, shaped by digital, mobile and social trends. New consumer needs are conceptualized along 4-E model as Expression, Engagement, Experience, and Emotions. Emotional marketing inspires people to act and concentrate on the emotional link between the company and the new consumer. 80% of the organizations measure emotional marketing efforts by examining customer satisfaction as the primary metric (Dixon et al., 2010). But Böttger (2015) demonstrated that customer can be satisfied with the experience, yet not find inspiring. Furthermore, the researcher also demonstrates that customer inspiration is conceptually different from customer satisfaction and to be a consequence of customer inspiration. Inspiration is an efficient new marketing discipline to overcome the challenges currently faced by marketing professionals. Inspiration as a new marketing discipline fills a gap in emotional marketing and consumer behavior research, enabled through new digital channels (Nathues, 2017). Customer inspiration may foster customer engagement by creating strong positive attitudes, motivations, and loyalty (Böttger, 2017). Furthermore, the researcher also demonstrates that customers’ intention to recommend is the consequence of customer inspiration. According to Pfrang et al. (2014), customer inspiration can significantly influence loyalty and purchase amount.

The main purpose of this study is to examine the impact of customer inspiration on customer engagement and customer purchase intention. Based on the literature analysis, relations between customer inspiration, customer engagement, and purchase intention have been revealed. For the empirically examining of mentioned relations, a self-administrated questionnaire with convenience sampling method was used to collect data from the banking sector customers in Afghanistan and Turkey. Customer inspiration was measured by Böttger (2015) developed scale, customer engagement was assessed by Fung et al. (2014) scale and scale developed by Bolton and Drew (1991) was used to measure customer purchase intention. The collected data was analyzed by SPSS statistical program to test the proposed hypothesis. Finally, the findings and recommendations are presented at the end of the study.

Key Words: Digital Marketing, Emotional Marketing, Inspirational Marketing, Customer Inspiration, Customer Engagement, Customer Purchase Intention

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ЭМИГРАЦИЯЛЫҚ ЖОЛЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК КӨЗҚАРАСЫ

Ахметова Ж.К. - тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті;
Дауылбаева С.Б. - гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті;
Иманбаева С.Ж. - әлеуметтік ғылымдар магистрі, аға оқытушы,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті.

Түйіндеме:

Мұстафа Шоқайұлы ХХ ғасыр басындағы ұлт-азаттық және әлеуметтік қайта жаңғыру үшін басталған қозғалыстың көш бастаушыларының бірі. Сондықтан да ол кейін империялық зорлыққа қарсы көтерілгендігі үшін қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлердің үлесіне тиген тағдыр тақсиретін бөлісті.

Кез-келген ірі қоғамдық-саяси қозғалыс басшыларының әрқайсысының мүмкіндіктеріне сай атқарған міндетіне байланысты қозғалыс тарихында алатын орны болмақ. Сол сияқты Түркістан халықтарының, қазақ жұртының ХХ ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалысы тарихында Мұстафа Шоқайұлының да тек өзіне тиесілі орны бар.

Алаш және ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың берден көзге ілінер екі кезеңі болды. Бірі шамамен 1905 жылдан бастап Алашорда өкіметі құрылған 1917 жылдың желтоқсанына шейінгі аралықты қамтыса, екіншісі Азамат соғысы және Кеңестік билік біржола онаған уақыттан бастап 30-шы жылдардың бас кезіндегі (1930, 1932) Алаш зиялыларын жазалау мақсатында ұйымдастырылған сот процестерімен аяқталады. Мұстафа Шоқайұлы ұлт-азаттық қозғалыстың бұл екі кезеңінде де оның жетекші басшыларына лайық жұмыстар атқарды. Бұл тарихи кезеңдердің алғашқысында Мұстафа Шоқай патшалық соңынан оның орнына келген кеңестік билікке қарсы ұлттық тәуелсіздік туын көтерген Түркістан (Қоқан) және Алашорда өкіметтерін құруға тікелей атсалысса, соңғысында Еуропадағы түркістандық эмиграцияның басшысы ретінде батыстық демократияның назарын өзіне аударып үлгерген сталиндік тоталитарлық жүйенің Түркістандағы саясатының отарлық мазмұнын ашып көрсетіп, өзінің жариялаған еңбектері мен үздіксіз шығарып тұрған басылымдары арқылы біздің тарихымызда бұрын болмаған жаңа мазмұндағы саяси қызметті бастап берді.

М.Шоқай әуел бастан-ақ Кеңес үкіметі мен коммунистік (большевиктік) партияның идеяларын қабылдамады. Солардың тарапынан өз басына қатер төнгеннен кейін саяси эмигрант ретінде шетелдерге кетуге мәжбүр болды.

Сөйтіп Мұстафа Шоқай Кеңес үкіметінің ықпалы күшейгеннен кейін саяси пікірі қарама-қайшы болғандықтан Түркістаннан асып, әуелі Грузияға (1919-1920), 1920 жылы Түркияға қоныс аударады. Алайда ол жерде көп тұрақтай алмайды. Баспасөз еркіндігін аңсаған ірі тарихи тұлға Еуропаға қарай бет алды.

Саяси эмигрант ретінде большевизммен күресте ол енді қаламын қару етті. Сол арқылы шетелдегі Түркістандық саяси эмиграцияның көсеміне айналды.

Мұстафа Шоқайда және басқа атамекенді тастап кеткен эмигранттар да тек шетелде Кеңес өкіметінің содыр саясатын әшкерелеумен ғана шектелген жоқ. Олар Ресейдің пролетарлық диктатурасынан Түркістанның азат болуын күтті. Мұстафа Шоқай сынды жүздеп, мыңдап саналған эмигранттардың арманы да осы еді. Олар өз

Kabul, Afghanistan, 2019

атамекендерін жанындай сүйіп, шетелде жүргенде де оның тұтас мүддесіне қызмет етуге дайын екендіктерін дәлелдеді.

Өзінің саяси күресінің Түркістандық кезеңін аяқтаған М.Шоқай сол кездегі тарихи жағдайларды ескере отырып мынадай тұжырым жасады: Біріншіден, миллиондаған тұрғындары бар қаруы мен күші де жетерлік Ресейдің отаршылдығына, большевиктерді күресте жеңу мүмкін емес деп түйіндеді. Екіншіден, Ресеймен күресте жеңіске жеткізетін тәсілдерді дұрыс таңдап алып мақсатты күрес жүргізудің қажеттігін түйіндеді. Үшіншіден, осы күресте жеңіп шығу үшін түбі бір, діні бір, тілі бір халықтардың басын қосып, күшін біріктіру қажеттігін сонда ғана Түркістан халқы жеңіп, дербес, тәуелсіз мемлекет болады деп түйіндеді. Бұл жолды ол өмір бойы Тұтас Түркістан идеясынан іздеді. Мұстафа Шоқайдың ХХ-ғасырдың бірінші ширегіндегі атқарған қоғамдық-саяси қызметінің нәтижесі еліміздің егемендік алуымен жүзеге асырылғандығын өмір-өзі дәлелдеді.

Түйін сөздер: эмиграция, Түркістан, саясаткер, Ресей империясы, пролетариат, диктатура.

POLITICAL AND SOCIAL VIEWS TOWARDS THE EMIGRATION OF MUSTAFA SHOKAY

Ahmetova Zh.- candidate of historical Sciences, senior lecturer,
Kazakh state women's pedagogical University;

Dauylbaeva S. - master of arts, senior lecturer,
Kazakh state women's pedagogical University;

Imanbaeva S.-master of social Sciences, senior lecturer,
Kazakh state women's pedagogical University.

Abstract

Mustafa Socially one of the leaders of the movement, which began in the early twentieth century for the liberation and social modernization. Therefore, she shared the fate that fell to the share of repressed figures for the fact that he was then raised against the imperative violence.

Due to the fact that each of the leaders of any major socio-political movement should take place in the history of the movement. Also in the history of the national liberation movement of the peoples of Turkestan, the Kazakh people in the twentieth century, Mustafa Sociely has only place.

The article deals with the socio-economic situation of the Central Asian States, the formation and the main priorities of the Union of Central Asian States. In the early 30-ies (1930, 1932) since independence, Civil war and Soviet power over the judicial process organized in the order of punishment of Alash intellectuals. Mustafa Socially in these two stages of the national liberation movement has done a decent job of its top leaders. At the beginning of this historical period, Mustafa Shokai was directly involved in the creation of the power of Turkestan (Kokand) and Alash Horde, which became the flag of national independence against the Soviet regime, and later, as the head of Turkestan emigration in Europe, revealing the colonial content of the policy of the Stalinist totalitarian system in Turkestan, which opened its colonial content of the policy of the Stalinist totalitarian system in Turkestan.

M. Shokai initially did not accept the idea of the Soviet government and the Communist (Bolshevik) party. They were forced to leave foreign countries as a political emigrant after the threat to his life.

In 1920 Mustafa Shokai moved to Georgia (1919-1920) and in 1920 to Turkey. But there it can't be anymore. The press is the historical figure of a major freedom in Europe.

In the struggle against Bolshevism as a political emigrant, he now tried to stay. Thus, he became the

leader of Turkestan political emigration abroad.

The emigrants who left Mustafa Shokai and other homeland are also not limited to exposing the policy of hostility of the Soviet power abroad. They waited for the liberation of Turkestan from the proletarian dictatorship of Russia. It was the dream of many emigrants who counted thousands of people like Mustafa Shokai. They proved that they love their homeland and are ready to serve its whole interests, as during their stay abroad.

He graduated from the Turkestan period of his political struggle. Taking into account the historical conditions, Shokai made the following conclusion: first, weapons and power with millions of inhabitants, that it is impossible to overcome the colonialism of Russia in the fight against the Bolsheviks. Secondly, in the fight against Russia it is necessary to choose the right and conduct a purposeful struggle. Thirdly, in order to win this fight, it is necessary to unite efforts and unite the peoples with one bottom, one language, and only then the peoples of Turkestan will become an independent, independent state. He has been looking for this way all his life from the idea of the whole Turkestan. Mustafa Shokai of the twentieth century, the first half of the social and political life of the country, the result of the activities was carried out with the acquisition of sovereignty-he proved.

Key words: emigration, Turkestan, the politician, the Russian Empire, proletariat, dictatorship.

КІРІСПЕ

Түркі халықтары өзінің сан ғасырлық қайғы қасіретке толы тарихында тағдырдың талай тәлкегіне түсіп, көптеген оқиғалардың куәсі болғаны баршамызға аян. Кешегі тоталитаризм заманында бостандықты, азаттықты, теңдікті аңсап, сол үшін жан аямай күрескен ата-бабаларымыздың тарихы Ресей тарихнамасының ықпалында, отаршыл идеологияның темір құрсауында бұрмаланып жазылды. Түркі халықтарының сан ғасырлық тарихы, мәдениеті Ресей тарихының көлеңкесінде қалып қойды.

Өзімізге белгілі XX ғасырдың басында түркі халықтарының тәуелсіздігі үшін күрескен ұлт зиялылары “халық жаулары” деп айыпталып, қудаланып жазаға тартылды. Кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатымен келіспеген зиялылар эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Кеңес одағы жылдарында олардың қоғамдық-саяси қызметін айту түгілі еске алуға да рұқсат етілмеді. Нәтижесінде Еуропадағы ұлт зиялыларының тарихы “ақтаңдақ” күйінде ашылмай қалды. Енді міне, түркі халықтары тәуелсіздік алғаннан кейін тарихымызды “ақтаңдақтардан” ажыратып, шынайы объективті түрде жазуға мүмкіндік туды.

Ресейде 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін жеңіске жеткен большевиктердің ұлт мәселесіне қатысты саясаты және олардың ұлттық демократиялық күштермен санаспауы көптеген ұлт зиялыларының эмиграцияға кетуіне себеп болды. Атап айтар болсақ, Ресейдегі түрікшілдік қозғалыстың көрнекті өкілдері Мұстафа Шоқай, Ахмет Зәки Уәлиди Тоған, Фуат Тоқтар, Аяз Ысқақи және т.б. [1] болды. Бастапқы кезде осы азаматтар Түркістан автономиясының азаттығы жолында күрес жүргізіп, тұтас Түркістан идеясының басты қолдаушылары болды десек артық айтпаймыз. Әсіресе, өзінің эмиграциялық өмірінің барлық кезеңінде тұтас Түркістан идеясына немқұрайлы қарамаған Мұстафа Шоқай бағытын зерттеу – тарихи әділеттілік тұрғысынан да, адамгершілік тұрғысынан да дұрыс болса керек. Ал енді оның шетелге эмиграцияға кетуі қаншалықты негізді еді деген мәселеге тоқталайық. Осы орайда профессор М.Қойгельдиев еңбегінен мынадай бір кішкене деректі келтіре кетейік: “...ол Грузияда журнал шығарып тұрған шағында Ташкендегі Сұлтанбек Қожанұлынан жеделхат алады. Онда Қоқан автономистеріне рақымшылық жариялағандығы, соған байланысты Мұстафаның

Kabul, Afghanistan, 2019

кейін Ташкенге қайта орала беруіне болатындығы жөнінде айтылған еді. Бір ғажабы, Мұстафа бұл арада өте тиімді шешімге келе білді” [2]. Әрине, Мұстафа Шоқайдың дұрыс шешім қабылдағаны ешкімнің де күмәнін келтірмейді.

Өмірдің өзі көрсетіп бергеніндей ешқандай да мұғажырлық жолға бармай, отанында қалған Алаш зиялылары түгілі, ұлтының табиғи құқығы жолында күрес жүргізген немесе дұрыс пікір айтқан коммунистік тұғырнамадағы түркі қайраткерлерін кешіре алмаған РКП (б) Орталық Комитетінің Мұстафа Шоқай, Ахмет Зәки Уәлиди Тоған сияқты қайраткерлерді “кешіруі” екі талай еді. Мұны Мұстафа Шоқай да, Ахмет Зәки Уәлиди Тоған да ұғынып, Кеңес өкіметі орнағаннан соң оның саясатымен келісе алмайтынына көзі жеткеннен кейін Ресейдегі большевиктік диктатураның іс-әрекеттерін дүниежүзіне әшкерелеу мақсатында демократиялы өрісі кең Еуропаға эмиграцияға кетуге бел байлады. Нәтижесінде Мұстафа Шоқай 1919 жылы Бакуге барып, ол жердегі Грузин үкіметінің басшысы Н.Карцивадзенің араласуымен Тифлиске барады. Бірақ ол жерде де көп аялдай алмай Грузиядан Түркияға, одан соң Францияға өтеді. Осындай ұзақ жолдардан кейін Мұстафа Шоқай Парижде орнығып, орыс басқындарының баспасөзіне мақала жазып тұрды. Оның жыл сайын мақала жазуының арта түсуінің екі маңызды себебі бар еді. Біріншісі - қаламақысы, екіншісі - “Түркістан мәселесін” әлем жұртшылығына, әсіресе, Кеңестер Одағының халықтарына жеткізу мақсаты болып табылды.

Мұстафа Шоқайдың мақалалары көбінесе Кеңес Одағының жүргізіп отырған саясаты түркі халықтарының мүддесіне қайшы екенін көрсетуге бағытталды. Сонымен қатар ол түркістандықтардың мемлекеттік басқару орындарында екінші дәрежелі билікке ие екеніне назар аударып, оларды басқарудың әр сатысында белсенді қызмет атқару қажеттігін баса көрсететіп отырды. Сөйтіп шетелде жүріп-ақ Мұстафа Шоқай Кеңестік Орта Азияда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге ашық қарсылық көрсеткен дара қайраткер ретінде ерекшеленді.

Мұстафа Шоқайдың шетелдегі өмірінің алғашқы екі-үш жылы “өмір үшін күрес” және Францияға бейімделу кезеңі болып табылады. Мысал келтіре кетсек, 1923 жылы Германияда орын алған ауыр экономикалық дағдарыс, яғни ақшаның құнсыздануы кезеңінде Мұстафа Шоқай жұбайымен екеуі алты айға жуық Германияда тұрғандығы туралы ақпарат бар. Тек Мұстафа Шоқай Ногот (Ножан) қаласына келгеннен кейін, күнкөріс қамымен Керенскийдің “Дни” және Милюковтың “Последние новости” басылымдарына корректор болып қызмет істейді. Сонымен қатар Мұстафаға жары Мария орасан зор медеу болды. Ол үйде басқындарға тамақ дайындап, театрда жұмыс істеп, түстен кейін Малчевский атындағы орыс хорына барып, ән салатын. Хормен бірге Париждің “Альгамбра”, “Олимпия” және басқа театр сахналарына шыққан Мария үйіне келе саласымен ертеңгі күннің тамақ әзірліктеріне кірісетін. Мұстафа көкөніс тазалап, үстел мәзірін дайындап, жұбайының ауыр жүгін жеңілдетуге тырысатын [3]. Мұстафаның баспасөзге жазған мақалалары үшін алған қаламақылары да үйдің кірісіне үлес қосып отырған. Осы кездері қиыншылыққа қарамастан Мұстафа француз тілін де үйренуге күш жұмсады.

Мұстафа Шоқай Кеңес Одағының құрамындағы Орта Азия халықтарына қатысты “Түркістан мәселесін” халықаралық деңгейде көтеріп, әлем жұртшылығының назарын аударуға тырысқан. Мысалы, ол 1922-1923 жылдары Швейцарияның Лозанна қаласында жиналған “Түркияның тағдыры” жөніндегі халықаралық конференцияға “Түркістан және жалпы түрік әлемі” туралы А. Ысқақи, С. Мақсуди, Ф. Тоқтарлармен бірге өздерінің талаптары мен

Kabul, Afghanistan, 2019

көзқарастарын білдіретін үндеу жіберген [4]. Осылайша Мұстафа Шоқай Түркістаннан Батыс Еуропаға келген бірқатар қайраткерлерімен бірге түркі халықтарының азаттығы жолында күресін бастады. Парижде жүріп Стамбул қаласында Зәки Уәлидидің бас редакторлығымен “Жаңа Түркістан” (“Иени Түркістан”) журналын ұйымдастырып, 1927 жылдың маусым айынан 1931 жылдың қыркүйек айы аралығында [5] мақалаларын жариялап тұрды. Дегенмен көп ұзамай шетелде эмиграцияда жүрген Мұстафаға Германия үкіметі тарапынан “Франция мен Англияның тыңшысы” деген айып тағылған болатын. Мұндай айыптың толық негізсіздігіне Германия басшылығы тез арада көз жеткізді. Бірақ арандатушыларға үкімет тарапынан ешқандай шара қолданылмады. Ал Кеңестік насихат машинасы Мұстафа Шоқайға “Түркістан легионын құрушы”, “Германияға сатылған опасыз” деген айыптар тағып үлгерді. Ал шын мәнінде, Мұстафа Шоқай “Түркістан легионын” құруға қарсы болып, ауру мен аштықтан, адам айтқысыз айуандық қатынастың салдарынан қырылып жатқан түркістандықтарды өлімнен арашалап алу үшін оларды жұмысқа орналастыру жағдайын қарастырған болатын. Мұстафа Шоқай Германиядағы тұтқындардың өте нашар жағдайы туралы әкімшілік орындарға жолдаған хатында: “Сіздер, немістер, өздеріңізді Еуропадағы ең мәдениетті адамдармыз деп санайсыздар. Егер сіздердің мәдениеттеріңіз менің көріп жүргендерім болса, онда мен сендерге де тұтқындардың шеккен азабын көрулеріңізді тілеймін” [6]- деп жазған.

Легионер Қарыс Қанатбай “Менің Мұстафамен кедесуім” деген естелік-әңгімесінде Мұстафаның аузынан шыққан сөздерін былайша еске алады: “Менің ең негізгі қамқорлығым сендердің әрқайсынды біздің болашақ отанымыз - Түркістанды құру үшін қажетті әр түрлі іскерлік жұмыстарға орналастыру болмақ!”. Бұл пікірді түркістандық соғыс тұтқыны, кейіннен Германияда қалған Жәкебай Бапыш (Жантемір) толығымен растай отырып былай дейді: “Мұстафа неміс басшыларымен сөйлескенде, түркістандықтардан легион құруға қарсы болған. Ол түркі халықтарын тұтқыннан босатып, Германияның кәсіпорындарына жұмысқа орналастыруына ат салысты. Бұл, әрине, неміс басшыларының ол кездегі саясатына қайшы келгендігі түсінікті. Германияның әскери істер және эмигранттарымен шұғылданған өкілдерінің түркі тектес әскери тұтқындарды Мұстафа тірі тұрғанда басқа біреу арқылы басқартуы қиын екендігін әбден түсінгендігі мүмкін” [7].

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұлттық зиялылардың өмір тарихы кеңестік дәуірдегі тоталитарлық жүйе, коммунистік партияның ұлттар туралы саясаты және Орта Азия халықтары мен қызыл империя арасындағы қарым-қатынас мәселесін назардан тыс қалдырмау қажет. Өйткені сол кездегі тоталитарлық жүйенің сын көтермейтін тұстарын ашып көрсетуге мүмкіндік туып отыр. Отанынан жырақта жүріп өзінің елі, туған жері, сол жердегі халықтың бостандығы, теңдігі, егемендігі туралы бүкіл дүниежүзіне жар салған Мұстафа Шоқайдың еңбектеріне қатысты мұраларды жинау, оларды зерделеп, сонымен бірге қоғамдық-саяси қызметі түркі халықтарының тәуелсіздігіне бағытталғандығын баса айтып, кейінгі ұрпаққа жеткізу керек. Сөйтіп Мұстафа Шоқайдың еңбектерін Тәуелсіз Қазақстан тарихының тарихнамасына қосу қазіргі кезеңдегі өзекті мәселенің бірі екендігін мойындауымыз қажет.

Мұстафа Шоқай Еуропада жүріп ұлтжанды, демократ, реалист азамат екенін дүниежүзіне өзінің еңбектері арқылы таныта білді. Оның ұлтжанды-демократ екенін дәлелдейтін мына бір дерекке зер салайық. Украинаның сыртқы істер министрі профессор А.Шульгин: “Мұстафа би үлкен мемлекет қайраткері, көрнекті жазушы және

Kabul, Afghanistan, 2019

журналист болатын, дегенмен, ең әуелі ел адамгершілігімен ерекшеленетін мол қызықты өзгеше жан еді. Мұстафа биді Түркістансыз ойға алу мүмкін емес-ті. Оның әрбір сөзінен, тіпті қимылынан Түркістандық екені сезілетін”- деп суреттейді [4]. Шынында да Мұстафа Шоқай туралы айтқанда оның есімін тұтас Түркістан идеясынан бөліп қарау әсте мүмкін емес. Мұстафа Шоқайдың тек қазақ жұртының ғана тәуелсіздігін армандады деп бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарихи мүддесімен байланыстырсақ, онда біз үлкен қателік жібереміз. Өйткені «Мұстафа Шоқай Қазақстанның тәуелсіздігін Түркістанның тәуелсіздігінен бөліп қараған емес» - дейді профессор М.Қойгелдиев [8]. Осы жерде профессор М.Қойгелдиевтің пікіріне толық қосыла отыра, Мұстафа Шоқайдың басты мақсаты түркі халықтарын біріктіріп, дербес тәуелсіз Түркістан мемлекетін құру болды деген тұжырымға келуге болады.

XX ғасырдың басында күрделі тарихи оқиғаларға белсене қатысқан Мұстафа Шоқай сияқты тұлғаның қайраткерлігіне және еңбегіне объективті баға беру ұлттық тарихымыз үшін ғана емес бүкіл түркі халықтарының тарихы үшін де қажет.

Мұстафа Шоқайдың ғасыр басындағы қарқынды атқарған қоғамдық-саяси қызметі жан-жақты зерттеліп, толық халқына танылып болды деп қорытынды пікір айту әлі де ерте. Әсіресе, оның 1917 жылғы қос революция тұсындағы Түркістан өлкесіндегі өз халқының жоғын жоқтап атқарған қызметі Мұстафаның саналы ғұмырындағы ең бір жарқын беттері нәтижелі қызмет атқарған кезеңі болып табылады. Оның осы кезеңде жинақтаған саяси тәжірибелерімен Түркістан халықтарының дербестігі, тәуелсіздігі жолында жасаған іс-әрекеттерінің жалғасы мұғажырлық жағдайда жүргізілген идеялық күресінің іргетасы болғанын ғылыми тұрғыда дәлелдеу заман талабы.

Алты алашқа есімі мәшһүр болған ұлы саясаткер Мұстафа Шоқай есімі қашанда халқына аяулы да қастерлі. Халық қадірлі ұлдарын ешқашан да ұмытпайды. Өйткені Мұстафаның артында бай мұра қалды: ол 1917 жылы Ташкентте “Ұлуғ Түркістан”, Қоқанда “Жаңа Түркістан”, 1919 жылы Тбилисиде “Вольные горцы”, “На рубеже”, 1921 жылы Стамбұлда “Шөбнәме газетасы” газеттерін; “Жас Түркістан” журналын сондай-ақ “Жаңа дүние” (1920), “Жаңа Түркістан” (1927-1937), “Түркістан” (1935), “Орта Азия” (1928) секілді француз, түрік, орыс тілдерінде кітаптар және т. б. да көптеген еңбектерін бастырып шығарды.

Мұстафа Шоқай “Жас Түркістан” журналын азаттық пен тәуелсіздік жолындағы күрестің туы деп атады. Күрес туының көтерілуі – бұл әлі жеңістің өзі еместігін, оның бар болғаны жеңіске шақыру ғана екенін де ескерткен. Бостандық мүддесін сан қырынан қозғап отырған сол журналдың шын мәнінде жеңіске бастар шамшырақ болғанына қазіргі таңда еш күмән келтіре алмаймыз. М.Шоқай осы журналдар мен олардан да басқа мұғажырлық баспасөздер беттерінде Түркістанға және басқа да КСРО құрамына кіргізілген ұлттық аймақтарға байланысты Кеңес өкіметі мен большевиктер партиясы жүргізген саясатты сынады. Олардың ұлттық-мемлекеттік құрылысқа байланысты саясаты мен нақтылы іс-әрекеттердің халыққа жат мән-мағынасын үнемі әшкерелеумен болды. Бұл істер өзінің қоғамдық-саяси қызметінің Түркістандық кезеңін аяқтаған М.Шоқайдың эмиграциялық іс-әрекеттерінің басты нысанасына айналды.

Қорыта келе, Мұстафа Шоқай жөнінде әлі арнайы еңбектер жазылады деген үміттеміз. Басты мақсат туған халқының мүддесі үшін «тар жол, тайғақ кешуден» өткен Мұстафа Шоқайдың шынайы бейнесін көрсету, әділ бағасын беру, орынсыз жаладан арашалау, ол туралы ащы шындықты боямай, бүркемелемей халыққа жеткізу парызымыз болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шілдебай С. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. // Алматы, 2002, 164 б.
2. Қойгельдиев М. Түркістанның ұлы перзенті. // Қазақ тарихы. 1997, № 2, 21 б.
3. Абдуқап Қара. Мұстафа Шоқай. Алматы, 2004, 154 б.
4. Оқтай А. Мұстафа Шоқай және түрікшілдік. // Түркістан, 1997. 26 наурыз
5. Оралтай Х. Мұстафа Шоқай және оның шетелдегі ізбасарлары. // Қазақ тарихы, 1997. № 2, 9 б.
6. Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. // Ыстанбұл, 1997, 271 б.
7. Абдуқап Қара. Мұстафа Шоқай. Алматы, 2004, 154 б.
8. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.). - Алматы: Жалын, 2004. -400Б;

**ЕРТЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ҚОҒАМЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ МЕН
НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ**

Ахметова Ж.К.- тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті;

Дауылбаева С.Б.- гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті;

Иманбаева С.Ж.-әлеуметтік ғылымдар магистрі, аға оқытушы,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті.

Түйіндеме:

Ерте ортағасырлық түркі мемлекеттердің, соның ішінде түрік қағандығы мен қимақ-қыпшақ мемлекеттерінің мәдени өмірі өте бай. Олардың өздерінің салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері, ән-күй, әуен аспаптары мен өзіндік тарихнамалық дәстүрі болды. Мұның барлығы түркі қоғамының бұл уақытқа дейін толық ашылмай, қарапайым түсіндіріліп келген рухани мәдениетінің аса бай мұраларға толы екендігін көрсетеді. Сонымен қатар соғды жазуының дипломатиялық істерде, қарым-қатынастарда кең қолданылды, бұл тайпалық мемлекеттерге Орта Азия мәдениетінің үлгісінің үлкен ықпал жасағанын дәлелдейді. Мәдени бағдар көршілес қытай мемлекетіне емес, соғдыларға қарай бағытталды.

Көне түркі жазулары басқа барлық деректерге қарағанда түрік тайпаларында мемлекеттің пайда болуы мен қалыптасуы көне цивилизациясының қалыптасу процестерін терең де жанжақты бейнелейді. Мұның өзі қазіргі қазақ халқының құрамына еніп отырған көптеген түркі тілдес тайпалардың үлкен мәдениетінің иелері екендігін бейнелейді. Бұл дәуірде, яғни көне түрік заманында мәдениеттің барлық салалары, материалдық және рухани мәдениеттің жоғары даму процесі жүрді.

Қазіргі Қазақстан территориясында жергілікті құрылыс дәстүрі қалыптасты, бұл дәстүрлер негізінен Орта Азиялық дәстүрлерге жақын болды.

Ерте түркі мемлекеттерінің қалыптасуы этникалық процестерге әсерін тигізді. Көптеген ұсақ тайпалар мен тайпалық топтар ірілене түсті. Халық арасында ежелгі түрік жазулары кең тарады және халықтың негізгі көпшілігі түрік тілдес болды.

Қазақ халқының кездейсоқ немесе белгілі бір мезгілде қалыптаса қалмағаны белгілі. Қазақ халқының құралуына негіз болған этникалық процестер түп тамыры ежелден келе жатқан, алғашқы қауымдық құрылыстан басталған ұзақ процестер болып табылады. Бұл байланыс мәдениеттің сабақтастығынан көрініп отыр.

Қазақ халқы өзіндік мәдениетін орнатты, өркендетті. Бұл мәдениет біртұтас болған жоқ, онда екі ағым — халықтық және феодалдық ағымдар болды. Шын мәніндегі құнды дегеннің бәрін халық жасады. Өздерінің ата-бабаларынан мәдени құндылықтарынан, мұрасынан қабылдап алған қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеттің даму процесінің басты элементтері XV- XVIII ғасырларда біржолата қалыптасып болды. Халықтың жан дүниесі оның рухани мәдениетінен көрінді. Әлеуметтік-тұрмыстық өлеңдерде махаббат пен адалдық, ізгілік пен жомарттық, зұлымдық пен әділетсіздік, қуаныш, бақыт, арман, ерлікті жырлау сияқты адам баласына ортақ бұл тақырыптар халық музыкасында, биі мен әнінде көрініс тапты.

Батыс түрік қағандығының құрылуы және одан кейінгі әртүрлі мемлекеттік құрылыстар тарихи сияқты әлеуметтік-экономикалық институттар мен мәдениеттегі сабақтастық принципін жоймаған былай тұрсын, қайта оның сақталуын қажет етті.

Ерте ортағасырлық түркі мемлекеттер тарихы бүкіл дүние жүзілік және отандық тарихтың ажырамас, құрамдас бөлігі. Олар алғашқы қоғамдық құрылыс мұрасын игере отырып, өздерінің төлтума материалдық және рухани мәдениетін жасады.

Кілт сөздер: Орхон ескеркіштері, тайпа, ру, мәдениет, түркі, зоороастризм, христиан, Ұмай, Күлтегін, қимақ.

SPIRITUAL CULTURE AND TRADITIONAL VALUES OF THE TURKIC SOCIETY IN THE EARLY MIDDLE AGES

Ahmetova Zh.- candidate of historical Sciences, senior lecturer,

Kazakh state women's pedagogical University;

Dauylbaeva S. - master of arts, senior lecturer,

Kazakh state women's pedagogical University;

Imanbaeva S.-master of social Sciences, senior lecturer,

Kazakh state women's pedagogical University.

Abstract

The cultural life of the ancient Turkic States, including the Turkic khaganates and the KIMAK-Kipchak States is rich. They have become traditions, customs, beliefs, songs, musical instruments and a kind of historiographical traditions. All this testifies to the fact that the Turkic society is full of rich heritage, which has not yet been fully disclosed, but simply explained. In addition, the writing of wars was widely used in diplomatic Affairs, relations, which indicates that the tribal States managed to have a great influence on the model of

Kabul, Afghanistan, 2019

Central Asian culture. The cultural orientation was directed not to the neighboring Chinese States, but to Sogdians.

Ancient Turkic inscriptions deeply and comprehensively reflect the processes of formation and formation of the state in the Turkic shoulders, unlike all other sources. This symbolizes that many Turkic-speaking tribes that have become part of the modern Kazakh people are the owners of a great culture. During this period, that is, in the ancient Turkic time, all spheres of culture, there were high processes of development of material and spiritual culture.

On the territory of modern Kazakhstan there is a local construction tradition, these traditions are mainly close to the Central Asian traditions.

The formation of the ancient Turkic States influenced the ethnic processes. Most of the smaller tribes and tribes were enlarged. The ancient Turkic writings are widely spread among the population and the main part of the population was the Turkic language.

As you know, the Kazakh people did not stay accidentally or at a certain time. The article discusses the origin of the Kazakh clans of Senior Zhuz: suryoyo, Dulat, Alban, Suan, ysty, Shaprashty, Oshakty, Sergeli from the point of view of population genetics and data Shezhire. This connection is manifested in the continuity of culture.

Kazakh people established their culture and flourished. This culture was not uniform, it had two currents — national and feudal currents. All that is really valuable, people did. The main elements of the process of development of material and spiritual culture of the Kazakh people, received from their ancestors to cultural values, heritage, were finally formed in the XV - XVII centuries. The spiritual world of the people was manifested in its spiritual culture. In social songs such themes as love and loyalty, kindness and generosity, evil and injustice, joy, happiness, dream, courage are reflected in folk music, dances and songs.

The creation of the Western Turkic Khaganate and subsequent various state structures did not eliminate the principle of continuity in socio-economic institutions and culture as historical.

The history of the ancient medieval Turkic world is an integral part of the entire world and national history. They, mastering the first public construction heritage, created their original material and spiritual culture.

Key words: Orkhon monuments, tribes, ru, culture, Turkic, Zoroastrianism, Christian, Umai, Kultegin, Kimak.

КІРІСПЕ

Орталық Азияның көпшілік территориясында ерте ортағасырлық түркі мемлекеттерінің пайда болу, қалыптасу, даму дәуірін, яғни біздің ғасырымыздың I мың жылдығының екінші жартысын ғылымда көне түрік дәуірі деп атау қабылданған. Бұл ұғымның қолданылуы алғаш ойлап қарағандай территориялық шекаралық бөліну бойынша емес. Өйткені түрік дәуірінің басталуын тек қана ашина руының бастауымен түрік тайпаларының өрлеуін ғана есептемеу керек. Бұл жерде Маньчжуриядан Византияға дейін созылып жатқан кең байтақ территорияны жайлаған евразиялық мемлекеттің құрылуын алу керек. Осыншама кең территорияға ие болған мемлекет жарты ғасырдай өмір сүргенімен оның негізінде пайда болған мемлекеттер Орта, Орталық Азия, Оңтүстік-Шығыс Европа, Оңтүстік Сібір халықтарының тарихы мен мәдениетінде маңызды орын алады. Бұл мемлекеттер шеңберінде Орталық Азияның көшпелі тайпалары арасында бұдан көп бұрын басталған таптар мен таптық қоғамның өалыптасу процесі аяқталды.

Тайпаның әскери көсемінің шектелген билігі мемлекет билеушісі хақан қолына көшті. Қағандықтың ішіндегі ғасырлар басты тарихи процестер дайындаған әлі де рулық қатынастардың қалдықтарын сақтаған жаңа әлеуметтік қатынастар қалыптасты. Бұл тайпалар мен олардың мемлекеттері бүкіл дүниежүзілік цивилизацияға зор үлес қосқан бай мұралар қалдырды.

Тарихта белгілі Араб, Византия, Қытай елдері сияқты түрік тектес ру-тайпалардың басын құраған жаңа мемлекет түрік қағандығы 552 жылы тарихи аренаға шыққан кезде мемлекеттің орасан кең территориясы көптеген мемлекеттермен шекаралас жатты. Солтүстігінде орыс империясымен, батысында Византиямен, шығысында Үндістанмен шектескен қағандықтың және онан соңғы мемлекеттік құрылымдардың бай тарихы мен мәдениеті болды. Бұл мемлекетке біріккен тайпалардың басым көпшілігі - “он оқ бодын”, қыпшақ, татар, қырғыз, тоғыз, оғыз, т.б. түркі тілінде сөйледі. Түркі тілі мемлекеттік әдеби және ғылыми тіл міндетін атқарды.

Түрік қағандығы құрамына енген тайпалардың өздеріне тән, жүйеге түсіп, қалыптасқан дербес жазуы болды. Бұл жазулар табылған орындарына қарай шартты түрде Орхон, Енисей, Талас жазулары деп үшке бөлінеді.

Орхон-Енисей жазулары негізінен VI-VIII ғасырлардағы тарихи деректерді баяндаумен қатар, түркі тайпаларының салтын, мәдениетін, тұрмысын, күн көру жайларын сөз етеді.

Ескерткіштердің негізгі идеясы-түркі тайпаларының ғасырлар бойы аңсаған мақсаты өз елінің тәуелсіздігі мен өз жерін ішкі-сыртқы жаулардан қорғау болып табылады.

Орхон-Енисей жазулары қалай болса солай жазыла салған дүние емес. Олардың өзінің жасалу, қалыптасу, даму тарихы бар дүниелер. Көптеген ғалымдардың жобалауы

Kabul, Afghanistan, 2019

бойынша Орхонда кездесетін 36 әріптің 150 таңбасы бар. Солардың 70-80 пайызы түркі халықтарында кездесетін таңбалармен ұқсас келетіндігі болып отыр. Мұның өзі кейбір ғалымдардың бұл жазулар жеке бір халыққа тән деген пікірдің нақты еместігін көрсетті.

Бұл ескерткіштер бір емес, бірнеше түркі тілдеріне ортақ, жалпы түркілік ортақ мұра. Бірақ олардың кейбір элементтері бір тілде көбірек, бір тілде азырақ сақталған. Мұның бірі жеке түркі тілдерінің өзіндік даму тарихына, территория, күн көру ерекшеліктеріне байланысты дүние.

Түркі тайпаларының өткен тарихы, ішкі-сыртқы жауларымен соғыс әрекеттерін қағандар арасындағы тақтар үшін тартыстар, бұқара халықтың көңіл-күйін, мұң-шерін, қағандар мен бектердің мақсат-мүдделерін көркем тіл арқылы баяндау бұлардың барлығы көркем шығармаларға тән ерекшеліктер.

Көне түркі, соның ішінде Орхон-Енисей жазулары VI-VIII ғасырлардағы түркі тайпаларының тарихынан, мәдениетінен, салт-санасынан, әдет-ғұрпымен тұрмысынан құнды деректер беретін тарихи әңгімелер болып табылады.

VI-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей ескерткіштерін поэзия емес деген кезде, оның ішіндегі әдебиетке қатысты кейбір ерекшеліктерді түгелдей жоққа шығаруға болмайды. Жазба нұсқаларға тереңірек үңілсек, ондағы әртүрлі көркем сөз орамдарын, арнау, жоқтау, тарихи баяндаулар, шешендік сөз тіркестері, эпостық дәстүрге жақын суреттеулер, әсірелеу, эпитет теңеу, метафора, т.б. сияқты әдебиетке қатысты дүниелерді байқауға болады.

Мысалы, жоқтау қазіргі кездегі өзінің сөз саптауы мен мәнінен көп ерекшеленбейді: Інім Күлтегін өлді

Өзім қайғырдым

Көрер көзім көрместей

Білер білігім білместей болды

Тағдырды тәңір жасар

Кісі баласының бәрі де өлгелі жаратылған.

VIII-X ғасырларда Ертіс өңірінде көне түркі тілдес топ - қимақ-қыпшақ тобы қалыптасады. Оны сипаттайтын ескерткіштер б.з. II мың жылдығының бас кезіне жатады. Қыпшақтардың тайпалық бірлестік ретіндегі тарихы тым ертеден басталса, құрамына жүздеген жылдар бойы кіре отырып, онда оқшау жағдайда болған қыпшақтары бар қимақтардың тайпалық одағы VIII-X ғасырларда Ертіс өңіріне алуан түрлі көне түркі диалекттерін әкелген ертекті тайпалар мен тайпалық топтардан құралғанын атап өту керек.

Қимақтарда жазу-сызу ісінің болғандығы жайында Әбу Дулафтың мына сөздері дәлелдейді: “Оларда (қимақтарда) қамыс өседі. Осы қамыспен олар жазу жазады”. Византия тарихшысы Менайдрдың айтуы бойынша. 568 ж. Константинопольге І Остин сарайына келген түрік елшісі соғдылық қағаннан “скиф жазуымен” жазылған хат алып келді. Бұл жазулардың қандай жазулар болғандығы туралы түрік қағанатының бізге дейін сақталған ең ежелгі ескерткіштерінің бірі - Бугута жазуы бойынша пікір айтуға болады. Құлыптастағы жазу Маниах елшілігінен 15 жылдан соң жазылған және бұл жазу қағандықтарға түсінікті болған.

Ерте орта ғасырлардағы Қазақстан территориясындағы тайпалардың рухани мәдениетінің көрсеткіштерінің бірі наным-сенімдері өте әр қилы болған.

Көркемділігі мен көрнекілігі жөнінен әртүрлі тастан жасалған тұлғалар ерте орта ғасырларда кең тарайды. Бұл тас тұлғалар туралы ғылымда әртүрлі пікірлер бар. Тас тұлғалар қашаушылар шеберханасында жасалды. Кейде таста тек бас пен бет бедері ғана түсірілсе кейбір жағдайларда үш мүйізді тәж кигізілген бейнелер нағыз өнер шығармаларының туындыларындай дәрежеде орындалады. Мүсін бейнені жасау үшін ұзындығы 0,5 метрден 2,8 метрге дейін ұзынша тастар таңдап алынады. Оларды тастың жалпақ бетін бедерлеу немесе бейненің бет пішінін қашап шығу арқылы орындаған.

Бас киімдер сирек көрсетіледі, көбінесе арқасына бірнеше бұрым етіп өрілген шаш жиі бейнеленеді. Кейбір тұлғалардың құлақтарында сырға, мойындарында алқа әшекейлер салынады. Еркектер үстіне денемен жабысқан ұзын шекпен киініп, белдік буынған. Белдіктерге қанжар, қылыш олармен қоса қайрақ, кісе тағы басқа заттар ілінген.

Тұлғалардың көпшілігіне оң қолына немесе екі қолына бірдей тостаған, саптыаяқ тәрізді ыдыстар ұстаған. Өте сирек те болса қолына құс отырғызылған тұлғалар ұшырасады. Бұл тұлғалар әдетте діни салт ғимараттар қоршауының шығыс жағына беті шығысқа қаратылып, орналасқан. Ал оларға жалғаса шығысқа қарай тас балбалдар тізбегі созылып кетеді.

Қабырғаларының, жабылған төбесінің іздері бар жерлеу құрылыстарының қалдықтары кездеседі. Олардың қасында тізерлеп тұрған адамдардың бейнелері архитектуралық сәндеу қалдықтары мен көне түрік жазбалары бар құлыптастар болады.

Тас тұлғалардың мәні мен не үшін орнатылғаны жөнінде бірнеше болжамдар бар. Біріншісі: тас бейнелерде атақты түріктердің тірі кезіндегі өлтірген немесе жеңген күшті жаулары бейнеленген. екіншісі: тас тұлғалар түріктердің өзі бейнеленген. Олар өлген адамның қабірінің басына немесе оның сүйегі өртелген жерге орнатылған.

Оттың қасиетіне сеніп, оны пір тұту IX-XI ғасырларда қимақ-қыпшақтар арасында да сақталды. Васих-шах түріктердің патшасы мемлекеттегі бірінші діннің қызметшісі деп көрсетті. Хақан белгілі бір күні үлкен от жақтырып, сол отқа бетін

Kabul, Afghanistan, 2019

төсеп, бір нәрселерді күбірлейді. Отқа тесіле қарап біраз тұрған соң, Хакан өзінің маңызды бетін залыққа көрсетеді. Егер Хақанның бет әлпеті жасыл түске боялса, онда молшылық пен қайырымдылық, кеңшілікке көрінгенін, егер қызыл түсте болса онда оның қантөгіс соғысқа, ақ түсі қуаңшылыққа, сары түсі ауру мен эпидемияға, ал егер қара түсте болса онда Хақанның өзінің өліміне немесе алыс жорыққа шығатындығын көргені.

Ал Идириси қимақтардың біраз бөлігінің манихей дінінде болғанын баяндайды. Қимақтардың манихей дінін ұстаған ұйғырлар мен қырғыздарға көрші тұрғанын ескере отырып, қимақтардың бұл дінді осы тайпалардан қабылдағанын айтамыз. Сонымен қатар, А.Идириси Ертістің бойындағы қимақтар астанасынан храмдар көргенін бірақ оның қандай діни храм екенін көрсетпейді. Қимақтардың Орта Азия мемлекеттерімен қарым-қатынастары негізінде ислам діні ене бастайды. Ислам қимақтардың ақсүйектеріне таралды. Бұған дәлел Джанак ибн Хақан Ал-Кимакидің аты және оның арабша жазылған кітабы.

VI-IX ғасырларда Тараз және оның маңындағы қалаларда Зооростризм үстем болды. Бұл діннің принциптері бойынша қасиетті жерді өліктермен қорламау үшін өлген адамның терісі мен бетінен тазартылған сүйектерді арнайы жасалған ыдыстар оссуарилерде сақталды. Олар VI-VIII ғасырларда квадратты, VII-VIII ғасырларда киіз үй формасында болып келеді.

Қалада Зоороастризммен қатар християн діні де үстем болды. Мұның дәлелдері Тараздағы шіркеу мен адамдардың ағаш табыттары болды.

Сонымен қатар Жетісуда християн дінінің таралуын көрсететін аниковтық және григорьевтік деп аталатын күміс табақшалардағы християндық иконографиялық бейнелер дәлел болып табылады.

“Ұлы діндердің” бірі буддизм Түрік қағандығында ақсүйектер ортасында кең тарайды. Атап өткен Бугут жазбасының хабарына қарағанда Таспар қағанның өзі буддизмді мемлекеттік дін ретінде бекітуге ұмтылған. ол дінді уағыздаушы адам шақыртып, храм салдырды. Қағандықтың шығысы мен батысына будда сектолары көп уақыт сақталады. Суяб қаласына екі будда храмы тұрғызылды. Ал Тараз қаласында буддизмнің іздері қаланың шеткі аймақтарынан табылды. Соған қарағанда буддизм Тараз қала тұрғындарының арасында кең тармаған болу керек.

Түріктер арасында көбінесе өлікті жерлеу шамандық ғұрыппен жүрді. Деректер бойынша жерлеу салты былай өтті: өлген адамды биіктеу жерге тігілген киіз үйдің ішіне қойған үйдің жанына оның туыстары құрбандыққа әкелген малын байлап үйді жеті рет айналып өткен. Үйді айнала жүріп, есік алдынан өткен сайын беттерін тілгілеп, айқай салып жылаған. онан соң белгіленген күні өлген адамның атын, киімдерін заттарын алып денесімен бірге өртеп, күлін қолайлы мезгілде көму үшін жинап алған. Егер адам көктемде немесе жазда өлген болса, онда шөптер мен ағаштардың сарғаюын күткен, ал егер күзде немесе қыста өлген болса ағаштың бүр жарып көктеуін күткен.

Жерлеуден соң оның үстіне тас қалап құлыптас орнатты. Кейінірек бұндай әдет-ғұрып өзгеріп өлген адам жерге бірден көміліп, үстіне тастан оба үйілген.

Көне түркі тілдес тайпалар арасында кең тараған мәні жөнінен тәңірінен кейін орын алатын әйел тәңірісі Ұмай - отбасы мен бала шағаның қамқоршысы болды. Түріктер арасында Ұмайдың құдіретті күш болып, қамқоршы болғаны туралы көне түркі жазуларынан көреміз. Мысалы, Тоныкөктің ескерткіштерінде түріктердің сәтті жорықтарының бірін сипаттай келіп “Көк Ұмай, қасиетті жер-су, міне бізге жеңіс силаған осылар дейді”.

Ұмай терминін алғаш рет В.В. Радловтың Күлтегін ескерткішіне арналған көне түрік текстерін аударған кезде ашылып, “қамқоршы құдай” ретінде аударылды.

Міне отқа, күнге, Ұмай анаға табынудың түркі тектес халықтардың барлығында дерлік сақталуы олардың түп-төркінінің ортақтығын көрсетеді.

Ерте ортағасырлық түркі түркі қағанының діни түсінігі, наным-сенімдері әралуан және өте күрделі болды. Алғашқы қауымдық құрылыстан сақталған тотемдік сенімдер және ата-баба әруағы, жер-сумен, отқа табынумен қатар шамандық буддизм, христиан діндері үстем болды. Орта Азия мемлекеттерінде ислам діні орныққаннан соң ол оңтүстік Қазақстанға тарап, бірте-бірте барлық территорияларда орнады. Шын мәнінде діни сенімдер “Ең ертедегі замандарда адам баласының өз бастарының төңірегіндегі сыртқы табиғат жөніндегі ең надан қарапайым түсініктері” болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акынжанов М. Қазақтың тегі туралы. Алматы. 1957.
2. Қаржаубай С. Орхон мұралары. Тарихнамалық –деректанулық талдау. 1 кітап. Астана, 2003
3. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тілі. Алматы. 1990.
4. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М., Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы. 1971. 392 б.
5. Түркітану мәселелері: бүгінгі мен болашағы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 2001.184 б.
6. Көркемсуретті Қазақстан тарихы. Бірінші том. Ежелгі заманнан біздің уақытымызға дейін. Алматы, 2006.
7. Тюркские народы. Энциклопедический справочник. Алматы, 2004.-384 с.

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП,
САЛТ-САНАЛАРЫ**

Қожақеева Л.Т.- Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы.

Жылқышыбаева Қ.Қ.- Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты.

Исаева Ә.И. - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессор м.а., тарих ғылымдарының кандидаты.

Түйіндеме:

Мақалада Орталық Азия халықтарының отбасылық әдет-ғұрып, салт-саналары мәселелері қарастырылған.

Ежелден қазақтармен қарым-қатынастағы көрші Ортаазия халықтарында да (өзбек, түрікмен, тәжік, қарақалпақ, қырғыз және т.б.) қалыңдықты немесе күйеу жігітті таңдау мәселесі дәстүрлі құқық негізінде немесе шарифат заңы бойынша ата-анасы немесе жақын туыстарының таңдауымен орындалған. Әрине олар сирек болса да өз ыңғайына қарай қалыңдықты немесе күйеу жігіттің ата-анасымен тікелей келісе отырып шешкен. Сонда да бірінші кезекте жастардың пікіріне, олардың әсіресе қыздардың жас мөлшеріне қарамастан ақсүйектік және таптық ережені ұстанған. Екінші жағынан жоғарыда аталған қазақ, қырғыз және ішінара қарақалпақтардан басқа этностарда некелескенде бүгінгі күнге дейін экзогамиялық ұстаным немесе осыған байланысты тиымдар сақталмаған. Жоғарыда көрсетілген үш этноста да экзогамияның бұзылуы және туыстар арасындағы некелік тәжірибиенің кең таралуы экономикалық себептер мен шаруашылыққа байланысты деуге болады. Отырықшы-егіншілік шаруашылығы болғандықтан жер үлесінен үйленген ұлдарына бөліп береді.

Алғашқы қоғамдағы адамдардың арасында көп некелік қатынастың болуы, кейін жеке меншіктік қарым-қатынаспен байланысты бір некелік қатынастың орнауына экономикалық заңдылық үстемдік етіп келген. Мәселен феодалдық қоғамда бай-ауқатты адамдардың екі-үш немесе одан да көп әйелге ие болуы, тіпті ертеде хандардың жаулап алған елдердің бәрінен ұнаған қыздарды меншіктеп ала беруі бұған дәлел. Мәселен Қырым хандығы кезінде Сәлімгерей жаулап алған елдерден жинаған әйелдері 500-ге жеткен. Оларды бір жерде асырап-сақтап гарем ұйымдастырған. Шығыс-түркі елдерінде де хандар мен батырлардың, билердің бірнеше әйелге ие болуы заңды саналған. Ерлі-зайыптылардың отбасын құруы-некелесуі қалыңмал беріп әйелді сатып алуға негізделген. Әр әйелге балалары өскен соң жеке мал-мүлік, жер беріп бөлек ауыл етіп шығарып отырған.

Көп әйел алудың бұл түрін ғылымда эндогамиялық некелесу деп атайды. Түркі тілдес халықтардың тіршілігі жермен байланысты болғандықтан әр балаға мал, жер бөліп беруге экономикалық-тұрмыстық жағдай қолайлы бола бермеген. Біріншіден бай адамдар басқа рулармен құдаласса мал-мүлкі басқаларға кетіп қалатын болғандықтан руластар өзара құда болып қалың малды аз төлеуге және мүліктің ру иелігінен басқа жаққа кетіп қалмауын есеп қылған. Екіншіден кедей адамдар басқа рудан қалың беріп әйел алуға тұрмыс ахуалы көтермейтін болғандықтан ағайындас адамдар өзара аздаған мал-мүлік беріп құдаласатын болған. Жалпы шығыста әйел қауымы басқа ру-тайпаның адамы болып саналған. Ағайынды екі қыздан туғандар өзара (бөлелер) некелесе берген. Себебі мұсылмандарда туыстық әке жағы бойынша есептелген. Бұл да дүние-мүліктің басқа тайпа-руға кетпеуін есептеуден туған. Сөйтіп ана жағынан туыс ерлер бір-бірінің

Kabul, Afghanistan, 2019

қызын ала берген. Жақын адамдардың бір-бірімен некелесуін арабтар арқылы Орта Азия елдеріне тараған мұсылман діні де қуаттайды. Мәселен, арабтар бір емшекті ембесе ерлі-зайыпты бола беруге болады деп уағыздайды. Көптеген зерттеушілер көп әйел алушылыққа қалың мал себеп болды дегенді айтады. Шариғат заңы тұрмыс заңына бағынғандықтан кедейліктің азабын тартқан арабтар мұсылман діні бойынша некелесу заңын осылайша өмірге икемдеп шығарған. Тіпті Қазан төңкерісіне дейінгі кедей түрікмендер 35-40 жасқа келгенше мал-мүлкі болмағандықтан үйлене алмай байларға ұзақ уақыт жалданып, мал табудың қарекетін жасаған.

Кілт сөздер: өзбек, түрікмен, тәжік, қарақалпақ, қырғыз, феодалдық, түркі тілдес, шариғат, некелесу.

FAMILY RITES AND CUSTOMS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

KOZHAKEEVA.L.T - Doctor of Historical Sciences, Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

ZHYLKYSHYBAYEVA K.K. - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

ISAEVA A.I. - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

Abstract

The article deals with family traditions, traditions and customs of Central Asian nations.

The problem of choosing a bride or groom in the neighboring Central Asian peoples (Uzbek, Turkmen, Tajik, Karakalpak, Kyrgyz, etc.), which was in contact with the Kazakhs, was traditionally based on the rule of law or on the choice of parents or close relatives under the Shari'a law. Of course, they were rarely decided by their own accord with the bride or groom's parents. Nevertheless, first of all, young people's opinion, especially the age of girls, is based on the principle of aristocracy and class. On the other hand, except for Kazakh, Kyrgyz and partially unmarried ethnic groups up to now, no exogamous position or related restrictions have been observed. The above mentioned three ethnics are exacerbated by extreme exacerbations and the widespread practice of marital relations between relatives are related to economic reasons and economics. Because of the farming process, they are partakers of their husbands' share of the land.

The economic law prevailed over the existence of many marriages in the first society, and subsequent marriages associated with private ownership. So, in the feudal society, wealthy men have two or three or more women, and even the kings of the pre-Khan conquer the girls they like. For example, during the Crimean Khanate, Salemegeyan had 500 women who had taken part in conquering countries. They organized them in one place and organized a harem. In the East Turkic states, the possession of several khans and batyrs, and the possession of several women were legal. Marriage-based marriages are based on buying a woman. Each woman was given a personal property, land, and a separate village after her children grew up.

This type of retirement is called endogamous marriage in science. Since the existence of the Turkic-speaking peoples is dependent on land, the economic and living conditions for cattle and land allocation for every child have not been favorable. First of all, the wealthy people would be able to pay a small amount of livestock and stay out of the possession of the property, as if the property was dispersed with others. The second is that poor people are

given a small amount of money because of the fact that they are not able to get a wife for a living. In general, the women's group is considered to be a member of another tribe. Brothers from two daughters gave marriage (divorces) to each other. Because Muslims are calculated by the relative's father. This is due to the fact that property does not go to another tribe. Thus, the mother-in-law took the daughter of each other. The Muslim religion, which has spread to Arab countries through Central Asia, also affirms the marriage of close people. For example, Arabs preach that if they do not breastfeed one another, they can be married. Many researchers say that many women have been abused by fatigue. Because of the Shari'ah law, the Arabs who suffered from poverty because of their subjection to the law of life, thus adapted the law of marriage to the Muslim religion. Even the poor Turkmen until the October Revolution did not have enough money until they were 35 or 40 years old, so they were able to marry a rich person for a long time and find livestock.

Key words: Uzbek, Turkmen, Tajik, Karakalpak, Kyrgyz, feudal, Turkic, Shariah, marriage.

КІРІСПЕ

Бұрынғы Кеңестік дәуірдің қыспағынан шығып, өз егемендіктерін алған қазақтар мен Орталық Азия халықтары өздерінің ұлттық құндылықтарын қайта жандандыруға ерекше мән беруде. Кеңестік тоталитарлық жүйе жағдайында біз қарастырып отырған аймақ халықтары көптеген ұлттық құндылықтарынан айырылып қалды, ал сақталып қалған ұлттық салт-дәстүрлердің бет-пішіні, мазмұны өзгерістерге ұшырады. Ұлттың этникалық қасиеттерінің ең бір құндыларына оның әдет-ғұрыптары жатады. Әдет-ғұрыпсыз ұлт, ұлт емес. Әдет-ғұрып, салт-санасы өзгерген ұлттың ішкі қасиеттері өзгереді, ұлттық рухы әлсірейді, сөйтіп бара-бара басқа этникалық, қасиеттерді қабылдап, трансформацияға ұшырайды.

Бүгінгі қазақстандық түрікмен отбасында сол халықтың сан ғасырлар бойы жинақталған ұлттық әдет-ғұрпы қалыптасқан. Халыққа тән ізгілік, мейірімділік, әр адамнан тек жақсы мінез-құлықты күту дәстүрі түрікмендердің басты құндылығы. Түрікмен халқына ежелден тән достық, жайдарылық, бейбітшілік, қонақжайлылық секілді адам бойындағы игі қасиеттер олардың болмыс-бітімін айрықша етіп көрсетеді. Қазақ халқының ықылым заманнан бергі тұрағы – киіз үй түрікмендердің де тұрмыстық мұрасы. Түрікмендердің киіз үйінің ішкі мүліктерінің бәрі киізден, жүннен, бояу мен терілерден тұрады. Ұлттық ою-өрнектермен әшекейленген болып келеді. Бұл қазақтар мен түрікмендер арасындағы таусылмас ұқсастықтардың бастамасы ғана ма дерсіз. Себебі, ұлттық құндылықтар, салт-дәстүр, тілі, діні, әдет-ғұрпы жағынан да екі ұлт арасындағы тығыз байланысты көруге болады.

Әдет-ғұрыптар өмірдің қай саласында орындалуына қарай бірнеше топқа бөлінеді. Олардың ішіндегі ең ірілері: шаруашылыққа байланысты ғұрыптар, үй-тұрмысына байланысты ғұрыптар, қоғамдық-әлеуметтік ғұрыптар. Шаруашылық әдет-ғұрыптары өз кезегінде – егіншілікке, малшылыққа, әртүрлі кәсіптерге байланысты болып бөлініп кете береді. Үй тұрмысына байланысты ғұрыптар, отбасылық ғұрыптар, үй шаруашылығына байланысты ғұрыптар, т.б. болып бөлінеді.

Қазақтар мен Орталық Азия халықтарының отбасылық дәстүрлерінің біртұтастығы, кейбір ерекшеліктері мен оның себептері зерттеушілердің назарына аса ілікпеген мәселе. Қазақ халқының салт-дәстүрлері көрші халықтар дәстүрлерімен жалпы нұсқасы жағынан бірегей болғанмен, өзіндік ерекшеліктерімен де, әдет-ғұрыптарындағы кейбір өзгешеліктермен де орындалады. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қазақтар мен Орталық Азия халықтары өздерінің ортақ этногенезі территориялық орналасуы, жер жағдайы, қоршаған ортаға негізделген әлеуметтік-

Kabul, Afghanistan, 2019

экономикалық, шаруашылық типі, тұрмысы, өзара және сырт елдермен қарым-қатынастары, отарлау саясатының әсері, т.б. факторларға байланысты, бір жағынан, ұқсас, ортақ салт-саналар қалыптастырып, екінші жағынан, әрқайсысы өзіндік жергілікті этномәдени дамуға, жоғарыда аталған факторларға байланысты өзіндік әдет-ғұрыптар жүйесін құрды. Біз жұмысымызда регион халықтарының отбасылық әдет-ғұрыптарын салыстырмалы - типологиялық әдіс арқылы зерттеуге тырыстық.

Революцияға дейінгі кезең орыс зерттеушілерінің жазбалары мен есебінен тұрады, олардың назарын Ресейге қосылғаннан бастап, географиялық және этнографиялық жағынан беймәлім қазақтар мен Орталық Азия халықтары қызықтырды. Негізінен бұрынғы Түркістан генерал-губернаторлығының аудандары мен қалалары зерттелді. Экспедиция жұмыстарын география, ботаника, зоология мамандықтарымен шұғылданатын ғалым, энциклопедистер, патша шенеуліктері немесе әскери топографтар жүргізді.

XVIII ғ. мен XIX ғ. қарсаңында патша өкіметі қазақ жері мен Орталық Азияда экономикалық және саяси байланысын нығайту мақсатында біршама елшілік пен экспедиция жіберді, соның бірі И.П. Шангин бастаған экспедиция еді. Бұдан кейін қазақ этнографиясы, оның ішінде әдет-ғұрыптары жөнінде С.М. Броневский, А.И. Левшин, Л. Мейер, М. Красовский, Ы. Алтынсарин, Н.И. Гродеков, В.В. Бартольд, И.В. Аничков, Х. Қустанаев, А. Диваев, М.Ж. Көпеев, т.б. құнды материалдар қалдырды.

Ә.Х. Марғұланның «Ежелгі жыр аңыздар» (А., 1985), «Шоқан және Манас» (А., 1971) еңбектері мен «Қорқыт туралы жазбалар» мақалаларында қазақ жерін мекендеген ежелгі халықтар дәстүрлері (әдет-ғұрпы, тұрмысы), рухани өмірі жөнінде көптеген мағлұматтар берген. Оларда біздің тақырыбымызға қатысты құнды деректер өте көп.

Кеңес дәуірінде қазақтың некесі мен отбасын алғаш арнайы зерттеген ғалым – Х.А. Арғынбаев. Ол өзінің көпжылдық зерттеулерінің нәтижесінде «Қазақ халқындағы отбасы мен неке» атты еңбегін жариялады. Бұдан басқа Х.Арғынбаевтың қаламынан туындаған осы тақырыпқа арналған мақалалар, өзі қайтыс болғаннан кейін шыққан кітабы [1] біздің зерттеуімізге өзінің фактілік материалдарымен, терең талдауларымен бағыт-бағдар болды. Халел Арғынбаевтың «Қазақ халқындағы семья мен неке» атты монографиясы таза теориялық-методологиялық мәселелерге терең араласпағанымен де қазақ қоғамындағы отбасы мен некенің негізгі сипатын, түрлерін, ерекшеліктерін жан-жақты сұрыптап бергені ақиқат. Х. Арғынбаевтың қазақ жанұясының формасы, патриархалды дәстүрлері, жанұядағы әйелдің жағдайы, үйлену ғұрыптарының көне мәні туралы ғылыми пікірлерін өз еңбегімізде басшылыққа алдық.

Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы үлкен патриархалдық отбасының сарқыншағы іспеттес құрылым – патронимия жөнінде белгілі этнолог Ж.О. Артықбаевтың еңбектерінде жан-жақты сипатталып, талданған. Ғалымның ойынша, «Бір ата баласы» деген атаумен анықталатын осы патронимия өзінше бір шаруашылық бірлестігі болды, әртүрлі жеке отбасының ата балаларымен бірігіп шешетін мәселелері (құдалық, қалыңмал, жылу жинау, үлкен шаңыраққа бағыну, әмеңгерлік, балдыз алу) осы патронимиялық ортада шешілді [2].

1998 жылғы еліміздің барлық аймақтарын тұтастай этномәдени зерттеу нәтижесінде жарық көрген мақалалар жинағы «Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні» (А., 2001) деп аталады. Бұл жинақта да қазақтың отбасылық ғұрыптарына үлкен мән берілген.

Қазақ халқының отбасылық-некелік салт-дәстүрлері философиялық, әлеуметтік-тарихи, социологиялық аспектілерде А.К. Қалыштың, С.Х. Шалғынбаеваның, А.К. Галимованың еңбектерінде көрініс тапқан.

Қазан төңкерісі қарсаңына дейінгі өзбектердің отбасылық-некелік қарым-қатынастары мен әдет-ғұрыптары жөнінде дерек беретін еңбектер жоқ емес. Белгілі шығыс тілі мен мәдениетін зерттеуші венгерлік ғалым А. Вамбериден бастап, П. Маев, А.Д. Гребенкин және М. Наливкина сияқты зерттеушілер өзбектердің отбасы, отбасылық-некелік қарым-қатынастары, сарттардың үйлену дәстүрлері, қала мен ауылдық жерлердегі берілетін қалыңмал ерекшеліктері, үйлену кезінде атқарылатын кәде жоралғылары туралы мәліметтерді келтіреді. Мысалы, П.Маев қалыңмалды шарифат бойынша болашақ әйелінің меншігінде болатын дүние деп түсіндіреді де, жасау жайында құдалар арасында ешбір келісімнің болмайтындығын айтады.

Г.П. Снесарев өзбек халқының өмірінде елеулі рөл атқаратын наным-сенімдер мен ырымдарға тоқталған. Өзбектердің ежелгі дәуірден мұсылмандық кезеңге дейінгі көзқарастары мен ырым-жоралғыларына, діни түсініктеріне жүйелі талдау жасайды, өмірмен байланысты наным-сенімдердің генезисіне, әрі олардың өзгеруіне тоқталады. Кейбір нақты тарихи мәселелері мен жалпы дінтану мәселесін (проблемасын) зерттеуге арналған [3].

М.А. Бикжанова Ферғана жазығындағы өзбек отбасында үлкен отбасының ыдырауына байланысты бөлінбеген деп аталатын отбасы формасы пайда болды, - деп жазды. Бикжанованың айтуынша мұндай отбасы XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басына тән. Бөлінбеген отбасының патриархалдық отбасынан айырмасы – ол үш немесе одан да көп ұрпақтан емес, бір жұптан – әкесі мен шешесінен және бірге тұратын үйленген ұлдарынан тұрады [4].

Н.А. Кисляковтың Орталық Азия және Қазақстан халықтарындағы отбасы мен некенің тарихына арналған очеркі біздің тақырыбымызға өте жақын келетін зерттеу жұмысы [5].

Бұл жұмыста Орталық Азия халықтарының отбасы формалары, олардың түрлерінің өзгеруі, неке және оған байланысты ғұрыптары сипатталып жазылып, кей жағдайларда салыстырыла талданған. Зерттеуші әсіресе стадиялық ортақтастықтар мен ерекшеліктерге баса назар аударған. Біз өз жұмысымызда Н.А. Кисляковтың еңбегіне жиі сілтеме жасап, сүйеніп отырдық.

Н.П. Лобачева Орталық Азия халықтары мен қазақтардың үйлену салтындағы діни магиялық рәсімдердің мән-мағынасын зерттеген. Ол халықтың этногенетикалық тарихының негізгі кезеңдерінің дәстүрлі мәдениетте көрініс беретінін өзінің ғылыми зерттеулерінде дәлелдеген. Сонымен қатар, өзбектердің үйлену дәстүрлеріне салыстырмалы бағытта талдаулар жасап, тарихи-мәдени әсерлерді анықтайды [6].

Орталық Азия аймағында сан ғасырлар бойы көршілес өмір сүріп, ортақ мәдени дәстүрлері қалыптасқан туысқан халықтардың отбасы ғұрыптары негізінен ұқсас, ортақ [7; 8]. Дегенмен әртүрлі тарихи-саяси – идеологиялық ахуал-дарға байланысты бүгінде сол халықтардың кейбірінде ұмытылып кеткен прогрессивті, әдемі ілкі дәстүрлерді туысқан халықтарда сақталып қалған формаларында, мазмұнында қайта енгізуге, қайта жаңғыртуға болады...

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973. – 328 б.
2. Артыкбаев Ж.О. Казахское общество в XIX в.: традиции и инновации. – Караганда, 1993. – 330 с.

Kabul, Afghanistan, 2019

3. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верования и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. – 355 с.
4. Сухарева О.А., Бикжанова М.А. Прошлое и настоящее селения Айкырап. -Ташкент, 1959. – 238 с.
5. Кисляков Н.И. Семья и брак у таджиков (по материалам конца XIX – начало XX века). -М.- Л., 1959. - 269 с.
6. Лобачева Н. Отражение этногенетической истории в материальной и духовной культуре народов Среднеазиатско-Казахстанского региона (по материалам середины XX в.) // Среднеазиатский этнографический сборник. – Москва: Наука, 2006. – С. 47-95.; Лобачева Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. – Москва: Наука, 1975. - 140 с.
7. Төлеубаева К.М. Қазақ халқының бала тәрбиесіне байланысты дәстүрлері // Отан тарихы, 2003. – № 4. – 25-32-бб.
8. Төлеубаева К.М. Адамды жерлеуге байланысты салт-дәстүрімізге тұлдау анимистік түсініктердің сілемі ретінде // ҚазҰУ Хабаршысы. – Шығыстану сериясы. – 2004. – №3, (28). – 38-40-бб.

Кожакеева Л.Т. – доктор исторических наук, профессор Казахского государственного женского педагогического университета.

Жылкышыбаева К.К. - кандидат исторических наук, доцент Казахского государственного женского педагогического университета.

Исаева А.И. - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Казахского государственного женского педагогического университета.

Аннотация

В статье освещается научная деятельность профессора Халела Аргынбаева, известного ученого и профессора исторических наук, который внес большой вклад в изучение различных вопросов отечественной этнографии и внес неоценимый вклад в развитии этнографии..

Халел Аргынбаев исследовал не только материальную и духовную культуру казахского народа и рассматривал проблемы этногенеза и семейного отношения казахского народа.

Широту научного кругозора Халела Аргынбаевича доказывает и то, что он интересовался не только вопросами материальной и духовной культуры, семейно-брачными отношениями, но и традиционным декоративно-прикладным искусством казахского народа. Вышедшее в 1987 г. исследование явилось вкладом автора в разработку указанной проблемы, поднятыми в свое время его академическими коллегами – А.Х. Маргуланом, Э.А. Масановым и М.С. Мукановым. Основу монографии составили материалы, собранные автором в составе этнографических исследований в предыдущие десятилетия, включая музейные экспонаты из историко-краеведческих музеев, дореволюционных письменных источников. В ней исследованы такие компоненты традиционного прикладного искусства и промыслов казахов, как резьба по дереву, художественная обработка изделий металла, камня, кожи, рогов, кости [11].

На 1 января 1990 г. Х.А. Аргынбаев имел 7 монографий и 167 статей, в том числе с момента защиты докторской диссертации 2 монографии и 102 статьи [1, л.115].

Заметным явлением в научной жизни ИИАЭ имени Ч.Ч. Валиханова стал выпуск в 1995 г. коллективной монографии «Казахи. Историко-этнографическое исследование», посвященной этническим процессам, традиционным способам ведения хозяйства, народным промыслам и ремеслам, элементам материальной и духовной

Kabul, Afghanistan, 2019

культуры, семье и браку казахского народа в XIX-XX вв. В ней ученый являлся автором разделов по народным знаниям и семейно-брачным отношениям казахов [12].

Во второй половине 1990-х годов ученый начал усиленно заниматься и другими еще не исследованным им проблемами исторической этнографии казахов – жизнеобеспечивающим функциям народных знаний и генеологии (шежире) казахов.

Уже после его скоропостижной смерти в 1998 г. издается коллективная монография «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов», представляющий собой первый в отечественной этнологии опыт такого рода теоретического и конкретно-этнографического изучения. Халел Аргынбаевич исследовал в ней структуру и жизнеобеспечивающие функции таких компонентов культуры жизнеобеспечения казахов, как народные знания [13]. Следует особо отметить, что издание этой уникальной работы стало возможным лишь благодаря титаническим усилиям ее координатора к.и.н. Н.Алимбая, так как в том же году скончался также второй ее автор – д.и.н., профессор М.С. Муканов.

Можно смело говорить и о том, что Х.А. Аргынбаев создал свою казахстанскую школу этнографов. Под его научным руководством было защищено около 15 докторских и кандидатских диссертаций в г. Москве и Алматы по специальности «этнография». Среди его учеников отметим докторов исторических наук У.Кыдыралина, С.Е. Ажигали, Ж.О. Артыкбаева, Ш.Ж. Тохтабаеву, А.У. Токтабая, А.Б. Калыш и др.

Хотелось бы сказать, что вся жизнь, в том числе научно-педагогическая и организаторская деятельность Халела Аргынбаевича является образцом для подражания настоящему и будущему поколению историков и этнологов. Его человеческая простота, скромность и доброта, природная тактичность, мудрость и интеллект навсегда сохранятся в памяти его коллег, учеников, родных и близких.

Ключевые слова: семейные традиции, этногенез казахского народа, преемственность поколений, монография, традиция, наука.

HALÉL ARGYNBAEV - A KNOWN KAZAKHSTAN ETHNOLOG

KOZHAKEEVA.L.T - Doctor of Historical Sciences, Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

ZHYLKYSHYBAYEVA K.K. - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

ISAEVA A.I. - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

Kabul, Afghanistan, 2019

Abstract: The article highlights the scientific work of Professor Khalel Argynbayev, a famous scientist and professor of historical sciences, who made a great contribution to the study of various issues of national ethnography and made an invaluable contribution to the development of ethnography ..

Khalel Argynbayev investigated not only the material and spiritual culture of the Kazakh people and examined the problems of ethnogenesis and the family relationship of the Kazakh people.

The breadth of the scientific outlook of Khalel Argynbayevich is also proved by the fact that he was interested not only in issues of material and spiritual culture, family and marriage relations, but also in the traditional decorative and applied art of the Kazakh people. The research, published in 1987, was the author's contribution to the development of this problem, raised in due time by his academic colleagues, A.Kh. Margulan, E.A. Masanov and M.S. Mukanov. The basis of the monograph consists of materials collected by the author in the composition of ethnographic studies in previous decades, including museum exhibits from historical museums of local history, pre-revolutionary written sources. It examines such components of traditional applied art and crafts of the Kazakhs as wood carving, artistic processing of metal, stone, leather, horns, and bone products.

On January 1, 1990, Kh.A. Argynbayev had 7 monographs and 167 articles, including 2 monographs and 102 articles from the moment of defending his doctoral dissertation.

A noticeable phenomenon in the scientific life of the IIAE Ch.Ch. Valikhanov was the release in 1995 of the collective monograph "Kazakhs. Historical and Ethnographic Study" dedicated to ethnic processes, traditional ways of doing business, folk crafts and handicrafts, elements of material and spiritual culture, the family and marriage of the Kazakh people in the nineteenth and twentieth centuries. In it, the scientist was the author of sections on national knowledge and family-marriage relations of the Kazakhs.

In the second half of the 1990s, the scientist began to intensively deal with other problems of the historical ethnography of the Kazakhs, which he had not yet studied, the life-supporting functions of popular knowledge and geneology (shezhire) of the Kazakhs.

Already after his sudden death in 1998, a collective monograph "The Traditional Culture of the Livelihood of the Kazakhs" is published, representing the first experience of this kind of theoretical and concrete ethnographic study in Russian ethnology. Halel Argynbayevich investigated in her the structure and life-supporting functions of such components of the culture of life-support of the Kazakhs as folk knowledge. It should be especially noted that the publication of this unique work became possible only thanks to the titanic efforts of its coordinator, Ph.D. N.Alimbaya, since the second author also died in the same year - Doctor of Historical Sciences, Professor M.S. Mukanov

It is safe to say that Kh.A. Argynbayev created his Kazakhstan school of ethnographers. About 15 doctoral and candidate theses in the city of Moscow and Almaty

Kabul, Afghanistan, 2019

with a degree in ethnography were defended under his scientific guidance. Among his students we will note the doctors of historical sciences U. Kydyralin, S.E. Azhigali, J.O. Artykbaeva, Sh.Zh. Tohtabayev, A.U. Toktabaya, A.B. Kalysh and others

I would like to say that all of life, including the research, teaching and organizational activities of Haleb Argynbayevich is a model for imitation of the present and future generation of historians and ethnologists. His human simplicity, modesty and kindness, natural tact, wisdom and intelligence will forever remain in the memory of his colleagues, students, relatives and friends.

Key words: family traditions, ethnogenesis of the Kazakh people, continuity of generations, monograph, tradition, science.

ВВЕДЕНИЕ

В ряду старшего поколения крупных отечественных этнологов наряду с именами А.Х. Маргулана, И.В. Захаровой, В.В. Вострова, М.С. Муканова, У.Х. Шалекенова, У.Кыдыралина, Р.Д. Ходжаевой, Х.А. Кауановой особое место занимает Халел Аргынбаевич Аргынбаев. Во-первых, он прошел суровый жизненный опыт, связанный с сложными событиями 1920-1940-х годов, который закалил его на всю жизнь. Это – последствия насильственной коллективизации сельского хозяйства 1929-1932 гг., массового голода 1931-1933 гг., Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.

Родился будущий корифей этнологической науки 21 сентября 1924 г. в ауле №17 (колхоз имени Джамбула) Баянаульского района Павлодарской области в семье крестьянина-середняка. Этот благодатный район знаменит на весь Казахстан тем, что дал нашей Родине блестящую плеяду деятелей национальной культуры, науки, литературы. Среди них – прекрасный знаток дореволюционной казахской этнографии и фольклора, меценат Муса Шорманов – дядя Ч.Ч. Валиханова; известный теолог, поэт, фольклорист Машхур-Жусип Копеев; классик казахской литературы С.Торайгыров, основоположники отечественной драматургии и кинематографии Зеин Шашкин и Шакен Айманов, корифей театрального и кинематографического искусства Каукен Кенжетаев; выдающийся ученый, первый президент Академии наук Казахстана Каньш Сатпаев, также президент Академии наук республики Шапык Чокин, академики Алькей Маргулан, Абикен и Есен Бектуровы, Абылкас Сагинов (Герой Социалистического труда), Зайрулла Дюсенбеков и др.

Семья Аргынбаевых, равно как и другие их соплеменники испытали на себе последствия советской тоталитарной системы. Лишившись скота в годы коллективизации, спасаясь от страшного голода, поразившего некогда кочевые и полукочевые регионы, вынуждены были в 1931 г. переехать в Кузбасс, где его отец Аргынбай работал шахтером. В следующем году нужда заставила его отца, равно как и его родных братьев завербоваться на Дальний Восток – на Камчатку в г.

Kabul, Afghanistan, 2019

Петропавловск, где он работал сторожем магазина, а мать – Карабаева Майра – в швейной мастерской. Здесь же в г. Петропавловске Халел Аргынбаевич учился в начальной школе. В 1934 г. окончил 2 класса. В том же году семья переехала в г. Новосибирск, где он закончил 3 класс. В 1935 г. переехали в Каратальский район, где отец вступил в члены колхоза, затем в 1938 г. – в Капальский район Талды-Корганской области, пока в 1952 г. он не вышел на пенсию.

В 1938-1939 учебном году Халел Аргынбаевич окончил Конурскую начальную среднюю школу и поступил в Капальское педагогическое училище, которую окончил в 1942 г. [1, л.6; 2].

Отсюда он, как и другие его сверстники в возрасте 18 лет был призван служить в рядах Советской Армии, воевавшей на фронтах Великой Отечественной войны.

С 1 сентября 1942 г. по 13 января 1943 г. он был курсантом краткосрочных радиотелеграфных курсов Среднеазиатского военного округа в г. Ташкенте. С 8 марта 1943 г. он был радистом штаба 10 артиллерийской дивизии Воронежского фронта, с 24 апреля 1943 г. до окончательного разгрома фашистской Германии в мае 1945 г. служил радистом 27-й артиллерийской бригады II–III Украинского фронтов. В составе указанных фронтов принимал участие в военных действиях на территории Украины, Молдавии, Румынии, Венгрии, Чехословакии, Югославии и Австрии. Затем до мая 1946 г. в той же должности находился в составе Прикарпатского военного округа, а с мая 1946 г. – командир радистов 135 артиллерийской бригады Прибалтийского военного округа (г.Чортков). 1 марта 1947 г. был демобилизован по указу Верховного Совета СССР от 4 февраля 1947 г.

Ратные подвиги рядового бойца Халела Аргынбаевича были достойно оценены наградами страны: орденом «Отечественной войны», медалями «За боевые заслуги», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», «Двадцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», «50 лет Вооруженных сил СССР», «Тридцать лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» [1, л.л.5-6].

После демообликации Халел Аргынбаевич возвращается в родной край и решает продолжить свое образование на более высоком уровне и в сентябре 1947 г. поступает на исторический факультет Алматинского Государственного Педагогического и Учительского института имени Абая, который окончил с отличием в 1951 г. В августе того же года он по распределению Министерства просвещения республики был направлен завучем Панфиловского педагогического училища в г. Панфилов, где одновременно преподавал историю СССР и Казахской ССР [1, л.137; 3, с.35].

Преподавая эти учебные дисциплины он начинает обращать внимание на традиционную культуру казахского народа – материальную и духовную, на их взаимовлияние с аналогичными культурами соседнего русско-украинского населения.

Соприкасаясь с детства с различными элементами культуры и быта этих народов, он решает углубить свои знания и профессионально заниматься ими.

15 октября 1954 г. Халел Аргынбаевич поступает на конкурсной основе в очную аспирантуру отдела этнографии Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова (в дальнейшем – ИИАЭ) Академии наук республики. Научным руководителем аспиранта назначили Ирину Витальевну Захарову, известную своими многочисленными трудами по традиционной этнографии казахского народа. В 1940-1945 годы она обучалась на историческом факультете МГУ им. Ломоносова, в 1946-1949 годы – в аспирантуре Института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. В 1952 году в том же Институте успешно защитила кандидатскую диссертацию на тему: «Материальная культура уйгуров Советского Союза». В 1950-1954 годы работала младшим, а затем старшим научным сотрудником ИИАЭ им. Ч.Ч.Валиханова АН КазССР, с сентября 1954 по сентябрь 1957 года – и.о. зав. отделом этнографии [1, л.137; 4].

Тема кандидатской диссертации Халела Аргынбаевича перекликалась с научными изысканиями И.В. Захаровой и была утверждена на Ученом совете Института под следующим названием: «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов во второй половине XIX в. и до Октябрьской революции (по материалам Семипалатинской области)». Она была написана как на полевом этнографическом материале, так и использованием архивных источников ЦГА КазССР и Семипалатинского областного краеведческого музея, а также с привлечением разнообразной дореволюционной литературы.

В середине октября 1957 г. закончился срок аспирантуры у Халела Аргынбаевича, получившего подготовку по специальности этнографии Казахстана. Отдел этнографии Института на заседании 16 октября обсудил работу его работу и принял решение – ходатайствовать об оставлении его в отделе в качестве младшего научного сотрудника с последующим утверждением в Отделении общественных наук Президиума АН КазССР. Спустя два года результаты его историко-этнографического исследования были опубликованы в Трудах ИИАЭ АН КазССР [5]. Доработанный вариант диссертации на материалах всего Восточного Казахстана был обсужден в секторе народов Средней Азии и Казахстана Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР в г. Москве и представлен для защиты в Диссертационный совет этого же института. 19 мая 1960 г. в Москве Х.А. Аргынбаев успешно защитил кандидатскую диссертацию [1, л.15].

22 сентября 1961 г. на заседании бюро Отделения общественных наук АН КазССР, которую вел академик-секретарь этого научного подразделения академик АН КазССР С.Н. Покровский он был утвержден в должности и.о. старшего научного сотрудника ИИАЭ АН КазССР. Через два года – 29 декабря 1963 г. Постановлением Президиума АН КазССР за №20/2 Х.Аргынбаеву было присвоено ученое звание

старшего научного сотрудника. Данное Постановление было подготовлено вице-президент АН КазССР академиком АН КазССР А. Полосухиным [1, л.24].

Естественно, эта должность была представлена ему за активную научно-исследовательскую работу в области традиционной казахской этнологии. В результате многолетних экспедиционных поездок в различные области и районы Восточного, Северного, Центрального, Западного, Южного Казахстана и Жетысу Халел Аргынбаевич совместно со своими старшими коллегами – академиком А.Х. Маргуланом, кандидатами исторических наук И.В. Захаровой, В.В. Востровым, ровесниками Э.А. Масановым, Г.Н. Валихановым, более молодыми М.С. Мукановым и Р.Д. Ходжаевой собрал значительный полевой этнографический материал. Они стали подспорьем при подготовке данных к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана, двухтомника «Народы Средней Азии и Казахстана», монографии «Культура и быт казахского колхозного аула», а также для будущих публикаций сотрудников отдела этнографии упомянутого Института [6, с.15].

В 1960-е годы Х.А. Аргынбаев обращает значительное внимание таким важнейшим аспектам функционирования и жизнедеятельности традиционного казахского общества, как скотоводство [7]. Используя имеющиеся богатые архивные, дореволюционные источники, разнообразные материалы полевых этнографических источников ему удалось проанализировать особенности кочевого, полукочевого и оседлого скотоводства, определить характер, ареал, направленность и протяженность кочевых маршрутов, показать не только систему выпаса скота, но и исходя из посезонного характера продуктивности растительного покрова значимость видовой структуры скота.

Ученому впервые в этнографической науке рассматриваемого периода удалось системно и объективно исследовать традиционную ветеринарию у казахов, углубить существующие о ней представления и продемонстрировать выработанные веками у кочевников способы лечения болезни животных, используемых в хозяйстве кочевников [8].

Большой научный интерес не только среди историков, этнографов и представителей гуманитарных специальностей, но широкой общественности вызвало издание в 1973 г. капитальной монографии Халела Аргынбаевича по семье и браку казахского народа. В ней ученый одним из первых всесторонне проанализировал форму, типы и структуру традиционной казахской семьи, специфику ее внутрисемейных отношений и семейной обрядности, а также формы заключения наиболее распространенных типов брака в дореволюционном Казахстане. В заключительной четвертой главе он в сжатом виде (на 36 стр.) указал составные части семейно-брачных отношений советского периода, подкрепив их полевыми этнографическими материалами, собранными им на протяжении 20 лет в различных регионах республики. При этом автор уделил основное внимание раскрытию раскрепощения женщин, ликвидации многоженства и амангерства в 1920–1930-х годах.

Им были показаны дальнейшие изменения в социально-экономической и культурной жизни, в сфере семейного быта в последующие десятилетия. Значительный интерес представляют анализ структуры и внутрисемейных отношений, основные формы заключения брака и обряды, сопровождающие их, а также вопросы стабильности и распада браков [9].

Результаты такого блестящего монографического исследования позволили Х.А. Аргынбаеву в 1975 г. защитить докторскую диссертацию на тему «Семья и брак у казахов» в Диссертационном совете ИИАЭ имени Ч.Ч. Валиханова Академии наук республики. Решением Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР от 18 марта 1977 г. (протокол №10) ему была присуждена ученая степень доктора исторических наук [1, л.185].

Одновременно ученый принимает активное участие в различных научных форумах антропологов и этнографов: VII-м (Москва, 1964 г.) и IX-м (Чикаго, 1973) международных конгрессах, во всесоюзных сессиях и симпозиумах в Ашхабаде (1967), Ташкенте (1969), Алматы (1972), Москве (1974) [1, л.42; 2, с.35].

Такой солидный научный потенциал, разносторонняя деятельность, чуткое и доброжелательное отношение к коллегам по отделу и коллективу способствовали тому, что в декабре 1976 г. директор Института, вице-президент АН КазССР академик А.Н. Нусупбеков назначил Халела Аргынбаевича исполняющим обязанности зав.отделом этнографии. 20 мая 1977 г. он был избран по конкурсу на эту должность. 28 мая того же года на заседании бюро Отделения общественных наук под председательством академика-секретаря Отделения, член-корр. АН КазССР З.А. Ахметова был утвержден как прошедшего по конкурсу на должность заведующего отделом этнографии [1, лл.52, 60-62]. Решением Высшей Аттестационной Комиссии при Совете Министров СССР от 19 февраля 1982 г. ему было присвоено ученое звание профессора по кафедре археологии и этнографии. В данной должности зав. отделом ученый переизбирался еще дважды – 12 ноября 1982 г. и 19 мая 1986 г. В января 1990 г. он был аттестован в должности главного научного сотрудника отдела этнографии [1, лл.98, 111, 117].

В опубликованной в 1980 г. коллективной монографии «Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX вв.», подводившей итоги многолетней работы по историко-этнографическому атласу народов Средней Азии и Казахстана, Х.А. Аргынбаев явился автором таких основополагающих разделов, как «Основные виды домашнего скота и их распространение» и «Обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством» [11].

В 2000 г. также посмертно публикуется совместное исследование ученого и его коллег М.С. Муканова и В.В. Вострова, посвященное генеологии (шежире) родоплеменных групп всех трех казахских жузов – Старшего, Среднего и Младшего. В отличие от других аналогичных шежире данный труд выгодно отличается своим научным подходом не только в описании, классификации, но и в исследовании генезиса казахских жузов, в их расселении и этническом составе [12]. И в этом случае, как и ранее публикация данной книги, ставшей библиографической редкостью

большую роль сыграл ученик Халела Аргынбаевича и Марата Сабитовича – А.Б. Прманов, работающий главным редактором издательства «Атамұра».

В 2005 г. в издательстве «Кайнар» выходит следующая монография автора, исследующая семейную обрядность казахов – детской, свадебной и похоронно-поминальной [13]. Она полностью построена на материалах многолетних полевых этнографических исследований, архивных источников и данных специальной литературы. Ценность в монографии представляет то, что в ней много внимания уделено не только их происхождению и развитию, но и их функционированию в разных регионах, наличию в них общих и особенных моментов.

Свою научную работу Халел Аргынбаевич сочетал с педагогической деятельностью в КазПИ имени Абая (1966-1970), в КазГУ им.С.М. Кирова (1958-1959, 1975-1987) по совместительству в должности профессора кафедры археологии и этнографии [1, лл.73, 96].

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Объединенный ведомственный архив комитета МОН РК (в дальнейшем ОВА МОиН РК). Ф.11. Оп.1 а-л. Д. 498. – 223 л.
2. Аргынбаев Х. Баянұлдан Камчатқаға дейін // Жұлдыз. – 1991. – №7. – 125-142 б.
3. Биобиблиография обществоведов Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 478 с.
4. ОВА МОиН РК. Ф. 11. Оп. 1 а-л. Д.532. Л. 1, 4, 32.
5. Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX вв. // Труды ИИАЭ АН КазССР. – 1959. – Т.6. – С.19-90.
6. Калыш А.Б., Исаева А.И. 1945-2000 жылдардағы Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтындағы этнография ғылымының дамуы // Отан тарихы. – 2003. – 13-24 бб.
7. Аргынбаев Х.А. Қазақтың мал шаруашылығы хақында. – Алматы: Ғылым, 1969. – 170 б.
8. Аргынбаев Х.А. Этнографический очерк о народной ветеринарии казахов. – Алма-Ата: Кайнар, 1963. – 51 с. (на каз. языке).
9. Аргынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973. – 328 б.
10. Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX вв. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 254 с.
11. Аргынбаев Х., Мұқанов М., Востров В.. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.
12. Аргынбаев Х.А. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: Қайнар, 2005. – 215 б.

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Bosna Binası

ÖZET

Türkiye ile Afganistan arasında süre gelen iyi ilişkiler ve dostluk çok eski zamanlardan beri ön plandadır. İki milletin ortak tarih ve kültür değerleri bulunmaktadır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti 1920'de kuruluşundan itibaren Afganistan ile ilgili ilişkilere çok önem vermiştir. İki ülke arasında diplomatik ilişkiler 1921 tarihli Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi ile başlamıştır. Türkiye ilk olarak Afgan asıllı bir Türk subayı olan Abdurrahman Samadan, Kabil'e temsilci olarak atamıştır. TC Büyükelçiliği Kabil'de açılan ilk diplomatik misyon özelliğini taşımaktadır. Bu arada Afganistan TBMM'yi tanıyan ikinci ülke olma özelliğine sahiptir.

Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri 1920-1960 yılları arasındaki dönemde Afganistan'ın kalkınma ve çağdaşlaşma çabalarını desteklemiştir. Bu ülkedeki askeri, kültür, eğitim ve sağlık gibi temel devlet kurumlarının kurulmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

1932-1960 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti öğretmen, hekim, subay ve diğer pek çok alanda yetişmiş uzman elamanlarını hizmet için Afganistan'a göndermiştir. İki ülke arasındaki yakın dostluk ve işbirliği ilişkileri, Afganistan'ın Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmesine kadar devam etmiştir.

Sovyet işgalinin 1989 yılında sona ermesinin ardından Türkiye, Afganistan'daki gelişmeleri yakından izlemeye devam etmiş, dış ve iç gerek gruplarla temas ederek Afganistan'a istikrar ve barış getirilmesine katkıda bulunmaya çalışmıştır. Türkiye günümüzde de pek çok kurumu ile Afganistan'ın güvenlik, gelişme ve kalkınma alanlarındaki çabalarını doğrudan desteklemektedir.

Biz bildirimizde Türkiye Cumhuriyeti ile Afganistan arasında 1921 yılından beri gelişen iyi ilişkiler, yardımlaşma ve kalkınma yardımı üzerinde duracağız. Bu çerçevede Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve diğer kaynaklardan da yararlanarak mümkün olduğunca ayrıntılara inmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Afganistan, Türkiye- Afganistan ilişkileri

TÜRKÇE ESERLERDE AFGAN VE AFGANİSTAN

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Ankara-Türkiye /
demir_necati@hotmail.com, www.necatidemir.net

Afganistan, Türklerin çok eskiden beri yaşadıkları coğrafyanın tam ortasında yer almaktadır. Uzun süre de Türler bu coğrafyaya hakim olmuştur. Bununla birlikte Türkler çok eskiden beri yazan ve okuyan milletlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla Afganlar ve Afganistan doğal olarak zaman zaman Türkçe yazılı eserlere konu olmuştur.

480 yılından sonra Afganistan, Akhunların hakimiyetine geçmiştir. Fakat bir süre sonra Göktürklerin baskısı sonucu hakimiyetlerini kaybetmişlerdir. Sonrasında da Akhunlar, Halaçlar olarak burada yaşamayı sürdürmüşlerdir. 7. yüzyıldan sonra buralara Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti ve Harzemşahlar gibi Türk devlet ve boyları hakim olmuştur. Afganistan, 1220'den sonra Moğolların hakimiyetine girmiştir.

Moğol hakimiyeti, Afganistan'da yaşayan Türk boylarını Anadolu'ya göçe zorlamıştır. Böylece Afganistan'daki Türk nüfusu yoğunluğu azalmıştır. 14. yüzyıl sonlarında Timur, Moğol egemenliğine son vermiştir. Fakat torunu Muhammed Babür'ün bölgede kurduğu Türk devleti uzun süre hakimiyetini sürdürmüştür.

. Babür Devleti, döneminde Özbek Türklerinin bir kısmı Afganistan'a yerleşmiştir. 18. yüzyılda Babür Devleti zayıflamış, bunun üzerine Afgan kabileleri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Fakat Nadir Kulu komutasındaki Türkmen ordusu Afganistan'da yeniden hakimiyet kurmuştur. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Afganistan'da Türklerin hakimiyeti gittikçe zayıflamıştır.

Bütün bu siyasi gelişmeler gerçekleşirken olaylar doğal olarak Türkçe yazılı eserlere de yansımıştır. Biz bildirimizde Türkçe olarak kaleme alınmış *Orhun Yazıtları*, *Divanü Lügati't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Oğuz-name*, *Şecere-i Terakime*, *Şecere-i Türki*, *Cengiz-name*, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, *Saltık-name*,... gibi eserleri tarayarak tarih boyunca Türk – Afgan ilişkileri konusunu tartışacağız.

Anahtar kelimeler: Türk, Afgan, Afganistan, Türkçe yazılı eserler

AFGHANİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİ

AFGHANISTAN-CHINA RELATIONS

Faridullah TALASH

Polis Akademisi Doktora Öğrencisi
Mustafa TALAS

Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Özet

Afganistan, Güney Asya ve Orta Asya'da yer alan bir kara ülkesidir. Bölgenin stratejik konumu ve doğal kaynakların varlığı bölgeyi büyük güçler için gerekli ve vazgeçilemez kılmaktadır. Zaman zaman büyük güçlerin mücadelelerinin alanı olması sebebiyle, bölge halkı, bölgenin iç siyasi dinamikleri üzerinde ortaya çıkan istikrarsızlık ve güvensizlik durumlarından çokça acı çekmiştir. Afganistan birçok yabancı işgalciye ev sahipliği yapmıştır. Bu işgalciler, komşuları ile ilişkiler de dâhil olmak üzere, ülkenin iç ve dış siyasetini etkilenmiştir. Afganistan-Çin resmi diplomatik ilişkileri 1955 yılında başlamıştır. 1955 öncesi, iki ülke, bazı nedenlerden dolayı herhangi bir resmi ilişkiye sahip olamamıştır. İlişkilerin kurulmasından bu yana, her iki ülkede meydana gelen siyasi değişiklikler, ülkelerin politikalarının yönünü değiştiren ve iki ülkeler arasındaki ilişkileri etkilenmiştir.

Bu tezin amacı, Afganistan- Çin arasında; siyasi, ekonomik, ticari, kültürel ve askeri ilişkilerin tarihini ve doğasını incelemektir. Yansın, 11 Eylül olayından önce ve sonra Afganistan'a karşı Çin'in politikasını ve Afgan Hükümeti ile Taliban arasında barış ve uzlaşma sürecinde Çin'in ılımlı rolünü vurgulamaktadır. Buna ek olarak, bu tezde iki ülke arasındaki ilişkilerin son on yılda nasıl geliştiği açıklanmaktadır. Ayrıca, Çin'in Afganistan'da var olan çıkarlarını ve bölgedeki güvenlik endişesi hakkında bazı nedenleri sunacaktır. Bu çalışmada, iki ülkenin dış politikası ve bölgedeki kalkınma ve istikrar üzerinde Şanghay İşbirliği Örgütü'nün rolü incelenmektedir. Son olarak Çin, Afganistan'ın komşusu, stratejik ortağı ve ülkenin yeraltı kaynaklarıyla ilgili büyük yabancı yatırımcı bir ülke olarak, NATO/ISAF askeri kuvvetlerinin son çekilme hareketinden sonra, Çin'in bu bölgede sık sık çatışmalarla ilgili endişeleri, mevcut halde iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceğinin ne olacağını açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan- Çin ilişkileri, 11 Eylül'den sonra Çin'in Afganistan politikası, Afganistan Tarihi ve etnolojik yapısı, Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), ŞİÖ ve Afganistan kalkınması ve barışı üzerindeki etkisi.

Abstract

Afghanistan is a landlocked country located within South Asia and Central Asia. Its strategic location and natural sources makes it essential for the great powers. From time to time people of this region have suffered from great powers struggles, which have caused instability, insecurity, which had a negative impact on internal political dynamics of the region.

Kabul, Afghanistan, 2019

Afghanistan has been hosted many foreign invaders, any of these invader effects the internal and foreign politics of the country including relations with neighbors. Afghanistan- China established its official diplomatic ties in 1955. Before 1955 due to some reason two countries did not has any official ties. Since establishment of relations, the Political Changes, which occurred in both countries, changes the path of countries policies and effect the relations between Afghanistan and China.

The thesis will explore the history and nature of the; political, economic, trade, cultural, military Afghan-Sino relations as well as before and post- 9/11 China policy towards Afghanistan with an emphasize on china role as moderate on Peace and reconciliation process between Afghan government and Taliban. In addition, the thesis will explain how the relationships between two countries have developed in the last decade. It will offer some reasons about China interests in Afghanistan as well its security concern in region. This paper work will demonstrate both countries foreign policies and the role of Shanghai Cooperation Organization in development and stability in region. Finally it will express China role as Afghanistan's neighbor, strategic partner, and one of its largest foreign investors in what the future of this relationship might hold after the final withdrawal of NATO/ISAF troops from Afghanistan in light of China's often conflicting concerns about and goals in Afghanistan.

Key Words: Afghanistan-China relations, post- 9/11 China policy toward Afghanistan, Afghanistan Political history and Ethnicity, SCO role in developing and Peace in Afghanistan

Hassan SALEM

Cairo University, Ms. Programme

Abstract

Medicine in ancient Egypt attached great importance. All doctors had the status of priests, communicating with the gods: when a person fell ill, he did not go to the hospital, but to the temple. To combat severe colds, even 3,500 years ago, under Queen Hatshepsut, some kind of antibiotics were used - a mold growing on herbs, something like the current penicillin. Ancient Egyptian doctors believed that the human body was like the Nile River: there are special canals that carry water, blood and air from the inside ... Great attention was also paid to the "placebo effect" - the priests gave the patient a healing amulet as the "gift of the mercy of the gods": it happened that even the dying suddenly recovered.

Of course, even the most tough supporters of ancient Egyptian recipes understand that "chemistry" is necessary, a person cannot do without modern medicines. However, to the same extent it is a double-edged sword. According to Egyptologists, people are too carried away by artificial preparations. A headache - they drink a pill, a stomach aches - again a pill, cuts are smeared with "chemical" ointment, an elementary cold is "bombed" with antibiotics. Such addictions "plant" the liver and other internal organs.

Keywords: chemists, medicine, ancient Egypt

Ahmad Sharif FAKHER

The University of Jordan

Abstract

The Middle East is deservedly considered one of the most unstable regions of the planet. Its modern political map was more or less formed after the First World War, after the victory in which the Allies captured the eastern part of the Ottoman Empire. By 1918, French troops occupied Syria and Lebanon, the British - Palestine, Iraq and Jordan, and the territories of modern Saudi Arabia and Yemen were controlled by Arabs who had risen against the Turks. Formed in 1919, the League of Nations gave France and Britain mandates to manage the territories of the Ottoman Empire, where the troops of these countries stood. Some of them subsequently received nominal independence, but this had little effect — governments could not be truly independent under conditions where key industries such as oil production were still controlled by European companies. Immediately after World War II, an avalanche-like process of decolonization began. The situation in the world has changed, the forces of the European powers were undermined by two world wars, and the colonial empires collapsed one after another. The Middle East was not an exception - the dependent territories became independent states. Some borders were drawn by the Ottomans, based on their administrative convenience, others were determined by the junction lines between the British and French parts in 1918. In this presentation The Great Games in Middle East will be discussed.

Keywords: Middle East, Wars, Games

ÖZET

Kur'an'ın birçok ayetindeki dil kullanımları incelendiğinde bazı örneklerin zahiren Arapça dil bilgisi kurallarına aykırı olduğu görülür. Bundan dolayı özellikle bazı müsteşrikler Kur'an'da dil bilgisi hatalarının olduğunu iddia etmiştir. Fakat İslam tarihinin özellikle ilk dönemlerine baktığımızda Arap dili ve edebiyatında öne çıkan simaların böyle bir iddialarının olmadığını, daha sonraki dönemlerde dil bilgisi hatası diye iddia edilen örnekleri dil kuralları ve kullanımları çerçevesinde açıkladıklarını görmekteyiz. Burada Arap dili ve edebiyatı açısından önemli olan Kûfe ve Basra dil okullarından birer örnek vererek bu okulların konuya yaklaşımlarını özetlemek istiyoruz. Kûfe dil okulunun en önemli önderlerinden biri olan Ferrâ, bu tür dil kullanımlarının lafız-mana uyumu veya lehçe farkından kaynaklandığını ifade etmektedir. Örneğin; *إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ* (Yusuf, 12/4) ayetinde geçen *سَاجِدِينَ* ismi fâili akıllı ve eril varlıklar olan cemi müzekker için kullanıldığı halde burada akıl sahibi olmayan yıldızlar ve güneş için kullanılmıştır. Bunun sebebi ise burada yıldızlar ve güneş akıllı varlıklara has olan secde eylemini gerçekleştirdiği için akıllı varlıklar muamelesi görmüştür.¹ Dolayısıyla cansız ve akılsız oldukları halde akıllı varlıklara has olan bir eylemi gerçekleştirince Kur'an lafzî uyumu bırakıp mana uyumuna uygun olan formu tercih etmiştir. Ferrâ birçok ayette geçen (bkz. Nahl, 16/17; Enbiyâ, 21/33; Nûr, 24:45; Şu'arâ, 26/4; Neml, 27/18; Fussilet, 41:21; Zuhruf, 43/45; Ahkâf, 46/4) ve zahiren dil bilgisine aykırı görünen kullanımları bu mantık çerçevesinde izah etmektedir.²

Halil (ö. 175/791) ve Sibeveyh'in (ö. 180/796) çalışmalarını kendisinden sonraki nesle aktaran ve Basra dil okulunun en önemli simalarından biri olan Ahfeş de ayetlerde zahiren Arap dil bilgisi kurallarına aykırı olan kullanımları lafız-mana uyumu veya lehçe farkı ile izah etmektedir. Ahfeş de tıpkı Ferrâ'nın yaptığı gibi birçok ayetteki (bkz. Bakara, 2/83; Nisâ, 4/8; Mâide, 5/46, 69; A'râf, 7/56, 87; Yusuf, 12/4, 82; Ra'd, 13/12; Enbiyâ, 21/33, 63; Yâsîn, 36/40; Fussilet, 41:11) dil kullanımlarını mana-lafız uyumu çerçevesinde izah etmektedir.³ Bu konuda yukarıda Ferrâ'dan örnek verdiğimizden dolayı burada da aynı örnekleri tekrarlamamak için Ahfeş'in lehçe farkına dayanarak yaptığı izahlara dair bir örnek vereceğiz. Ahfeş, *إِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانِ* (Tâhâ, 20/63) ayetindeki *إِنَّ* edatının hem hafif olarak *إِنَّ* şeklinde hem de ağır olarak *إِنَّ* şeklinde okunduğunu ifade eder. Fakat bu ibarede asıl sorun bu edattan sonra gelen *هَذَا* işaret isminin mansub formuyla *هَذَيْنِ* şeklinde değil de merfu formuyla *هَذَا* şeklinde gelmesidir. Zira bu ismin hemen öncesinde yer alan *إِنَّ* kendisinden sonra gelen ismi nasb

¹ el-Ferrâ, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/823), *Me'ânî'l-Kur'ân*, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1983, II, 34-35.

² Bkz. el-Ferrâ, *Me'ânî*, I, 228; II, 13, 98, 183-184, 201, 276-277, 324; III, 34, 49, 50, 54.

³ Bkz. el-Ahfeş el-Evsat, Ebi'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade (ö. 215/831), *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. 'Abdu'l-Emîr Muhammed Emîn el-Verd, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1985, I, 189-190, 261, 281, 312-316, 450; II, 470-471, 473-474, 519-520, 587-589, 632, 682.

Kabul, Afghanistan, 2019

eder. Ahfeş bu durumu lehçe farkıyla izah eder. Bu tür kullanımların Beni Hâris b. Ka'b ve adını vermediği diğer bir kavmin lehçesi olduğunu ifade eder.⁴ Bu durumda bu ayetteki kullanım Kureyş lehçesine göre değil de ilgili kabilelerin lehçelerine göre gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Arapça, Ferrâ, Ahfeş.

---

⁴ el-Ahfeş, *Me'ânî*, II, 629.

Ebu Ubeyde (ö. 209/824) Örneği

Naif YAŞAR

ÖZET

Ebu Ubeyde Basra dil okulunun en önde gelen simalarından biri olup Arap dili ve edebiyatındaki üstünlüğüyle meşhur olmuştur. Ebu Ubeyde'nin yazdığı ve günümüze gelen önemli eserlerinden biri *Mecāzu'l-Ḳur'ān* adlı tefsiridir. O, bu eserinde özellikle Kur'an'ın mecazî ibareleri üzerinde durmuş ve edebi inceliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu eserde yeri geldikçe değindiği konulardan biri de zahiren Arapça dil bilgisi kurallarına aykırı gelen ibarelerin Arap dili çerçevesindeki izahlarıdır. Onun bu yorumları kendisinden sonraki âlimleri de etkilemiştir. Ebu Ubeyde eserin başında cem ile müfredin, âkil ile gayri âkilin, gâib ile muhatabın vb. yapıların birbirinin yerine kullanıldığına dair birçok örnek verir.¹ Ona göre bu tür kullanımların temel nedeni bağlam ve manadır. Burada kurallarımlar sırf lafza bağlı olarak gelmemekte aksine duruma göre manaya uymaktadır. Ebu Ubeyde, bu kullanımın Arap dilinde yaygın olduğunu ifade edip delil olarak ünlü Arap şairlerinden şiirler aktarır. Örneğin; *يَأَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ* (Neml, 27/18) ayetindeki *ادْخُلُوا* emri hayvanlar için kullanıldığı halde cemi müzekker sîgasında gelmiştir. Bunun temel nedeni ise bu bağlamda karıncalar arasında cereyan eden iletişimin insanlar arasında cereyan etmiş gibi ifade edilmesi ve Hz. Süleyman'ın da buna muttali olmasıdır. Böylece dil bilgisi kullanımları lafza göre değil de manaya göre gelmiştir.² Ebu Ubeyde birçok ayette geçen (bkz. Bakara, 2/171; Âlu 'İmrân, 3/173; Tevbe, 9/34; Yunus, 10/22; Yusuf, 12/4; Meryem, 19/19; Enbiyâ, 21/30, 63, 65; Yâsîn, 36/40; Şu'arâ, 26/4; Kasas, 28/76; Fussilet, 41:11; Hucurât, 49/9; Kamer, 54/49; Kıyame, 75/33-34) ve zahiren dil bilgisi kurallarına aykırı olan kullanımları temel anlamda mana-lafız merkezli olarak izah etmektedir.³

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Arapça, Ebu Ubeyde.

¹ Ebü 'Ubeyde Ma'mer b. Musennâ (ö. 209/824), *Mecāzu'l-Ḳur'ān*, thk. Ahmed Ferîd el-Muzeydî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 15-20.

² Bkz. Ebü 'Ubeyde, *Mecāz*, s. 201.

³ Bkz. Ebü 'Ubeyde, *Mecāz*, s. 15-20, 176, 178, 196, 230, 234, 248.

TÜRKİYE'DE DÖVİZ KURUNUN MAKROEKONOMİK BELİRLEYİCİLERİ: BİR NEDENSELLİK ANALİZİ

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK
salihozturk@nku.edu.tr
TNKÜ İİBF İktisat Bölümü

Cavidan GÜDER
cavidanguder@gmail.com
TNKÜ SBE İktisat ABD

ÖZET

Türkiye’de döviz kurunun makroekonomik belirleyicileri tartışmalarının eksenin ithalat, ihracat ve büyüme (sanayi üretim) indeksi değişkenleri bulunmaktadır. Döviz kuruyla ithalat, ihracatın büyüme indeksi arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığı belirlenmesi ekonomi politikalarına yön vermesi amacıyla önemlidir. Bu çalışmada, 2005:01-2018:04 dönemlerine ait döviz kuru, büyüme indeksi, ithalat ve ihracat verileri kullanılarak nedensellik boyutu incelenmeye çalışılmıştır. Granger Nedensellik analizi sonuçlarına göre döviz kuru ile büyüme indeksi, ithalat ve ihracat verileri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir. Ancak döviz kurundan ihracata ve büyümeden ihracata tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, Makroekonomik Belirleyiciler, Granger Nedensellik Analizi

EXCHANGE RATE MACROECONOMIC DECISIVE IN TURKEY: AN ANALYSIS OF CAUSALITY

ABSTRACT

Turkey's macroeconomic determinants of the exchange rate of the axis of debate import, export and growth (industrial production) there are index variables. Determining whether there is a causal relationship between exchange rate and import, export and growth index is important in order to direct economic policies. In this study, obtained from the Central Bank of Turkey and Turkey's Statistics Institute data base 2005: 01-2018: 04 period of the exchange rate, growth index, causality size using the import and export data were studied. According to Granger Causality analysis, it is determined that there is no bi-directional relation between exchange rate and growth index, import and export data. However, one-way causality relationship from exchange rate to export and from growth to export has been determined.

Keywords: Exchange Rate, Macroeconomic Determinants, Granger Causality Analysis

1. GİRİŞ

Dünya ekonomisinde küreselleşme ile birlikte eğilimi üretimde uzmanlaşmayı artırmış ve farklı ülkelerin birbirlerinin mallarına olan talep artmıştır. Bu durum ülkelerin birbirlerine olan bağımlılığın artmasına da neden olmuştur. Bu tür ticari ilişkilerin yürüyebilmesi için her ülkenin malının fiyatının diğer ülkelerin para birimine dönüştürülmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Böylece, yabancı bir ülkenin para biriminin kendi ülke para birimine karşılığı anlamına gelen döviz kurları ortaya çıkarmıştır. Zamanla döviz kuru ekonomik koşullara ayak uydurur hal almıştır.

Her ülke döviz kuru üzerindeki genişleme ve kur üzerindeki düzenlemelerle dış ticarete avantaj elde etmeyi amaçlamaktadır. Türkiye’de dönemler itibariyle döviz kuru sistemleri değişiklikler göstermektedir.

(Barışık, & Demircioğlu, 2006). Dönemlere göre Türkiye’de kullanılan döviz kuru sistemleri Grafik 1’de gösterilmiştir.

Grafik 1. Yıllara göre Türkiye’de uygulanan döviz kuru sistemleri

1980 öncesi	• Sabit kur rejimi
1980 sonrası	• Esnek kur rejimine geçiş aşaması
1980-1989	• Sıklıkla devalüasyonların yapıldığı sabit kur rejimi
1989-1999	• Kontrollü serbest kur rejimi
2000-2001	• Günlük artışların belirlendiği sabit kur rejimi
2001 Sonrası	• TCMB müdahalelerinin kısıtlandığı serbest kur rejimi

Türkiye ekonomisine yönelik olarak döviz kurunun makroekonomik belirleyicileri tespit etmeye yönelik birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların bir kısmında büyüme indeksi ihracat, ithalat, döviz kuru ilişkileri incelenmektedir. Ancak

yapılan çalışmalar incelendiğinde değişik dönemlerde farklı sonuçların var olduğu görülmektedir. Çalışmalardan bazıları şunlardır:

2. LİTERATÜR TARAMASI

Doğanlar (2002) döviz kuru belirsizliğinin ihracat üzerindeki etkisini beş farklı Asya ülkesini temel alarak araştırmıştır. Sonuç olarak, döviz kurundaki belirsizliğin bu ülkeler için reel ihracatı azalttığı tespit edilmiştir. Acaravcı & Öztürk (2002) döviz kuru değişkenliğinin Türkiye ihracatına etkisini 1989:01-2002:08 dönemlerini aylık veri setleriyle araştırmıştır. Sonuç olarak, döviz kuru değişkenliğinin artmasının ihracat talebine etkisinin eksi yönde olduğu gözlenmiştir. Saatçioğlu & Karaca (2004) Türkiye'deki döviz kuru belirsizliğiyle ihracat arasındaki ilişkiyi Mayıs 1981 - Şubat 2001 arasındaki veriyi kullanarak araştırmıştır. Çalışmada, Türkiye'de döviz kuru belirsizliğinin uzak ve yakın periyotta ihracat üzerinde olumsuz etkiler yarattığı gözlenmiştir.

Ayvaz (2006), Türkiye'de hisse senetleri piyasası ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi hizmet sektör endeksi için 1997:01-2004:12 dönemi ve diğer veriler için ise 1991:01-2004:12 dönemi kapsamında incelemiştir. Uzun dönemde döviz kuruyla milli 100 endeksi, mali sektör ve sanayi sektör endeksi uzun dönem ilişki gözlenirken, döviz kuruyla hizmet sektörü endeksi arasında ilişki saptanmamıştır. Döviz kuruyla hisse senetleri fiyat endeksleri arasında çift yönlü nedensellik saptanmıştır. Barışık, & Demircioğlu (2006), Ülkemizde döviz kuru modeli ile ihracat ve ithalat bağlantısını araştırmışlardır. Sonuç olarak döviz kuru modeli ve ihracat-ithalat arasında güçlü olmayan bir durumun varlığı söz konusudur. Ayrıca dış ticaret oryantasyonunda konverbilitenin etkisiz olduğu tespit edilmiştir.

Karagöz & Doğan (2005) ithalat-ihracatın döviz kuruyla ilişkisini Ocak 1995-Haziran 2004 dönemine ait aylık verileri kullanarak incelenmeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak, döviz kuruyla ithalat-ihracat arasında ekonometrik ilişki tespit edilememiştir. Gül & Ekinci (2006) Ülkemizde reel döviz kurlarıyla ihracat-ithalat etkileşimini araştırmıştır. Sonuç olarak, ihracat ve ithalattan reel döviz kuruna tek istikametli bir bağlantı ortaya konmuştur. Erbaykal (2007) 1987:01 – 2006:03 dönemleri Türkiye GSYİH, reel efektif döviz kuru ve cari işlemler balansı kullanılarak cari açığın illiyet

bağını araştırmıştır. Sonuç olarak, ekonomik büyüme ve döviz kurundan cari açığa tek yönlü nedensellik ilişkisi ortaya konmuştur.

Yılmaz & Kaya (2007) reel döviz kuruyla ihracat ve ithalat ilişkilerini, 1990:1–2004:6 dönemi ay bazında araştırmıştır. Sonuç olarak, ithalat- ihracat arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğu test edilmiştir. Ayrıca, reel kurdaki bir değişikliğin dış ticaret dengesi üstünde anlamlı etki göstermediği saptanmıştır. Tarı & Yıldırım (2009), 1989:Q1 ile 2007:Q3 dönemi arasında üç aylık verileriyle Ülkemizde döviz kuru belirsizliği ve ihracat boyutu özelindeki bağlantıyı araştırmışlardır. Sonuç olarak, döviz kuru belirsizliğinin uzun dönem ihracat boyutunu eksi yönde etkilediği tespit edilirken, döviz kuru belirsizliğinin kısa dönem için ihracat boyutuna etkisinin nötr olduğu saptanmıştır.

Bilgin & Şahbaz (2009) 1987–2007 periyodu için Türkiye'nin ay bazındaki verileriyle ihracat ve büyüme ilişkisini araştırmıştır. Sonuç olarak, ihracattan sanayi üretim dizinine tek istikametli Granger nedenselliği test edilmiştir. Başka bir ifadeyle, ihracata dayalı büyüme hipotezini destekleyen bulgulara ulaşılmıştır. ihracatla dış ticaret arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Aktaş (2010) reel döviz kurlarıyla ithalat-ihracat ilişkilerini 1989:2008:4 periyodu için üç aylık verileri kullanarak test etmiştir. Sonuç olarak, reel kurdaki herhangi bir değişimin dış ticaret balansı üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. İthalat kısıtlamalarının ihracata olumsuz olarak etki ettiği belirtilmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'deki döviz kurunun nedensellik boyutu incelenerek ithalat, ihracat ve büyüme (sanayi üretim) indeksinin döviz kuru üzerinde etkili olup olmadığı Granger nedensellik testi ile incelenmiştir.

3. METODOLOJİ VE VERİ SETİ

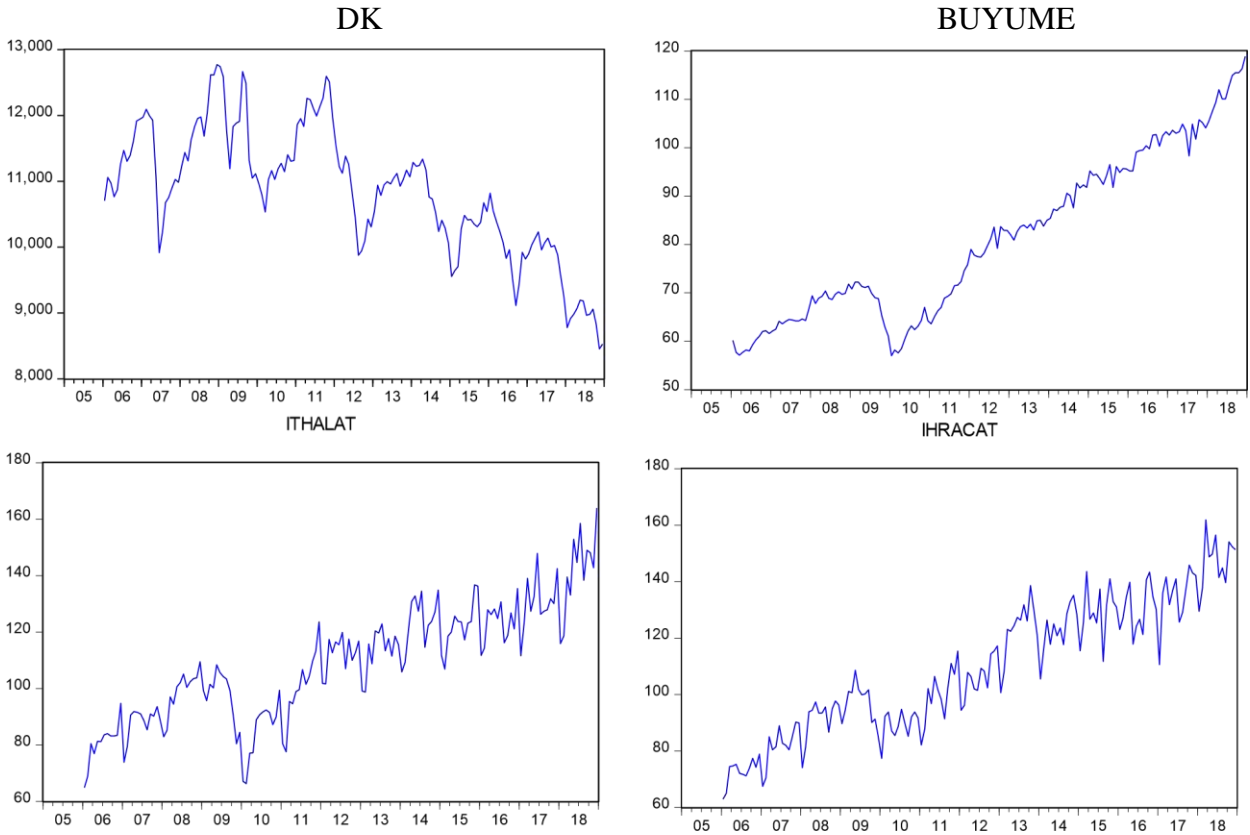
Çalışmanın amaçları doğrultusunda Granger Nedensellik Testi kullanılmıştır. Granger (1967) basit olarak iki değişken arasındaki nedensel ilişkiyi aşağıdaki iki formül ile özetlemiştir.

$$X_t + b_0 Y_t = \sum_{j=1}^m a_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m b_j Y_{t-j} + \varepsilon'_t,$$
$$Y_t + c_0 X_t = \sum_{j=1}^m c_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m d_j Y_{t-j} + \varepsilon''_t.$$

X_t ve Y_t modeldeki değişkenleri göstermektedir. Eğer $b_0 = c_0 = 0$ olursa, model basit bir nedenselliğe sahip olacaktır.

Çalışmada kullanılan değişkenler 2005 Ocak ayından 2018 Nisan ayına kadar olan aylık verilerden oluşmaktadır. Veriler, Merkez Bankası ve Türkiye İstatistik Kurumundan alınmıştır. Çalışmanın amacına yönelik olarak döviz kuru, büyüme indeksi, ithalat ve ihracat değişkenleri kullanılmıştır. Bu değişkenlere ait seriler Grafik 2'de sunulmuştur.

Grafik 2. Türkiye'nin Döviz Kuru, Büyüme, İthalat ve İhracat Serileri

Çalışmada verilerin analizi için Eview10 öğrenci versiyonu kullanılmıştır.

4. BULGULAR

Öncelikle parametrelerin en yüksek düzeyde bütünleşme seviyesini ölçmek gerekir. Bu konuyla alakalı Dickey ve Fuller (1981) tarafından ele alınan “Genişletilmiş Dickey-Fuller”(ADF) ve Phillips ve Perron (1988) tarafından ele alınan birim kök testlerinden yararlanılmıştır. Sonuçlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. ADF ve PP Birim Kök Testlerinin Sonuçları

Parametreler	Genişletilmiş Dicket-Fuller (ADF) Testi		Philips-Perron (PP) Testi	
	Düzye Hali	Birinci Farkı	Düzye Hali	Birinci farkı
Döviz Kuru (t) (c)	-3,68	-9,73*	-3,28	-9,57*
Büyüme (t) (c)	-1,65	-16,8*	-1,64	-16,48*
İthalat (t) (c)	-3,53	-2,68	-6,56*	-30,01*
İhracat(t) (c)	-7,81*	-6,90*	-7,80*	-37,14*

*%1’deki anlamlılık düzeyini belirtir.

Tablo 1’deki sonuçlara göre modeldeki dört değişken PP birim kök testine göre birinci farkı çekildiğinde durağan çıkmıştır. Dolayısıyla modeldeki parametrelerin en yüksek derecede bütünleşme aşaması (dmax=1) olarak tespit edilmiştir. Değişkenler birinci fark değerleri hesaplanmıştır. İkinci olarak VAR modelinde kullanılacak gecikme sayısını belirleme aşamasına geçilmiştir. Gecikme uzunluğu 12 seçilerek Likelihood Ratio (LR), Final Prediction Error (FPE), Akaike (AIC), Schwarz (SC) ve Hannan Quinn (HQ) gibi kritik değerleri minimum yapan gecikme uzunlukları incelenmiştir. Sonuçlar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. VAR Modelinde Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme Sayısı	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	881,80	7,84e+08	31,83	32,24*	32,00*
2	37,32	7,43e+08	31,78	32,52	32,08
3	34,64	7,13e+08	31,73	32,81	32,17
4	29,72	7,06e+08	31,72	33,13	32,29
5	14,55	7,87e+08	31,83	33,56	32,53
6	12,08	8,93e+08	31,95	34,01	32,79
7	17,65	9,64e+08	32,02	34,41	32,99
8	14,15	1,07e+09	32,11	34,83	33,22
9	22,66	1,10e+09	32,12	35,17	33,36
10	38,46	9,61e+08	31,97	35,35	33,34
11	37,45	8,40e+08	31,81	35,53	33,32
12	54,43*	6,08e+08*	31,36*	35,51	33,32
*minimum bilgi ölçütünü göstermektedir.					

Tablo 2'ye göre SC ve HQ hariç diğer kritik ölçütlerin 12 gecikmeye gösterdiği tepki görülmektedir. Sonuç olarak VAR modelinin gecikme sayısına modele giren parametrelerin maksimum bütünleşme ölçütü eklenerek 13.dereceden VAR modeli nezdinde nedensellik analizi yapılmıştır. Ortaya çıkan VAR modeli Granger nedensellik analizi yöntemiyle tahmin edilerek sonuçlar Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Nedensellik analizi Sonuçları

Nedensellik Yönü			χ^2	p
Büyüme	☐	Döviz Kuru	7,15	0,89
İthalat	☐	Döviz Kuru	14,53	0,34
İhracat	☐	Döviz Kuru	12,53	0,49
Döviz Kuru	☐	Büyüme	8,37	0,82
İthalat	☐	Büyüme	17,79	0,17
İhracat	☐	Büyüme	15,45	0,28
Döviz Kuru	☐	İthalat	33,82	0,01
Büyüme	☐	İthalat	28,75	0,01
İhracat	☐	İthalat	21,58	0,06
Döviz Kuru	☐	İhracat	22,30	0,05
Büyüme	☐	İhracat	8,45	0,81
İthalat	☐	İhracat	49,53	0,000

Tablo 3 incelendiğinde döviz kuru ile büyüme indeksi, ithalat, ihracat değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir. Ancak döviz kurundan ithalata ve ihracat tek yönlü nedensellik olduğu test edilmiştir. Bu durumda döviz kurunun ithalatı ve ihracatı etkilediği yorumu yapılabilir. Büyümeden ithalata, ithalattan ihracata tek yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

5. SONUÇ

Bu çalışmada, küreselleşen dünya ile birlikte ülkelerin birbirleriyle olan mal ve hizmet alışverişlerinin gelişmesiyle ortaya çıkan döviz kurunun makroekonomik belirleyicilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Yapılan alan yazın incelemesi sonuçlarında ise reel döviz kuru ile ithalat-ihracat ilişkisini inceleyen çalışmaların kullanılan verinin dönemi ve tekniklerine göre farklılık gösterdiği görülmüştür. Araştırmanın amacı doğrultusunda, Türkiye'deki döviz kuruyla ithalat, ihracat, büyüme indeksi arasındaki nedensellik incelenmiştir. Sonuç olarak, döviz kuruyla büyüme indeksi, ihracat, ithalat değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olmadığı belirlenmiştir. Aynı zamanda döviz kurundan ithalata ve ihracat tek yönlü nedensellik ilişkileri saptanmıştır. Ek olarak, büyümeden ithalata, ithalattan ihracata da tek istikametli nedensellik bağı olduğu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Acaravcı, A., & Öztürk, İ. (2002). Döviz kurundaki değişkenliğin Türkiye ihracatı üzerine etkisi: ampirik bir çalışma. *Review of Social, Economic and Business Studies*, 2, 197-206.

Aktaş, C. (2010). Türkiye'de reel döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin VAR tekniğiyle analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(11), 123140.

Ayvaz, Ö. (2006). Döviz Kuru ve Hisse Senetleri Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1-14.

Barışık, S., & Demircioğlu, E. (2006). Türkiye'de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilete, İhracat-İthalat İlişkisi (1980-2001) 17. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(3), 71-84.

Doğanlar, M. (2002). Estimating the impact of exchange rate volatility on exports: evidence from Asian countries. *Applied Economics Letters*, 9(13), 859-863.

Erbaykal, E. (2007). Türkiye'de ekonomik büyüme ve döviz kuru cari açık üzerinde etkili midir? Bir nedensellik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(6), 81-88.

Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Econometrica*, 37, 424-438.

Gül, E., & Ekinci, A. (2006). Türkiye'de Reel Döviz Kuru İle İhracat Ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1990-2006. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (16).

Karagöz, M., & Doğan, Ç. (2005). Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 219-228.

Saatçioğlu, C., & Karaca, O. (2011). Döviz kuru belirsizliğinin ihracata etkisi: Türkiye örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(2), 183-195.

Tapşın, G., & Karabulut, A. T. (2013). Reel Döviz Kuru, İthalat ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *Akdeniz İİBF Dergisi*,(26), 190-205.

Tarı, R., & Yıldırım, D. Ç. (2009). Döviz kuru belirsizliğinin ihracata etkisi: Türkiye için bir uygulama. Yönetim ve Ekonomi: *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 95-105.

Yılmaz, Ö., & Kaya, V. (2007). İhracat, ithalat ve reel döviz kuru ilişkisi: Türkiye için bir VAR modeli. *İktisat İşletme ve Finans*, 22(250), 69-84.